

Szerkesztőbizottság

Szepessy Péter (elnök)

Szabó-Tóth Kinga

Urbán Anna

Horváth Zita

Kotics József

Graholy Éva (olvasószerkesztő)

Kiadó

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Szociológiai Intézet

A szerkesztőség címe:

Miskolci Egyetem BTK Szociológiai Intézet

3515 Miskolc-Egyetemváros

Graholy Éva

Telefon: (46) – 565111/2185

E-mail: boleva@uni-miskolc.hu

A kötetet a KEZEK – Észak-Magyarország felsőoktatási intézményeinek együttműködése TÁMOP-4.1.1.C-12/1/KONV-2012-0001 pályázat keretében jelent meg.

ISSN 2062-2049

A lap megrendelhető a szerkesztőség címén, vagy a megadott email címen.

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

SZÉCHENYI 2020

**A kötet a „KEZEK”
TÁMOP 4.1.1.C-12/1/KONV
pályázat keretében jelent meg.**

**Miskolc-Egyetemváros
2015. március**

Tartalom

Elmélkedő

Gorondy-Novák Márton: A történeti hermeneutika kísérlete Wilhelm Dilthey filozófiájában.....	7
--	---

Javorek Liána: A modern társadalomtudományi paradigmák és Wilhelm Dilthey életművének összefüggései	33
---	----

Szepessy Péter: Hogyan nem gondolkodik az ember normálisan Esszé a szellemtudományok védelmében.....	56
--	----

Integrálódunk?

Mihályi Helga: A népesedési folyamatok társadalmi integrációs szerepe	72
---	----

Szepessy Péter: Az integráció fogalmi problémái rendszerelméleti megközelítésben	84
--	----

Pankucsi Márta: Összetartozásunk rendje	100
--	-----

Szabó-Tóth Kinga: Hátrány és (felső)oktatás	118
--	-----

Gyukits György: A fiatalok terheség és gyermekvállalás a mélyszegénységben élők körében, különös tekintettel Borsod-Abaúj-Zemplén megyére	135
--	-----

Havasi Virág: Tanodák kívülről - belülről	158
--	-----

Csepe György – Dessewffy Tibor: Big Data, mint a szociológiai megismerés új paradigmája	173
---	-----

Osváth Andrea: Miért (nem) vagyunk boldogok?	189
---	-----

Urbán Andrea: A diverzitás és a munkahelyi egészségfejlesztés szerepe az integrációban	201
--	-----

Farkas Zoltán: A hatalom elfogadottsága és legitimitása	209
---	-----

Gorondy-Novák Márton

A történeti hermeneutika kísérlete Wilhelm Dilthey filozófiájában

A felvilágosodás korának gondolati forradalma amellett, hogy a természettudományos fogalomalkotás és a filozófia nagyjából minden területén maradandót alkotott, magával hozta a szellemi világ fejlődésébe és megismerhetőségébe vetett hitet. A jog, vallás, történelem és a művészetek világát a filozófia egyre inkább összefüggő, komplex rendszerként kezdte szemlélni. A természettudományok a XIX. századra addig nem látott mértékű fejlődést mutattak, s ez olyan szellemi irányzatokat hívott életre, mint a tudományok mindenhatósága mellett állást foglaló pozitívizmus, mely a társadalomban zajló eseményekre a természettudományok törvényeit próbálta alkalmazni. A kor filozófiáját azonban a század második felében színre lépő pozitívizmus előtt, a német idealizmus metafizikai rendszerei határozták meg, melyek elsősorban Hegelt említve, szintén kialakították saját nézetüket a történelem összefüggéseiről.

Ebben a szellemi légkörben lép színre Dilthey a szellemtudományok megalapozásának kísérletével. Célja a történelmi-társadalmi valóságra vonatkozó olyan összefüggérendszer megalkotása, mely éppolyan általános érvényű szabályokból tevődik össze, mint a természettudományok igazságai. Konceptiója szembehelyezkedik a pozitívizmus, az idealizmus, de a Niebuhr, Ritter, vagy Ranke nevével fémjelzett történeti iskola elméleteivel is. Egész életét erre a már célkitűzésében is lehetetlennek tűnő vállalkozásra tette fel, mely azonban kudarcra ítéltetett. Dolgozatomban megkísérlem feltárni filozófiája fontosabb megállapításait, a témában releváns művein keresztül. Röviden bemutatom továbbá azt a filozófiatörténeti korszakot, mely hatással volt Dilthey gondolkodására. Vázlatosan láttatni igyekszem a hegeli teleologikus történelemfilozófia azon megállapításait, melyekhez Dilthey kritikai éllel viszonyult. Az életművet kronológiai sorrendben tárgyalom, kezdve tehát a Bevezetés a szellemtudományokba című művel, érintve a Hermeneutika keletkezését, s végül lezárva A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban címet viselő kései tanulmánnyal. Ugyan a címben szereplő hermeneutikai megközelítés szűkebb értelemben, csupán Dilthey munkásságának második szakaszában dominál, egész addigi gondolkodása e felfogás felé halad. A Bevezetés a szellemtudományokba tartalmazza magát a problémafelvetést, a szellemtudományoknak a természettudományoktól való következetes elhatárolását, melyek nélkül hermeneutikája a levegőben lóg. Ezért láttam indokoltnak e rész hosszabb tárgyalását.

I. Az életfilozófiák kialakulása

Dilthey filozófiai újításainak megértéséhez elengedhetetlenül szükséges a XIX. század szellemi környezetének, a korszak filozófiai eszmevilágának részletesebb bemutatása. A kanti transzcendentális fordulattal fémjelzett nagy német idealista filozófia a század második felében válságba jutott. Ez az akadémiai életet meghatározó tudományos filozófia, mely minden vizsgálódási tárgyát a szubjektum-objektum absztrakt fogalmainak egymásra vonatkoztatásán keresztül tárgyalta, már nem volt képes olyan bölcséleti álláspontot kialakítani, mely valóban alakíthatja az ember világnézetét. A schellingi Abszolútum, a hegeli Szellem, vagy a fichtei Abszolút Én fogalmai mind egy megfoghatatlan egység megragadására töreksenek, mely olyannyira elvont és távoli a társadalmi közegben élő embertől, hogy már nem képes annak valós problémáira válaszokat adni. A nagyszabású filozófiai rendszerek a maguk végletesen spekulatív módján próbáltak hozzászólni a természettudományos vívmányokhoz, a társadalmi-gazdasági változásokhoz, vagy a vallás kérdéséhez. Mintha az egész filozófiai gondolkodás az emberi szférán kívül került volna. Az elsősorban a megismerés természetét kutató kanti transzcendentális filozófia, vagy a logikailag kikezdhetetlen hegeli rendszer sem tudott kellően reagálni az élet elfeledett fogalmára. A század közepére tehát nyilvánvalóvá vált, hogy a metafizikai gondolkodás csúcsának tekintett idealista rendszerfilozófiák válságukat élik. Az életfilozófusok színre lépésével láthatóvá lett, hogy a metafizikai alapú spekulatív gondolkodás ideje lejárt, s helyét egy az ember sajátos világbeli helyzetét hangsúlyozó, mondhatni szerényebb célkitűzésű bölcsélet veszi át.

Az életfilozófiai irányzat képviselőiről persze nehezen adható egységes definíció, ugyanakkor annyi elmondható, hogy a Nietzsche, Dilthey, Georg Simmel vagy akár Kirkegaard gondolkodásával jellemezhető eszmevilág központi törekvése a valóságosan megélt élet újradefiniálása. Céljuk a filozófia visszahozása az idealizmus magaslatairól és kiterjesztése az ember individuális létezésére. A racionalista hagyományt annak túlhajtott észhasználata miatt kritizálják. Ismeretelméleti síkon azt vetik a rendszerfilozófusok szemére, hogy a puszta elméleti ész képtelen megismerni az élet folytonosságát és sokszínűségét. Gyakorlati kifogásuk, hogy az elvont és teoretikus észhasználat az embert elidegeníti a valóságtól és egy életen kívüli, elvont világba helyezi. A következőkben vázlatpontoszerűen, néhány

szemelvénnyel keresztül megkísérlem bemutatni, mit jelenthet e filozófiai irányzat „élet-központúsága”.

Nietzsche életművében kísérletet tett *minden érték átértékelésére*, morálról, esztétikáról, vallásról szóló műveiben közös vonás az élet igenlése, a lét evilágiságának radikális hangsúlyozása. Diltheyhez hasonlóan, ám nála persze jóval indulatosabban foglal állást a metafizikai hagyomány ellen. Az Antikrisztusban Leibniz és Kant filozófiáját álnok teológiának nevezi, mely megkérdőjelezi az élet realitását és a koholt „igazi világ” fogalmával utal vissza a szélsőségesen életellenes kereszténységre; „A realitást megtették látszólagosságnak, egy minden ízében koholt világot, a létező világát pedig realitásnak... Kant sikere pusztán teológus-siker: Kant, akárcsak Luther és Leibniz, kárára volt az önmagában is ingatag német becsületességnek.”¹ Életfilozófiájának lényegét és a személytelen idealizmussal szembeni kritikai attitűdjét jól jellemzi kirohanása a moralista Kant ellen. Álláspontja szerint az, ami nem feltétele életünknek árt neki, így a kanti teológus erény fogalom is, az „önmagában vett jó”. E fogalom pusztán az erény általános érvényűsége miatt ébreszt tiszteletet, nem pedig annak valóságossága okán. Nietzsche ebben az élet hanyatlását és végső elfáradását látja.² Az Antikrisztusban tehát jól tetten érhető Nietzsche sajátosan radikális állásfoglalása a túlvilági, vagy életen túli idealizmusról. Álláspontja szerint Kant feleslegesen vezeti be a *phenomenon* és *noumenon* világának fogalmát, ezek fennállása ugyanis valóságosan nem, pusztán egy ravasz logikai húzás útján igazolható.

Dilthey életfilozófiai irányultsága elsősorban az ismeretelméletről alkotott nézeteiben érhető tetten. Fő művének előszavában így ír: „A Locke, Hume és Kant konstituálta megismerő szubjektum ereiben nem valódi vér folyik, hanem a pusztá gondolkodási tevékenységnek tekintett ész híg leve. Én ezzel szemben mind történetileg, mind pszichológiailag az egész emberrel foglalkoztam, s ez elvezetett oda, hogy öt erőnek sokféleségében, ezt az akaró, érző, megjelenítő lényt a megismerés és a megismerés fogalmainak (mint külvilág, szubsztancia, ok) magyarázatában is alapul vegyem...”³

Noha Nietzsche és Kirkegaard filozófiai stílusához képest Dilthey beszédmódja inkább tudományos, kevésbé irodalmi jellegű, műveiben világosan kifejeződik az ember individualizmusának, érzéseinek mélyebb feltárásának szándéka. Míg Nietzsche fő érdeklődési területe az etika, Dilthey a történetiségben vélte megtalálni és a leíró pszichológia útján próbálta feltérképezni az ember

¹ Friedrich Wilhelm Nietzsche: *Az Antikrisztus*, Attraktor, 2005, 18. old.

² uo. 19. old.

³ Wilhelm Dilthey: *Bevezetés a szellemtudományokba* – Előszó 14. old.

mibenlétét. Vizsgálódásának középpontja tehát az egész ember, mint többoldalú életegység, nem pedig a kanti, lecsupaszított megismerő szubjektum. Céljának, tehát a szellemtudományok ismeretelméleti megalapozásának is, tulajdonképpen az emberi élet élményszerűségének megragadása az alapja. Amikor különbséget tesz a természeti folyamatok és az emberi élet feltérképezhetősége között, nem mást mond ki, mint a megélhető élet szabadságát, áramlását és a mögötte munkálkodó emberi célkitűzést és szabad akaratot.

Az idealista rendszerekből való kiábrándulás azonban nem pusztán az olyan új filozófiai irányzatok életre hívásában érhető tetten, mint az életfilozófia vagy később az egzisztencializmus, de gyakran a filozófia teljes szerepköre is megkérdőjeleződött. A XIX. század végén elsősorban Dilthey kultúrfilozófiai irányultságának köszönhetően, megszületett az az elképzelés, hogy a filozófia tulajdonképpen nem más, mint világnézet⁴ (Nietzsche is hasonlóképp foglalt állást). Az ember világnézetének, gondolkodásának valódi alakítása Dilthey filozófiájában pedagógiai attitűddel párosult. Munkásságának fő célkitűzése a történeti jelenség megértése először a deskriptív pszichológia útján, majd később a hermeneutika segítségével. Kutatásait azonban mindig nevelési célok vezették. Egy olyan kultúrfilozófia kialakítására törekedett, amely a gondolatokat a tettek szolgálatába állítja. Annak ellenére, hogy Dilthey gondolkodása nagy hatást gyakorolt az egzisztencializmus filozófusaira – mindenekelőtt Jaspersre -, vagy éppen a fenomenológus Husserlre, utóbbi már nem fogadja el azt a nézetet, hogy a filozófia a világnézettel volna egyenlő, ez ugyanis nem tölti be a filozófia valódi küldetését.⁵

A német idealizmus válságát jól példázza továbbá, hogy több meghatározó, ám más filozófiai irányzathoz tartozó gondolkodó is szükségét érezte újraértelmezni a filozófia mindeddig határozott fogalmát. Diltheynek *A filozófia lényege* (Das Wesen der Philosophie) című műve 1907-ben jelent meg, míg az ugyancsak az életfilozófiai irányzathoz tartozó Georg Simmel 1910-ben jelentet meg tanulmányt a kérdésről. Hozzájuk csatlakozik később Husserl és Max Scheler is, akik a filozófia fenomenológiai definíciójával lépnek színre.⁶ Az idealista rendszerfilozófia kifáradását jól példázza Diltheynek egy 1911-ben Husserlhez írt levele (mely levelezés alapján válik érthetővé a történeti és fenomenológiai filozófiai álláspont szembenállása), melyben így

⁴ Tengelyi László: Filozófia és világnézet, In: *Világosság* LI. évfolyam, 2010 tél

⁵ uo.

⁶ Csejtej Dezső és Juhász Anikó: Mi a filozófia? Rohanó vízfolyás, vagy jégkristály? In: Wilhelm Dilthey: *A filozófia lényege*, 116. old.

fogalmaz: „Számomra lehetetlennek tűnik egy olyan metafizika, amelyik arra vállalkozik, hogy a világösszefüggést fogalmak összefüggése révén érvényes módon mondja ki. (...) Én éppenséggel ahhoz a mozgalomhoz csatlakozom, amelyik a 18. század második felétől a metafizika – a szót a fent megadott értelembé véve – tagadása felé ment tovább.”⁷ Diltheynek e soraiból már egyértelműen megállapítható, hogy a hegeli abszolút világszellemmel szemben foglal állást.

II. A hegeli történelemfilozófia és kritikája

Bár Dilthey elsősorban a hegeli történelemfilozófia ellen érvel, gondolkodásában tagadhatatlanul felfedezhető a hegeli hatás. Elköteleződését mi sem mutatja jobban, mint az ifjú Hegelről írt életrajzi munkája (*Die Jugendgeschichte Hegels* 1905.). Az utókor számára Dilthey filozófiája természetesen a szellemtudományok megalapozásának kísérlete miatt vált jelentőssé, a kortársai azonban inkább életrajzi munkáiról ismerték.⁸ Hegel mellett a hermeneutikai tanulmányairól ismert Schleiermacherről is jelentetett meg biográfiát. A két gondolkodó munkássága tehát olyan tárgyakra irányult, melyek Dilthey gondolkodásának is központi kérdései. Hegel részéről a történelemfilozófia, Schleiermacher részéről pedig a hermeneutika, az értelmezés tudománya. Az irántuk való érdeklődés azzal az életfilozófiai felfogással magyarázható, hogy az egyes korszakok kiemelkedő gondolkodóit nem lehet pusztán az általuk írt művek alapján értelmezni, ismerni kell személyiségüket, élettörténetüket, s a maguk egyedülállóságában kell reflektálni rájuk.⁹ Schleiermacherről szóló művének előszavában így ír: „Mert egyesnek az egészhez való viszonyában, amelyben fejlődik, és amelyre vissza is hat, rejlik a biográfia és maga az élet súlypontja. Valamely gondolkodó vagy művész életrajza legfőbbképpen azt a nagy horderejű történelmi kérdést hivatott megoldani, hogy a kultúra szétszórt elemei – melyek az általános állapotokban, a társadalmi és erkölcsi feltételekben, a folyamatok és kortársak hatásában adóttak – miként alakulnak ki az egyén

⁷ uo. 117. old

⁸ Christo Todorov: *Kölcsönhatások – Wilhelm Dilthey életrajzírásának szellemtörténeti módszeréről*

⁹ Dilthey úgy tartja, hogy a biográfia a történetírás csúcsteljesítménye. Álláspontja szerint a biográfia valamely individuum létezésének az adott történelmi miliőben való megragadása, s így az adott történelmi tény legautentikusabb leírása. Leginkább tehát az életrajzíró képes arra, hogy a régmúlt történelmi valóságot a biográfián keresztül jelenvalóvá tegye.

szellemének műhelyében, és hogyan alakulnak át eredeti egésszé, mely másfelől alkotó módon befolyásolja egy közösség életét.”¹⁰

Annak ellenére, hogy Dilthey tagadta a hegeli abszolút világszellem létezését, a történelem magyarázatának szükségletét mégis magáévá tette. A filozófiatörténet általában Diltheyt a hegelianus gondolkodók közé sorolja és ennek van is valóságalapja. Azt lehet mondani, hogy míg korai műve a *Bevezetés a szellemtudományokba* az abszolút szellemmel szemben foglal állást, a későbbi hermeneutikai tanulmányok – a szellemi termékek objektivált jelentéstartalmának feltételezése miatt – mégis hegeli hatásokat tükröznek. A következőkben megkísérlem röviden felvázolni a hegeli történelemfilozófia lényegét és a Dilthey által ellene felhozott érveket.

A történelmi események filozófiai vizsgálata a Hegel előtti filozófiák számára egyáltalán nem volt magától értetődő. Hegelt megelőzve Kant *Az Emberiség egyetemes történelmének eszménye* című esszéjében már felvetette ugyan a történelmet, mint filozófiai problémát, ez azonban sokkal inkább tekinthető a történetírás metodológiai újragondolásának, mint egy a hegeli elmélethez hasonló, szubsztanciális alapú történelem-magyarázatnak.¹¹ Hegel történetfilozófiája *Az előadások a világtörténet filozófiájáról* című előadássorozatból ismerhető meg. Gondolkodásának megértéséhez célszerű a szellemről alkotott fogalmából kiindulni. Simon Ferenc a következőképp definiálja a szellem fogalmát: „a szellem – mint a lét valóságformája – nem más, mint a társadalmi-történeti lét nembeli értéktartalmainak, idealitás-meghatározásainak önálló szubjektum-formában megjelenő egységformája.”¹² Hegel tehát úgy tartja, hogy a szellem maga a létezés alapja, az emberiség, vagy a társadalmi lét szubsztanciális létalapja. Felfogása szerint nem a társadalmi-lét által meghatározott egyedek, egyes emberek létezésében kell keresni a megragadható általánosságot, hanem az emberiség egyetemes szellemiségében, közös értékvilágában, mely a hegeli logikának megfelelően ideális létjelleggel rendelkezik. Hegel tehát feltételez egy természettől elkülönült abszolút szellemet, mely a világtörténelemben munkálkodik. Mint a német idealista filozófiák, a világban ő is ésszerűséget feltételezett. A történeéseket így felfogása szerint szintén ésszerűség jellemzi, a világtörténelem tehát tulajdonképpen nem más, mint az egyetemes ész

¹⁰ Christo Todorov: *Kölcsönhatások – Wilhelm Dilthey életrajzírásának szellemtörténeti módszeréről*

¹¹ Boros Gábor: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, In: *Filozófia*, szerk.: Boros Gábor, Akadémiai Kiadó, 899. old.

¹² Simon Ferenc: *A hegeli réalontológia születése*, (A szellem hegeli fogalma című fejezet) Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány; Veszprém 2003, 602. old

állandó megmutatkozása. A dolgok mögött mindig meghúzódik az értelem, az eszme, így az igazság feltárásakor ezen egyetemes értelem (németül: Sinn) törvényeire kell figyelemmel lenni.¹³ E létfelfogás azonban szükségképpen idealista, minthogy elszakad az egyszeri individuumtól. Az elgondolás alapján azonban az állapítható meg, hogy bár az abszolút Egy, a világszellem ugyan az egyedi létezés egzisztenciájától függetlenül létezik, természeténél fogva egy organizmusszerű, komplex szubsztancia, melyet közvetve ugyan, de az általános emberi szellem mégis befolyásol. A szellem tartalma a „fogalmilag felfogott történelem”, mint ahogy azt Hegel a Szellem fenomenológiájában írja.¹⁴ Jól látható tehát, hogy Hegelnek az a törekvése, hogy a történeti események közötti összefüggést az emberi történelem világösszefüggéseként magyarázza, összeegyeztethető reálontológiai koncepciójával, minthogy a szellem fogalmát valóságosan létezőként határozza meg. Ez azonban nem teszi kevésbé támadható az elméletet. Hegelnél az abszolút szubsztancia ugyanakkor a teológiában gyökerezik. Szerinte „a történelem Isten természetének kibontása egy különös, meghatározott elemben.”¹⁵ Azonban nem célravezető a világszellem hegeli fogalmát platóni idealitásként kezelni. Hegel szerint a történelem, mint ember és természetfeletti valóság háromféleképpen mutatkozik meg. Egyrészt abszolút szellemként, mely nem más, mint a történelem korábban tárgyalt szubsztanciája, másrészt emberi szellemként, mely az emberi és a természeti szellem egyesülése. Megkülönbözteti továbbá a népszellemeket, melyek lényegileg az emberi és abszolút szellem között közvetítenek. Ezek a kultúra különböző képződményein keresztül, azokra reflektálva ragadhatóak meg. Ilyen képződmény lehet például egy jogrendszer, vagy éppen a művészet. E megragadhatóság tulajdonképpen Dilthey kései törekvésének, a történeti hermeneutikának is alap gondolata. Az individuumok Hegelnél lehetnek világtörténeti és fenntartó individuumok, e megkülönböztetésnek azonban Dilthey gondolkodásával összevetve kevésbé van jelentősége.

A hegeli történelemfilozófiának figyelemreméltó eleme azonban annak céltételezése. A történelem ugyanis Hegel gondolkodásában teleologikus, folyamatosan fejlődik és állandó mozgásban van. E fejlődést a korábban már említett úgynevezett világtörténelmi individuumok vezetik be és segítik át az emberiséget a történelmi fejlődés különböző lépcsőfokain. A történelemnek e teleologikus felfogása tükröződik egyébként később Marx filozófiájában is. A történelem tehát mindig fejlődik valami

¹³ Erős Vilmos: A szellemtörténet, In: *Valóság*, 2013. I-VI.

¹⁴ Simon Ferenc: *A hegeli reálontológia születése*, 604. old.

¹⁵ Hegel: *A szellem fenomenológiája*

meghatározhatatlan felé, mely ugyanakkor – mint ahogy azt Hegel leszögezi, - nem egyenlő az emberi értelemben vett boldogsággal. Ez ugyanis nem függ az abszolút szellem mindig magasabb szintű megnyilvánulásaitól a történelemben.

Hegel történelemelméletének igazi jelentősége tehát abban áll, hogy a történelmet egy filozófiailag megalapozott módszerrel, a világtörténelemben munkálkodó abszolút szellem feltárásának útján próbálta magyarázni. A világszellem feltételezése erre ugyan biztos támpontot kínált, csekély valóságtartalma miatt a Hegel utáni filozófusok gyakran pusztán egy romantikus metafizikai eszménynek tartják. Dilthey szintén elméleti metafizikaként bélyegzi meg. Többek között Leibniz, Spinoza, de természetesen mindenekelőtt Hegel rendszeréről így ír: „...módszereik arra talán jók, hogy általánosítások révén elkápráztassanak, arra azonban nem, hogy a megismerés tartós kibővüléséhez vezessenek.”¹⁶ Úgy véli, Hegel indokolatlanul vezeti be a világszellem fogalmát, mert annak nincs realitása. Álláspontja szerint az nem más, mint egy utólagosan megkonstruált metafizikai világ, mely kényelmes és megnyugtató magyarázattal szolgál ugyan, mégis csupán fikció marad. Dilthey végső soron azt állítja, hogy Hegel eltorzítja a történelmet azzal, hogy a konkrét eseményeket az általa kidolgozott koncepció alá rendeli.¹⁷ Kritizálja továbbá Hegel történeti módszertanát is, mely az abszolút szellem feltárása útján, mintegy deduktív úton jut el az egyes eseményekhez. Álláspontja szerint az egyes individuumok, vagy ahogyan Dilthey fogalmaz „pszichikus egységek” társadalomhoz fűződő viszonyát nem szabad konstrukciók alá rendelni, így tehát az individuális létezés vizsgálatakor nem megengedhetőek az egység-sokaság logikai törvényeinek alkalmazása. E módszer ugyanis könnyen ahhoz vezethet, hogy az egyes deduktív következtetések, melyek az előzetesen adott konstrukcióból indulnak ki, többet képesek megvilágítani, mint amelyet az emberi tapasztalat önmagának mondani képes.¹⁸ Dilthey még egy fontos dologban foglal állást a hegeli koncepció ellenében. Szerinte a rendszerfilozófiák általában, s ebbe a körbe természetesen Hegelt is beleérti, nem tesznek különbséget a történelmi-társadalmi valóságra vonatkozó kijelentések alapvető természete között.¹⁹ A szellemtudományos ítéletek ugyanis nem minden esetben ésszerűek.

¹⁶ *Bevezetés a szellemtudományokba*, 107. old.

¹⁷ Michael Allen Gillespie: *Hegel, Heidegger, and the ground of History*, 107. old, The University of Chicago Press

¹⁸ *Bevezetés a szellemtudományokba*, 45. old.

¹⁹ A szellemtudományok ítéleteiről bővebben lásd itt: A szellemtudományok megalapozásának kísérlete című fejezet

A történelem egy nagyobb társadalmi változása, még ha maga a folyamat valóban teleologikus, így tehát valamely cél felé haladó, az egyes individuumnak e változáshoz való viszonyulása nem szükségszerűen magyarázható az ész egyetemes törvényei által. Ennélfogva e célösszefüggésre a logikai szabályrendszer nem alkalmazható. Dilthey gondolkodásának központi fogalma a belső élmény feltételezése éppen e belátáson alapul. Az ember akarattól vezérelt, szabad, irracionális lény, melyről csak leírást adhatunk, nagyformátumú gondolati rendszereknek nem vethető alá. Így tehát a Dilthey által kitűzött feladat szerényebb, mint Hegel grandiózus elmélete a világösszefüggésről.

III. A szellemtudományok megalapozásának kísérelte

Dilthey tudományos életpályáját tulajdonképpen egyetlen törekvés vezérelte, meghatározni a szellemtudományok önálló módszertanát és azon keresztül feltárni az emberi élet és történelem különös meghatározottságait. Mint írja, a XVIII. és a XIX. század társadalmi átrendeződései folytán, s itt elsősorban a francia forradalomban végbe menő változásokra gondol, létszükségletté vált a társadalomban működő erőket vizsgáló, önálló tudomány életre hívása. A szellemtudományok (Geisteswissenschaften) ismeretelméleti megalapozásával, autonóm fogalmainak kidolgozásával és a tudományterületnek a természettudományoktól (Naturwissenschaften) való következetes elhatárolásával tehát legitimációt akart adni az emberi szférára vonatkozó tudásnak. Dilthey vállalkozását a kanti transzendentálfilozófia terminológiájával a „történeti ész kritikájaként” jellemezte (Kritik der historischen Vernunft).²⁰ A XIX. század gyakran téves tudományos törekvéseivel szemben, - melyek sokszor a humán tudományterületre is a természettudományos megismerés törvényszerűségeit próbálták ráerőltetni – annak bebizonyítására törekedett, hogy a szellemtudományok is képesek a fizika vagy a matematika fogalmaival egyenrangú, általános érvényű igazságok kimondására. Műveiben, noha eltérő logikai következtetések útján, de e célkitűzés érhető tetten. Még ha e nagy horderejű vállalkozás szükségképpen

²⁰ Hans Ulrich Lessing: *Wilhelm Dilthey; Das Projekt einer philosophischen Grundlegung der Geisteswissenschaften: die Einleitung in die Geisteswissenschaften*; Böhlau Verlag Köln Weimar Wien, 2011

nem is teljesülhetett be, számos tudományos fogalmat hagyományozott át a modern társadalomtudományokra. A következőkben a teljesség igénye nélkül felvázolom Dilthey koncepcióját, majd megpróbálok reflektálni az elmélet ellentmondásaira és hiányosságaira.

A természettudományok és a szellemtudományok ellentétbe állítása és egymásra vonatkoztatása persze nem előzmény nélkül való. Hume már megkülönböztette a natural philosophy-t és a moral philosophy-t,²¹ John Stuart Mill pedig a természettudományok logikája útján, kísérletet tett az úgynevezett morális tudományok (moral sciences) módszertani megalapozására.²²

A szellemtudományok megalapozásához legelőször is a feladat terjedelmének meghatározása szükséges. Dilthey a *Bevezetés a szellemtudományokba* bevezető könyvében megadja a tudomány, mint gondolati összefüggésrendszer definícióját. Eszerint a tudomány nem más, mint olyan általános érvényű, egymással összefüggő, állandó igazságkritériummal rendelkező tételek összessége, melyek mindig a valóság egy területére vagy valamely emberi tevékenységre nézve alkotnak meg törvényszerűségeket. Dilthey vállalkozásának célja tehát egy olyan szabályrendszer megalkotása a szellemtudományok számára, melynek törvényei éppolyan általános érvényűek, mint a természettudományok igazságai. De milyen tények képezik a szellemtudományok tárgyát? Dilthey ennek megértéséhez bevezeti a „szellemi tények” fogalmát. E tények meghatározásakor az emberi létezésnek, a természet törvényei szerint fennálló dolgoktól való sajátos különbözőségére kell figyelemmel lenni. Míg a természettudomány útján magyarázható összefüggéseket a mechanika, mint a természetben adott minden jelenségre érvényes szabályrendszer uralja, az ember sajátos létjellegének vizsgálatakor nincs ilyen támpontunk. Az emberi lényeg ugyanis az öntudat tényeiben ragadható meg. Az öntudat Diltheynél azonban komplex totalitás, nem egyezik a kanti megismerő szubjektummal. Természetét az akarat szabadsága, a célkitűzés és a cselekedeteiért való felelősség határozza meg, ezáltal tehát az a képessége, hogy létét teljes mértékben gondolkodásának vesse alá. Minden érzékelt tény tehát tudati tény, mely az ember szellemi világában szellemi tényként jelenik meg. Az emberi cselekvés azonban, minthogy azt az akarat szabadsága jellemzi, sohasem válik önismétlővé és minden alkalommal egyező lefolyású folyamattá, ellentétben a mechanika uralta természeti jelenségekkel. A tettek

²¹ Kornis Gyula: *Dilthey történetelmélete*, Budapest 1913, 1. old.

²² uo. 3. old.

az egyes emberben és a történelemben lezajló fejlődést vívni ki, a történetiség e teleologikus folyamata azonban nem egyenlő a hegeli koncepcióval. Az ember megismételhetetlen egyediségében, sajátos belső élményében hozza létre a fejlődést, „túl a természeti folyamatnak a tudatban lejátszódó üres és sivár megismétlésén.”²³ E fejlődés pedig nem függ egy emberfeletti objektív abszolútumtól.

Dilthey törekvése tehát az ember belső élményének megragadása, mely az érzékelt tényektől függetlenül áll fenn a belső tapasztalatban. E tapasztalat azonban nem a transzcendentális tudat tapasztalata, hanem az élmény konkrét aktualitása.²⁴ A belső élményre való reflexió lesz tulajdonképpen a szellemtudományok megalapozásának előfeltétele, hiszen minden külvilágból származó dolog ennek útján válik szellemi ténnyé az ember számára. Dilthey szerint tehát minden tapasztalat annak élményszerűségében válik elérhetővé számunkra, így az ismeretelméleti módszer megalkotásának legfontosabb mozzanata az emberi létjelleg objektív meghatározottságának, a belső élménynek a leírása. A természeti törvények és a belső élmény által adott szellemi tények különbözősége miatt van szükség e két tudományterület elhatárolására és a szellemtudományok számára önálló módszertan kidolgozására.

A koncepcióból tehát jól látszik a természetben végbemenő anyagi folyamatok és a tudatban lejátszódó szellemi folyamatok összehasonlíthatatlansága. Összefoglalva Dilthey álláspontját, a következők állapíthatók meg. Az anyag tulajdonságai vagy tényei, a mechanikus természetszemlélet alapján működő tudományok által egzakt módon leírhatóak. E tudományok képesek konstans és pontosan definiált összefüggésrendszert biztosítani a természeti minőségek vizsgálatához. A szellemi világ tényei azonban, az öntudatnak az akarat spontaneitása jellemezte sajátos jellege folytán, nem magyarázhatóak a mechanikus szükségszerűséggel. Így tehát a tények e két köre egymásra nem vonatkoztatható.

A belső tapasztalat sajátosságának következtében, a vizsgálódás nem az érzéklet, mint ismeretelméleti fogalom mibenlétére irányul, hanem a belső tapasztalat immanens lényegére, mely tehát alapvetően határozza meg a természetben adott tény megismerését. Diltheynél a megismerés többrétű. Jelenti egyrészt az érzékelő képesség által megismert tartalmat, másrészt e tartalom mindig a belső tapasztalat által válik jelenvalóvá a szubjektum

²³ Bevezetés a szellemtudományokba, 22. old.

²⁴ Michael Allen Gillespie: *Hegel, Heidegger, and the ground of History*, 121. old.

számára. Az itt felvázolt ismeretelméleti megalapozás előfeltétele tehát, e kettős értelemben vett megismerés-fogalomnak a belső tapasztalatra való redukciója. Ugyanakkor felmerül a kérdés, vajon lehetséges e magát az immanens megismerést megragadni?

Dilthey e problémával találja szemben magát, mikor bevezeti a pszichofizikai életegység fogalmát. Az ember szükségszerűen az anyagi világ hatásai által meghatározottan létezik, érzéseinek, akaratának intenzitása a természeti tényektől nagymértékben befolyásolt. Szellemi természete tehát nyilvánvalóan az idegrendszerben végbemenő változások függvénye is. „Így az ember szellemi élete a pszichofizikai életegységnek, melynek formájában az emberi létezés és az emberi élet megmutatkozik, csupán absztrakció által elválasztható része.”²⁵ E pszichofizikai életegységek rendszere lesz tehát az a történelmi-társadalmi valóság, mely a szellemtudományok tárgyát képezi. Dilthey két, a pszichofizikai életegység absztrakciójára vonatkozó álláspontot különít el. Az első a transzcendentálfilozófiák felfogása, mely a külvilág alkotóelemeit a tudati tényeken keresztül vizsgálja, tehát lényegében a valóságot a tudat derivátumaként határozza meg. A másik felfogást objektív-empirikus álláspontnak nevezi, melynek lényege annak belátása, hogy a társadalom,- s így a történelem – létmódjára jelentős hatással vannak a természetben lezajló folyamatok. Dilthey tehát az utóbbi álláspontot követi, s így válik érthetővé elgondolása a szellem- és természettudományok viszonyát illetően. Úgy vélte, hogy az egyes tudományok megalapozottságuk, illetve meghatározottságuk szerint egymással hierarchikus viszonyban állnak. Minthogy az anyagi világ minőségei a szellemi tények szükséges előfeltételeit képezik, a szellemtudományok állnak ezen megalapozási viszonyokon alapuló hierarchia legfelső, a matematika pedig a legalsó fokán.

Az egyes tudományok közötti megalapozási viszonyok ellenére Dilthey korántsem gondolta úgy, hogy a szellemtudományok rendszere logikus felépítésű, a természettudományokhoz hasonló koherens egész lenne. A szellemi világra vonatkozó ismereteink a történetírás útján jutnak el hozzánk, így az adott kor társadalmi valóságáról mindig csak azon ismeretek válnak hozzáférhetővé számunkra, melyeket az utókor érdeke szem előtt tartott, illetve lényegesnek ismert el. Nem elhanyagolható továbbá az a tény sem, hogy az egyes eseményeket interpretáló személy szintén egy adott kor szülötte, aki éppúgy befolyásolt a kulturális hagyományok, az erkölcsi viszonyok és a nyelv sajátosságai által, mint a múltbéli eseményt értelmezni próbáló befogadó. Az inkohereus és óriási történelmi anyag vizsgálatakor

²⁵ *Bevezetés a szellemtudományokba*, 29. old.

Dilthey szerint, s itt meghaladja a historizmus álláspontját, nem elégséges a történelmi anyag összegyűjtése és átrostálása, hanem a megfelelő módszer segítségével ezt egy gondolati feldolgozásnak és tagolásnak kell követnie.²⁶ Dilthey koncepciójában a szellemtudomány kijelentései három osztályba sorolhatóak. Az első osztály azon kijelentéseket foglalja magában, melyek mindig valamely valóságos, észlelésben adott tényre vonatkoznak. A második osztályba tartoznak azon kijelentések, melyek az első osztályban adott kijelentések közös elemeit fedik le, ezen osztály elemei tehát a valóság alkotóelemeitől elméleti módszerrel, absztrakt úton különíthetők el. A harmadik osztály kijelentései normatívak, melyek szabályokat, értékítéleteket alkotnak a szellemtudományok számára. E kijelentések tehát a szellemtudományok gyakorlati alkalmazási körébe tartoznak, ide sorolható az etika, morálfilozófia, vagy a jog szférája. A feladat tehát e három osztályba tartozó tények közötti összefüggés megtalálása, melynek az ismeretelméleti módszer kidolgozása lesz az alapja.²⁷ Dilthey az értékítéletek és a valóságról szóló kijelentések közötti különbséget a politikai ítélet jellegzetességén keresztül a következőképpen érzékelteti: „Egy politikai ítélet, amely elutasít egy intézményt, nem igaz vagy hamis, hanem helyes vagy helytelen, amennyiben beállítottságát, célját mérlegeljük; igaz vagy hamis ezzel szemben egy olyan politikai ítélet lehet, amely ennek az intézménynek más intézményekhez fűződő kapcsolatát taglalja.”²⁸ Diltheynek az idézetben szereplő logikai természetű belátása döntő fontosságú a szellemtudományok megalapozásában. Csak az itt felvázolt kijelentések eltérő voltát szem előtt tartva képzelhető el olyan ismeretelméleti módszer életre hívása, mely nem esik abba a hibába, hogy a természettudományos törvényeknek megfelelően olyan tényeket, illetve kijelentéseket sorol egyazon kategóriába, melyek eredetüket tekintve különbözőek.

Azt Dilthey is elismeri, hogy a társadalomról közel sem adható olyan biztos és pontosan megalapozott szabályrendszer, mint a természet tényeiről: „Azok az egyformaságok, melyeket a társadalom területén meg lehet állapítani, szám, jelentőség és megfogalmazás határozottsága szerint nagyon elmaradnak ama törvények mögött, melyek a térbeli viszonyoknak és a mozgás tulajdonságainak biztos alapzatán a természetről állapíthatók meg.”²⁹

²⁶ *Bevezetés a szellemtudományokba*, 39. old.

²⁷ E belátás tükröződik később egyébként Wittgenstein gondolkodásában is. Az *Előadás az etikáról* című művében, nyelvfilozófiai érveléssel ugyan, de ugyanúgy a norma-természetű kijelentésekről beszél, melyeknek logikai igazságértékük nincs.

²⁸ *Bevezetés a szellemtudományokba*, 40. old.

²⁹ *Bevezetés a szellemtudományokba*, 49. old.

A társadalom létmódjának vizsgálatánál ugyanakkor van egy hatalmas előnyünk, mégpedig az, hogy magunk is annak a történelmi-társadalmi valóságnak a részei vagyunk, melyet meg akarunk érteni. Míg a természet törvényei egy rajtunk kívül álló entitásra vonatkozó szabályrendszer részét képezik, addig a társadalomban ugyanazon individuális akarat, érzés, gondolat munkál, mint amelyek saját, egyedi létezésünket is meghatározzák. A természet összefüggése tehát számunkra elvont, míg a történeti összefüggés eleven.³⁰ A társadalomban fennálló kölcsönhatásokat tehát homályosan ugyan, de megértjük. Értékkitételek formájában viszonyulunk hozzá, megéljük és magunk is alakítjuk.³¹ A felfogóképesség tehát Dilthey szerint nem a teoretikus észhasználatból indul ki, hanem a személyes élet élményszerűségéből és természet által adott alkatunkból.

Miután pedig a fenti érvelés alapján képesek vagyunk megérteni a társadalomban ható erőket, képesek vagyunk arra is, hogy azon összefüggéseket megállapítsuk, melyek az egyes individuumok (vagy ahogyan Dilthey fogalmaz pszichofizikai életegységek) összessége és a társadalmi változást előidéző célösszefüggés, vagy hatásösszefüggés (Wirkungszusammenhang) között áll fent. Dilthey szerint azonban, mint ahogy fentebb írtam, az összefüggést nem logikai úton, hanem egy deskriptív tudomány eszközeivel kell feltárni. Az általa elképzelt társadalomtudomány tehát leíró jellegű. A befogadás szempontjából a megértésnek van jelentősége, nem pedig a magyarázatnak. Dilthey felfogásában egy tudomány csak abban az esetben tartozik a szellemtudományok közé, ha tárgyuk a belső élmény által megérthető, így számunkra „belülről” hozzáférhető.³² Ilyen terület például a jogtudomány, vagy az esztétika. Míg az első esetben a jogszabályok, vagy a törvényekhez írt kommentárok, addig utóbbi esetben az egyes műalkotások hordozzák magukban azt a szellemi összefüggést, melyben az emberi élet egyes vonatkozási dimenziói kerülnek kifejezésre. A megértés tehát, melyben az élet a maga mélységeiben feltárul előttünk, annak

³⁰ Kornis Gyula: *Dilthey történetelmélete*, 18. old.

³¹ A Dilthey által felvázolt megértésfogalom meglátásom szerint Heideggernek a *Lét és idő* című alapművében megalkotott egzisztenciál-analitikai koncepciójához hasonlítható. A vizsgálat tárgya ugyan a két filozófusnál eltérő, az alaphelyzet hasonló. Míg Heideggernél az ember átlagos és homályos megértése a lét mibenlétére, addig Dilthey gondolkodásában a társadalmi-történelmi valóság motívumaira irányul. Közös azonban, hogy mindketten az ember sajátos létjellegével magyarázták a megértést, s így az egyes individuumon keresztül próbáltak eljutni a tágabb összefüggésekhez.

³² Kornis Gyula: *Dilthey történetelmélete*, 14. old.

függvénye, hogy mennyiben vagyunk képesek saját életünket belevetíteni az idegen életmegnyilvánulásokba.³³

A fent leírt ismeretelméleti módszert Dilthey először a deskriptív pszichológia útján kívánta megalapozni. Elméletét bővebben az 1894-ben megjelent *Gondolatok egy leíró és taglaló pszichológiáról* című művében fejti ki, mellyel azonban részletesen e dolgozat keretei között nem fogok foglalkozni, csak a fent ismertetett megalapozási kísérlettel való kapcsolatát érzékeltetem néhány mondatban. Azt tehát mindenképpen látni kell, hogy a mű nem tekinthető pusztán az e fejezetben körvonalazott ismeretelmélet eszközének, sokkal inkább önálló tudományos funkciója van, mely központi eleme Dilthey gondolkodásának.³⁴ Az általa elképzelt pszichológiai modell nem az úgynevezett „labor pszichológia” vizsgálódási módszere alapján működik. A természet törvényei által determinált oksági összefüggések ugyanis, csak az ember biológiai, fiziológiai életfeltételeiről adnak szilárd támpontot. Egy ilyen mechanikus rendszer alapján működő pszichológia képtelen megragadni az ember szellemi jelenségét, *életösszefüggését*. Az ember életfolyamata éppúgy összehasonlíthatatlan a fiziológiai jelenségekkel, mint a szellemi tények a természeti mozgásokkal. Egy adott folyamatot tehát egyfelől vizsgálhatunk fizikai törvények által leírható összefüggésként, de megérthetünk szellemi jelenséggént is, melynek kulcsa az élmény egészlegességében van. Ha a pszichológus csupán a pszichikai tények fiziológiai jelentését ragadja meg, elvesz az élmény teljessége, mely a korábbi korok szubjektumaiban (illetve pszichofizikai egységeiben) éppúgy adott volt, mint a ma élő emberben. A módszer, melyet Dilthey kidolgozni igyekezett, nem az összefüggéseknek a kauzális úton való magyarázatában, hanem a belső lelki szerkezet leírásában áll.

A fent bemutatott érvrendszer volna tehát a magva, a szellemtudományok ismeretelméleti megalapozásának. Az elmélettel kapcsolatban azonban meglátásom szerint több probléma is felvetődik. Összefoglalva Dilthey koncepcióját az állapítható meg, hogy bár nem az abszolút szellem mibenlétéből levont következtetések útján, de ő is valamiféle egyetemes jellegét kutatta az embernek, s így ezen keresztül a történelemnek. Elfogadható a természeti és a szellemi tények közötti különbségtétel is, utóbbinak a szabad akarat és célkitűzés jellemezte irracionális jellege okán. A belső élmény megragadásának és megértésének jellege azonban már kérdéses. A belső élmény létezése ugyanis közvetlenül nem bizonyított, sokkal

³³ uo.

³⁴ Hans-Ulrich Lessing: *Dilthey*, 75. old.

inkább úgy tűnik, mintha Dilthey csupán az ember irracionális sajátosságai miatt, mintegy segédfogalomként, „jobb híján” vezette volna be. Még ha a léleknek az általa feltárni kívánt belső szerkezete realitás volna, akkor sem világos, hogy az öneszmélés, vagyis az ember önmegértése hogyan vezetne egy másik, idegen szubjektum megértéséhez. Dilthey tehát elismeri az individuum lelki életének szubjektív voltát, ugyanakkor a belső élmény átélését és így az idegen individuum megértését mégis lehetségesnek látja. Úgy véli, mint ahogy fentebb írtam, hogy az élmény egészlegessége az embernél minden korban ugyanaz, így az átélés is, minthogy az élmény közvetlenül adódik az emberben, a feltárni kívánt szubjektumról kortól és társadalomtól függetlenül ad objektív, általános leírást. Nem világos azonban, hogy a lelki egész átélése hogyan tisztítható meg a szubjektív elemektől és hogyan kerülhető el, hogy az adott korban egy régebbi korra irányuló reflexió relativizmushoz vezessen.

Az elmélet legfőbb problémája véleményem szerint az az alapfelvetés, hogy a lelki élet megismerése általános igazságokat szolgáltat egy konkrét társadalomtudományi, vagy szellemtudományi probléma vizsgálata során. Még ha az idegen individuum lelki élete a maga nyilvánvalóságában fel is tárul előttünk, az legfeljebb a belső élményről szolgáltat általános érvényű igazságot, a konkrét történelmi eseményre nézve nem bontható tovább. Ha tehát valóban beszélhetünk egy az emberben létező, s így cselekedeteiben is fennálló objektív, belső egységről, még mindig nem jutunk közelebb az adott probléma értelmezéséhez. Ekkor valószínűleg csak a belső élmény lesz objektív, melyből azonban valamiféle induktív következtetéssel kellene a konkrétum felé haladni. Mivel azonban Dilthey elveti az olyan logikai eljárásokat, mint az indukció, marad az élmény belső evidenciája, melyet gondolkodásával összhangban leírni lehet csupán, magyarázni vagy axiómaként kezelni és így belőle következtetéseket levonni nem. Persze egy ilyen leíró tudománytól, vagy pszichológiától ezt nem is lehet elvárni. Úgy tűnik azonban, hogy Dilthey önmagával kerül ellentmondásba, mikor teljes mértékben elutasítja a logikai következtetéseknek e tudományban való létjogosultságát. A tudományról adott definíciója egy gondolati összefüggésrendszerről szól, melynek tételei egymással összefüggenek és általános érvényű igazságot hordoznak. Az összefüggés és egymásra vonatkoztatás azonban szintén logikai fogalmak, így semmilyen tudomány nem nélkülözheti őket.

Dilthey munkásságának kései szakaszában már másképpen gondolkodott. Célja továbbra is a szellemtudományok megalapozása volt, azonban azt másként, a hermeneutikai módszer segítségével próbálta elérni.

IV. A hermeneutika tana

Dilthey munkásságának egészét az életfilozófiai törekvés határozza meg, azonban míg korai szakaszát a pszichologizáló hajlam jellemzi, kései műveiben inkább a filozófiai hermeneutika felé fordult, sőt a filozófiatörténet e tudományág egyik megalapítójaként tartja számon. A hermeneutika, mint a megértés és interpretáció tana kétségtelenül központi szerepet játszik a szellemtudományok megalapozásáról alkotott kései elméletében, éppúgy mint az élmény és megértés fogalmai a korai tanokban, (főképp itt: Bevezetés a szellemtudományokba) mely fogalmak ugyanakkor itt is jelen vannak.³⁵ Heideggerre és Gadamerre gyakorolt hatását tekintve is a „hermeneutikai fordulat” utáni művei váltak jelentőssé.³⁶

A Hermeneutika keletkezése című 1900-as művében még mindig a szellemtudományok megalapozása a tét. Dilthey tehát itt is „az egyes személyeknek, sőt egyáltalában az egyedi emberi létezés nagy formáinak tudományos megismerésére vonatkozó kérdésre”³⁷ keresi a választ. Az egyedi utólagos megértésének objektivitássá emelésére helyezi a hangsúlyt, mely gondolat meglátása szerint a történeti tudományok és a filológia megalapozásának előfeltétele. A megértés és az interpretáció folyamatai lesznek az általános érvényűségre emelt történeti tudat alapvetései. Dilthey e művében is visszatér ahhoz a fent vázolt elképzeléshez, hogy a természettudomány és a szellemtudomány elsősorban tárgyukban különböznek egymástól. Míg tehát az előbbi tudományág tényei az embertől függetlenül állnak fent, addig a szellemi világ az ember számára közvetlenül megélt, belülről érthető, a történelmi valóság a belső tapasztalatban adott. Az idegen életet tehát, mivel az alapvetően a külső jelekben jut kifejezésre, a megértés során saját individualitásunkból kell utánképeznünk, s ezen utánképzett tudás válik objektivitássá. A megértés tulajdonképpen nem más, mint az a folyamat, melynek során „érzékileg adott jelekből megismerünk egy pszichikait, melynek e jelek a megnyilvánulásai”.³⁸ Dilthey azonban elismeri, hogy a megértésnek, mivel az a figyelem intenzitásának és az érdeklődés mértékének is függvénye, elsősorban a tartósan rögzített életmegnyilvánulásokra kell irányulnia. Ezzel el is érkezünk a

³⁵ Hans-Ulrich Lessing: *Wilhelm Dilthey*, 105. old.

³⁶ uo. 105

³⁷ A hermeneutika keletkezése 258. old., In: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*

³⁸ uo.

hermeneutikának, mint az értelmezés művészetének igazi tárgyához, az írásos emlékekhez. Az írásos emlékekben rejlik ugyanis a régmúlt korok emberének legtisztábban érthető történetisége, mely az emberi bensőt a nyelvhasználat útján a legmegragadhatóbb módon tárja eléink. Az adott szöveg tehát objektíválja azt a belső tartalmat, melyet interpretálva a kor erkölcsi-művészeti, de tulajdonképpen egész társadalmi felépítése jelenvalóvá tehető. A művészetnek ugyanakkor vannak bizonyos szabályszerűségei, s így az írásos emlékeket értelmező művészet, a hermeneutika is szükségszerűen szabályok által meghatározott. Diltheynél tehát a belső tapasztalatra irányuló vizsgálódás mellé a megértés elemzése csatlakozik, melyekből szintén az általános érvényű igazságot próbálja levonni.

Természetesen nem Dilthey az első gondolkodó, aki a hermeneutika helyes eljárás módjait igyekezett meghatározni. A filológiai módszer megalapozásának már az antikvitásnak is találjuk jeleit, mely törekvés az ókori Rómán keresztül a kereszténységen, középkoron és a felvilágosodáson át tulajdonképpen Dilthey előtt Schleiermacherig bezárólag végigvonul. Dilthey a szofistáktól kezdődően mutatja be a hermeneutika történetét, azonban e bemutatás elemzésére itt részletesen nem térnék ki, csupán annak azon vonatkozásait igyekszem láttatni, melyeknek Dilthey gondolkodásával összefüggésben jelentősége van. A bibliai írások interpretációi során például, a vallási természetű viták miatt az értelmezők, gyakran bizonyos érdektől vezérelve jártak el. Az ellentétes vallási felfogásokkal szembehelyezkedve, meg kellett védeniük saját álláspontjukat. Ehhez jött ráadásul az értelmezésnek a katolikus dogmatika általi meghatározottsága. Kálvin hermeneutikája például a Szentírás alapjaiban való értelmezését tűzte ki célul, melynek jelentősége nyilvánvalóan a katolikus tradíció cáfolatában áll. Baumgarten értelmezéstana később szintén teológiai színezetet öltött, majd Semler munkássága nyomán, aki szerint minden szöveget a maga lokális jellegében kell megragadni, megalakult a hermeneutika grammatikai-történeti felfogása.³⁹ Összefoglalva az állapítható meg, hogy nem csupán az egyes írások történelmi beágyazottságairól beszélhetünk, de a szövegek értelmezéseinek koncepciója sem képes szabadulni az adott történeti kor érdekeitől. Mind az értelmező individuum, mind pedig az értelmezett szöveg függésben van azon történeti tudattól, mely meghatározza korát. Ebben a hermeneutikai tradícióba illeszkedik Schleiermacher is, akinek gondolkodása alapjaiban határozta meg Diltheynek az értelmezéstanról alkotott koncepcióját. Schleiermacher a szöveget már nem a dogmatikus előfeltevésektől terhesen vizsgálja.

³⁹ *A hermeneutika keletkezése*, 265. old.

Álláspontja szerint a helyes értelmezés nem pusztán logikai-grammatikai vagy esztétikai-retorikai kategóriákból áll, az adott művet mindig a tudat alkotó képességeinek vizsgálatával, a szerző célcselekvésének feltérképezésével kell interpretálni. Tehát a mű egészének értelmezéséből a szerző szellemiségére és eredeti szándékára lehet következtetni, ez viszont már szükségképpen túllép a filológia szemléletén és a filozófiai-pszichológiai gondolkodás terepére visz el bennünket. A szerző szelleme és műve közötti összefüggés módszeres értelmezése ahogy Dilthey fogalmaz: „...csak egy olyan koponyában jöhetett létre, melyben a filológiai interpretáció virtuozitása eredeti filozófiai képességgel párosult.”⁴⁰

Dilthey átveszi Schleiermacher azon szemléletét, miszerint az értelmezés az egész életre kiterjed, így tehát mind a beszédre, mind pedig az írásra. A megértésben az értelmező individualitása és az értelmezett nem összehasonlíthatatlanul különböznek egymástól, mivel mindkettő az emberi természet sajátosságai által meghatározott. Dilthey e ponton azonban túlmegy Schleiermacher megállapításán és egyenesen azt állítja, hogy az adott lelki folyamatok csupán fokozatukban különböznek egymástól. Az értelmező az idegen individuum lelki folyamatainak utánképzésére ugyanis képessé válik oly módon, hogy tetszés szerint az egyik lelki folyamatot elnyomja magában, a másikat viszont felerősíti. Sőt Dilthey a kézírathoz fűzött kiegészítéseiben azt írja, hogy a megértés azért is lehetséges, mert a különböző emberek individualitásában egyazon lelki funkciók és alkotórészek adottak, melyek a hajlamok eltérő jellege folytán, csupán erősségi fokuk tekintetében térnek el egymástól. Meglátásom szerint egy ilyen mértékeken alapuló elgondolás erős ellentétben áll Dilthey mondhatni irracionalista szemléletével, mely ugyanakkor elutasítja a természettudományos vonatkoztatások létjogosultságát az emberi szférában.

Schleiermacher koncepciójának fontos megállapítása még, hogy a megértési folyamat nem bontható szét esztétikai, történeti, grammatikai kategóriákra, mert így az értelmező elveszik a részproblémák taglalásában. Az interpretációnak mindig a mű külső szerkezetétől befelé haladva kell működnie, majd innen a szerző szelleme felé kell továbbhaladnia. Ez lenne tehát az a hermeneutika, melynek nyomán Dilthey megfogalmazza saját álláspontját, s amelytől a szellemtudományok általános érvényűségét reméli.

Összegezve Dilthey hermeneutikai koncepcióját az állapítható meg, hogy a korábban tárgyalt pszichikai életegységek vizsgálatának helyét átveszi egy kevésbé nagyratörő cél, az objektivált szellem értelmezése. A végcél

⁴⁰ A hermeneutika keletkezése 265. old.

maradt tehát a szellemtudományok ismeretelméleti megalapozása, azonban azt már nem a deskriptív pszichológia útján, - olyan szinte megragadhatatlan fogalmakkal, mint a pszichikus élethez való viszonyok önmagukban való megértése - akarja véghez vinni, hanem egy jóval szerényebb úton, a szellem objektív tényeinek elemzésével. E felfogás tükröződik kései munkájában, az 1910-ben megjelent *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*, című művében is.

V. A szellem objektívációja

A századforduló után Dilthey ismét a szellemtudományok megalapozásának lehetőségeivel foglalkozik, de itt már *A hermeneutika születése* című művében körvonalazott módszertant alapul véve.⁴¹ *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban* (Der Aufbau der gesichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften) címet viselő akadémiai értekezés 1910. december 5-én jelent meg.⁴² Dilthey a mű felütésében körvonalazza szándékát, miszerint tehát a cél ugyanúgy a szellemtudományok elhatárolása a természettudományoktól, illetve a társadalomtudományok ismeretelméleti megalapozása. Azonban a mű bizonyos kérdések megválaszolása tekintetében torzó maradt. A következőkben ismertetem a tanulmány fontosabb megállapításait, majd megkísérlem érzékeltetni a problémásabb felvetések jelentőségét.

Dilthey azt az evidenciának tűnő megállapítást teszi, hogy a szellemtudományok mind „ugyanarra a nagy tényre vonatkoznak: az emberi nemre. Leírnak és elbeszélnek, valamint fogalmakat és elméleteket alkotnak e tényre vonatkozólag”.⁴³ Az eddig kifejtett ismeretelméleti koncepciójához képest az újdonság abban áll, hogy elismeri; az ember különböző tudatállapotai mind az általuk létrehozott képződményekben nyernek objektivitást. Csak az egyes intézményekben (mint állam, jogrendszer, vallás) rejlő ilyen objektivitások összefüggései között beszélhetünk történelemről. Dilthey továbbra is fenntartja azt az álláspontját, miszerint azon összefüggések, - melyek az imént leírt módon a szellemtudományok tárgyát

⁴¹ Hans-Ulrich Lessing: *Wilhelm Dilthey, Die späte Philosophie der Geisteswissenschaften: Der Aufbau der gesichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*, 121. old

⁴² uo.

⁴³ Dilthey: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*, A szellemtudományok elhatárolása című fejezet, 273. old.

képezik – számunkra a belső élmény által közvetlenül adottak. Az ember ugyanis, mikor egy történelmi munkát olvas, a régmúlt korba belehelyezkedve, mindig olyan tényeket él át igazán (vagy olyan események kavargják fel, ahogy Dilthey fogalmaz), melyek hozzáférhetetlenek az érzékek számára, s melyek sokkal inkább immanens lényegűek, az életben adottak. A történelmi valóság kulcsa az öneszmélés, „a megértésnek kívülről befelé irányuló menete.”⁴⁴ A cél tehát a megértés útján annak meghatározása, hogy a történelmi valóság külső megjelenésében milyen jellegű immanens tartalom realizálódik. Az ember alkotta dolgokban meglévő jelentést újra át kell élni, vissza kell fejteni a dolog létrehozójának szellemi meghatározottságaira. Ez az eljárás tehát éppen ellentéte a természeti jelenségek vizsgálatának, ahol mindig egy, az adott tényről független szabályszerűséget segítségül hívva alkotunk fogalmakat. A társadalomra vagy történelemre vonatkozó tudományok tárgya tehát mindig magában a dologban áll fent.

A szellemi képződményekben rejlő belső tartalom meghatározásának módjával összefüggésben, Dilthey saját korábbi nézeteire reflektálva önkritikát fogalmaz meg: „Van itt egy szokásos tévedés, miszerint e belső oldalról való tudomásunk számára a pszichikus életfolyamatot, a pszichológiát kell felhasználni.”⁴⁵ Korábbi nézeteivel ellentétben a pszichikai életfolyamatok feltérképezése helyett, itt már az objektivált szellem értelmezésére helyezi a hangsúlyt. E koncepció alapjait, mint ahogy fentebb írtam, már *A hermeneutika születésében* lefekteti. A szellemi összefüggés tehát egy adott írásos emlék által az érzéki világban realizálódik, így annak lényegét e szellemi objektumból visszafejtve érthetjük meg. Dilthey hivatkozási pontként Jheringnek a római jog szelleméről írt tanulmányát, Montesquieut és Hegel abszolút szellemét említi, akinek elképzelésével ugyan szembehelyezkedik, ugyanakkor e mű sem nélkülöz bizonyos hegeli hatásokat.

A hermeneutikának Diltheynél ki kell terjednie az objektivált szellemben lévő életmegnyilvánulások egészére. Állítása szerint minden olyan képződmény, melyet az ember hoz létre, szükségszerűen az Én által meghatározott és az Énre vonatkoztatva nyeri el értelmét. A költő vagy az író is mindig saját életére, így tehát Énjére vonatkoztatva alkot, s teszi élettapasztalatát jelenvalóvá számunkra. Az élettapasztalat viszont az Én mindenkori állapota és az azt meghatározó, környezetében fennálló tények összessége. Az általános élettapasztalathoz tehát e tényekből, egy induktív eljárással juthatunk. Figyelemreméltó, hogy Dilthey korábbi, a logikai

⁴⁴ uo. 275. old.

⁴⁵ uo. 277. old.

eljárások létjogosultságát a szellemtudományokban kifejezetten tagadó álláspontjával szemben, itt már indukció útján képzelet el az általánosítást. Azt viszont elismeri, hogy egy ilyen jellegű eljárás eredményezte bizonyosság és a természettudományos általánosság közé nem tehető egyenlőségjel. Ezzel voltaképp ismét az életfolyamat irracionális jellegét hangsúlyozza: „Ezek az általánosítások ugyanis nem módszeresen mennek végbe, és nem lehet őket biztos képlet formájára hozni.”⁴⁶

Dilthey e művének leglényegesebb újdonsága véleményem szerint, az *ideális természetű szubjektum* fogalmának bevezetése. Az ilyen ideális egységek hordozzák az élettapasztalatot, realizált céllal rendelkeznek és túlnyúlnak az individuum egyszeri létezésén. Az olyan organizmusok mint az egyház, vagy az állam szükségképpen hatnak a történelmi valóságban létező individuumra és mindig egy egységes céltételezést hordoznak magukban. Dilthey szerint ugyanakkor a történelem nem fogható fel úgy, mintha abban az individuumok összességének valamely cél érdekében történő közös cselekvése tükröződne, e célösszefüggések inkább csupán támpontot szolgáltatnak számunkra. Az ember individuális, irracionális lény, aki viszont e célrendszerek közegében létezik. A történelmi valóság vizsgálata tehát nem merülhet ki pusztán a kultúra rendszereire való reflexióban, hanem ki kell terjednie az egyedi individuumra is. Ennek ellenére itt már tagadhatatlan a hegeli hatás. A Dilthey által vázolt ideális egységek, bár különböznek a hegeli, teológiai alapon nyugvó abszolút szellemtől, mégiscsak egy az ember létezése fölé emelt idealitást feltételeznek. Noha annak feltevése, hogy a kultúra rendszereiben objektívalódnak a társadalom legáltalánosabb jellegzetességei, éppenséggel nem nevezhető elrugaskodott gondolatnak, itt mégis arról van szó, hogy egy olyan célösszefüggés, amely a kultúra rendszereiben manifesztálódik, az egyszeri emberi életen túl is realitás marad. E megállapítás jogosságát erősíti Dilthey, mikor az ideálprincípumról beszél. Úgy véli, hogy a történész, a jogász, vagy a valláskutató mind saját koruk, nemzetük, individualítások által meghatározottan viszonyulnak kutatási témájukhoz. Mivel pedig a szellemtudományok jelentősége azoknak mindig az életre való vonatkoztatásában áll,⁴⁷ a történelmi világ egésze mindig ilyen értékekből és célokból álló hatásösszefüggésekből tevődik össze. A hatásösszefüggések pedig strukturálisan kapcsolódnak az egészhez, melyet tehát Dilthey ideálprincípumnak nevez.

⁴⁶ A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban 284. old., Az élettapasztalat című fejezet

⁴⁷ Lásd. a korábban vázolt „életből való megértés” elvet

Visszaulva tehát a korábban írtakra, a szellemi világban fennálló tények az élményen keresztül érthetőek számunkra. Az élmények jellege azonban különbözik attól, ahogy a külső érzékekben adott tárgyi objektumot felfogjuk. Dilthey ezt a következőképpen határozza meg: „Itt nincsenek különböző térbeli helyek, melyekből az, ami benne van, látható volna. És különböző nézőpontok, melyekből felfognánk, csak utólag, a reflexió által keletkezhetnek, és magát az élményt a maga élményjellegében nem érintik.”⁴⁸ Az élmény közvetlenségét tehát a gondolkodási tevékenység követi, melynek kulcsa az emlékezésben van. Az adott élmény Dilthey szerint mindig egy konkrét tényálláson alapul, melyet emlékezésen alapuló reflexiónak kell alávétünk. Az így keletkezett struktúra-összefüggés tehát egyrészt pszichológiai elemből, másrészt pedig a konkrét esemény tárgyas felfogásából tevődik össze. A koncepció lényege tehát a fent írtakkal egyező eljárást alkalmazva, a múltbeli események újrafelismerése, újra átélése. Így juthatunk el az egész életfolyamat megismeréséig, mely ugyanakkor nem az egyedi élmények időbeli egymásutánisága, hanem a „valamennyi részt összekapcsoló vonatkozások által konstituált egység.”⁴⁹

Dilthey szerint miután az emberi természet nagyjából, - legalábbis a belső élmény mibenlétére nézve - minden individuum esetében hasonló, képesek vagyunk az idegen élet, mint ugyanazon embervilágban létező megértésére. Egy ilyen megértés, minthogy számot vet a korábban vázolt célösszefüggésekkel, szükségképpen már előfeltételezett szellemtudományos igazságokat használ. Az a viszony, mely az egyes ember és őt részben meghatározó hatásösszefüggés között áll fenn, már önmagában is egy társadalomtudományi tétel. Dilthey felfogásában tehát a szellemtudományok lényege e két módszer, - tehát az öneszmélés útján való megértés és a szisztematikus fogalmak - használatának együttes alkalmazásában, s azok kölcsönös egymástól függésében áll. Ilyen szisztematikus tételek például a grammatika szabályszerűségei, a jogszabályok, vagy éppen a vallási dogmák. Dilthey e két módszer egymásra utaltságához optimistán viszonyul. Úgy véli, hogy ezen eljárást követve képessé válunk a régmúlt élményeinek mindig pontosabb és tisztább feltáráshoz és közelebb jutunk más személyek megértéséhez. A megértés pedig „egyre bővíti a történeti tudás terjedelmét azáltal, hogy intenzívebben használja a forrásokat, behatol az eddig meg nem értett múltba és végül még magát a történelmet is előre viszi azzal, hogy

⁴⁸ A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban 289. old., Az élményből kiinduló reprezentációk vonala című fejezet

⁴⁹ uo. 290. old

eközben új eredményeket hoz létre, és így magának a megértésnek a tárgyát is kiterjeszti.”⁵⁰

Az élet objektívációja című fejezetben Dilthey voltaképpen a hegeli szellemfogalommal szemben foglal állást és alakítja ki saját koncepcióját. Erről az írás korábbi fejezetében már volt szó, így itt csupán néhány mondatban igyekszem láttatni a fentiekkel összevetve újdonságnak mondható gondolatokat. Itt már tehát felélelezi az objektív szellem fogalmát, melyben az életmegnyilvánulások mind valamely közös jelleget reprezentálnak. Ez lesz a szellemtudományok egységes tárgya, mert a szellem csak azt képes megérteni, amit ő maga alkotott. A vizsgálódási horizontot ennél fogva az határozza meg, hogy a céllal és akarral cselekvő ember milyen szellemi objektumokat hozott létre a külvilágban. Az objektív szellem azonban nem metafizikailag konstruált, annak megértése pusztán az ész szabályai alapján nem lehetséges, mivel a világban sem az ész munkálkodása a meghatározó. Nincsenek tehát olyan szilárd támpontjaink, mint az ész törvényei. Dilthey záró soraiban maga is elismeri, hogy apóriába jutott: „Amennyiben a hegeli általános ész helyére az élet a maga totalitásában, az élmény, megértés, történeti életösszefüggés s benne az irracionális hatalma lép, az a probléma keletkezik, hogy miként lehetséges a szellemtudomány.”⁵¹

E kései tanulmányból jól látszik Dilthey szemléletváltása, melynek lényege a hermeneutikai módszer kiterjesztése a szellemtudományokra. Ellentétben a hermeneutikával korábban foglalkozó gondolkodókkal, ő már e tudományágat nem pusztán, mint a szövegek értelmezésére szolgáló módszertant, hanem egy olyan eljárásmódként fogta fel, mely képes alapot nyújtani a szellemtudományok ismeretelméleti megalapozásához. Úgy tűnik, hogy a történelmi világ nem más, mint értelmezendő szövegtest, melynek vizsgálata az élmény általi megértés és a szellemtudományos tételek kölcsönös függésében áll. Ez az elképzelés jelentenén az igazi gondolati újjátást. És bár e módszer teljességgel elfogadható lenne úgy vélem, hogy Dilthey itt csupán egy adott mű befogadásának menetéről adott pontos leírást, a módszer kidolgozásával adós maradt. Egy irodalmi szöveg befogadása valóban a szöveg mélyebb átélésének függvénye, a hatás valóban az élményközösség intenzív megélésétől, s így megértésétől függ. Ennek pusztá megállapítása azonban még mindig nem visz közelebb bennünket egy általános érvényű igazság kimondásához.

⁵⁰ uo.294. old.

⁵¹ uo. 300. old.

Mára szinte tézisként fogalmazódott meg az a megállapítás, hogy Dilthey vállalkozása a szellemtudományok ismeretelméleti megalapozására, kudarcba fulladt. A korai művében (*Bevezetés a szellemtudományokba*) körvonalazott módszertanával, mint ahogy láttuk, Dilthey később maga sem értett egyet, így fordult a hermeneutika felé. A mind újabb és újabb eljárások kísérlete teremt igazi feszültséget munkásságában. Az eltökélt, de kétségbeesett próbálkozások egy nagy filozófiai jelentőségű, de a cél megvalósításának roppant nehéz volta miatt kudarcos életműről tanúskodnak. Dilthey filozófiája a XX. század olyan nagy jelentőségű gondolkodóira hatott, mint Martin Heidegger vagy Hans-Georg Gadamer. A természettudományok és a szellemtudományok elhatárolása kérdésében, egy pontos és máig használatos terminológiát alkotott, azonban törekvése, hogy az emberi szférára vonatkozó tudást a természettudományok rangjára emelje, sikertelenné vált. Kései műve befejezetlen, a szellemtudományos megismerés pontosan körülhatárolt módszerével adós maradt.

Úgy vélem azonban, hogy Dilthey filozófiai jelentősége éppen kudarcában áll. Ez ugyanis megmutatta, hogy egy mégoly precíz módszer, mint amilyen kidolgozására törekedett, sem vihet minket közelebb az emberre vonatkozó általános igazság feltárásához. Sikertelenségében mélyen beláthatjuk, az ember szabad akarátú, egyéni lelki világú, irracionális lény, mely nem hasonlítható a természeti világ „néma” létezőihez.

Irodalom

- Christo Todorov: *Kölcsönhatások – Wilhelm Dilthey életrajzírásának szellemtörténeti módszeréről*, <http://www.c3.hu/~prophil/profi054/todorov.html>
- Csejtei Dezső és Juhász Anikó (2007.): Mi a filozófia: Rohanó vízfolyás vagy jégkristály? (utószó) In: Wilhelm DILTHEY: *A filozófia lényege*, Máriabesnyő-Gödöllő, ATTRAKTOR
- ERŐS Vilmos (2013): A szellemtörténet, In: *VALÓSÁG* I-VI
- BOROS Gábor (szerk.) (2010): *Filozófia*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Friedrich Wilhelm Nietzsche (2005): *Az Antikrisztus*, ford. Csejtei Dezső és Juhász Anikó, Budapest, ATTRAKTOR
- Guy van Kerckhoven / Hans-Ulrich Lessing / Axel Ossenkop (2008): *Wilhelm Dilthey – Leben und Werk in Bildern*, München, Verlag Karl Alber
- Hans-Ulrich Lessing (2011): *Wilhelm Dilthey – Eine Einführung*, Köln, Weimar, Wien, BÖHLAU VERLAG

- Kiss Endre: *A hermeneutika születése a pozitivizmus tudományelméletének szelleméből*, (<http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/filozofia/20041129085832380000001770.html>)
- Kornis Gyula (1913): *Dilthey történetelmélete* (előadás), Budapest
- Michael Allen Gillespie: *Hegel, Heidegger, and the ground of History* 107.old, THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
- Simon Ferenc (2003): *A hegeli reálontológia születése*, Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány
- Takács Ádám: Dilthey és a fenomenológia, In: „A margók előadója voltam” – Emlékkötet Munkácsy Gyula tiszteletére
- Tengelyi László (2010 tél): Filozófia és világnézet, In: *VILÁGOSSÁG* LI. évfolyam
- Wilhelm Dilthey (2004): A hermeneutika születése, In: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*; ford. Erdélyi Ágnes, Budapest, GONDOLAT KIADÓ
- Wilhelm Dilthey (2004): A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban, In: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*; ford. Erdélyi Ágnes, Budapest, GONDOLAT KIADÓ
- Wilhelm Dilthey (2004): Bevezetés a szellemtudományokba, In: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*; ford. Erdélyi Ágnes, Budapest, Gondolat Kiadó
- Wilhelm Dilthey (2004): Gondolatok egy leíró és taglaló pszichológiáról, In: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*; ford. Erdélyi Ágnes, Budapest, GONDOLAT KIADÓ

Javorek Liána

A modern társadalomtudományi paradigmák és Wilhelm Dilthey életművének összefüggései

Társadalomtudományos tanulmányaim során többször érkeztem el ahhoz a nehéz feladathoz, hogy meghatározzam a társadalomtudomány helyét és módszerét a tudományos világban. A téma kutatása során felmerülő elméletek, gyakran vezettek el engem Wilhelm Dilthey nevéhez, így egyre inkább érdeklődtem elméletei felől. Hamar arra jöttem rá, hogy sokkal nagyobb jelentőséggel bírnak a gondolatai a mai társadalomtudományos paradigmák tekintetében, mint amennyit szentelnek neki. Az idő múlása, az új gondolatok megjelenése, könnyen elmossa a régi gondolatokat, melyeket időről időre újra elő kell venni (vagy elő is vesznek tudattalanul).

*

A tudományos gondolkodásról akkor lehet beszélni, mikor az emberek a hétköznapi gondolkodáshoz képest szigorúbb feltételeket szabnak maguknak. Megpróbálják kizárni a véletlenek, kivételek, esetlegességek lehetőségét és használják a logika szigorú rendszerét. A tudományos megismerés azonban nem azonos a tudományos gondolkodással! A tudományos megismerésnek csak egyik előfeltétele a tudományos gondolkodás. Éppen ezért maguk a tudósok, filozófusok a tudományos gondolkodás kezdetei óta sok időt, erőt pazaroltak, hogy megalkossák a megfelelő módszert, ami minden körülmények között az igazság megismerését fogja eredményezni. Ennek a gondolkodásnak az eredménye, hogy az emberi (tudományos) megismerés megközelítése több fajta.

A tudományos megismerés magyarázó típusának egyik módszere az induktív statisztikus módszer. Az indukció során empirikus jelenségeket figyelnek meg, ezeket általánosítják és hipotéziseket állítanak fel, melyek egyes jelenségeket magyaráznak/magyarázhatnak meg.¹ Az induktív módszer az empirikus megközelítésmódhoz áll közel a tudományos megismerésnél. Az empirizmus az érzékelő lényt állítja középpontba, szemben az eszes lénnel. Az érzékelés aspektusát abszolutizálja, és az *érzékelésre* próbálja meg

¹ Anzenbacher, Arno: *Bevezetés a filozófiába*, Budapest, Herder Kiadó, 1993

visszavezetni az észet is. A klasszikus empirizmus nagy befolyással volt a pozitivizmus kialakulására és önmeghatározására.² Az empirikus induktív módszer elsősorban a jelenségek magyarázatára törekszik, mely a pozitivizmusban, neopozitivizmusban teljesedett ki.

A magyarázatra törekvő tudományos megismerés egy másik módszere a deduktív/axiomatikus, racionális módszer. A deduktív módszer alatt többnyire a levezetéssel, valamilyen állításhoz eljutó módszert értünk, axiómákból indulunk ki és legalábbis a tudományos módszer értelmében teorémákhoz jutunk. A deduktív módszer szigorúan szabályozott valamilyen logika, újabban szintaktikai rendszerek alapján. Racionalizmus szerint a megismerés végső feltételei, melyektől minden ismeretünk függ, az eszmék, vagy másként az ész princípiumai. Mindez Descartes módszertani kételkedéséhez vezetett vissza minket melynél az érzékelés szerepének alábecsülése játszotta a legfontosabb szerepet.³

A deduktív módszer a racionalizmushoz és *feltételezésem* szerint a megértéshez köthető. Ahhoz, hogy ezt a hipotézist igazolni tudjuk az induktív empirizmus és a deduktív racionalizmus összeütközésének kant-i vizsgálatát elemzésünk tárgyává kell tenni.

Kant kísérletet tett a szellemi és érzéki megismerhetőség közötti ellentét meghaladására. Kant következtetései szerint az a megismerési forma, melynek tárgya a történelem illetve a társadalom, nem lehet tudományos megismerés. Ezen okfejtései közben fogalmilag elválasztja a természet és a társadalom jelenségkomplexumát és megalkotja a magában való fogalmát is. A két fogalom megkülönböztetése ad lehetőséget a neokantiánus iskolának arra, hogy a társadalmi világ fogalmát definiálja és a magában való kategóriájával összeegyeztethetővé tegye. A neokantiánusok a társadalmi világot, a tudományos megismerés szempontjából, egyenértékűnek ítélik meg a természeti világgal, de működési elveik belső struktúráját és a tárgyat megfigyelő ember helyét tekintve, más pozíciót foglal el a társadalom, történelem, mint a természet. Ebből az is levezethető, hogy a történelem, illetve a társadalmi világ megismerésére más szabályok érvényesek és irányadóak, mint a természet megfigyelésére. Ez lenne a megértés. A természet és szellemiség egyre jobban elkülönült és egyre jobban látszódtott, hogy más-más módszerek szükségesek ezek megismerésére. A társadalomtudomány mindkét fentebb említett módszert használja. A természettudomány inkább „magyarázóelvű”, mint megértő, amire hivatkozva többen különbséget tettek tudományágak közt, mint például

² Anzenbacher, Arno: *Bevezetés a filozófiába*, Budapest, Herder Kiadó, 1993

³ Anzenbacher, Arno: *Bevezetés a filozófiába*, Budapest, Herder Kiadó, 1993

Auguste Comte, aki természettudományokról és szociológiáról beszélt, vagy John Stuart Mill, aki szellemtudományt és természettudományt különböztetett meg. A pozitivizmus egyre szélesebb körben terjedt el, mely a filozófiáról tudományként beszél.

Wilhelm Dilthey egy ilyen világba csöppent bele, és ilyen eredmények ismeretében kezdte a történelem, a társadalom ismeretelméletét vizsgálni.

Dilthey életpályája igen akadémikusnak és szigorúan egyhangúnak tekinthető. Nem nevezhető szisztematikus gondolkodónak, művei nehezen érthetőek.⁴ Eleinte a nyugati egyház dogmatörténetét kívánta feldolgozni, később Schleiermacher életművével foglalkozott, majd a filozófia-történeti területen, a tudományos megismerésre fókuszált. Mindig ugyanabba a problémába ütközött: lehetséges-e a történelmi megismerés?

Wilhelm Dilthey a spekulációktól mentes tudományos megismerést kívánta megvalósítani történeti-filozófiai munkájában úgy, mint ahogy az a természettudományok területén történik. A kant-i kérdésfeltevésre kívánt megoldást találni, mégpedig arra, hogy lehetséges-e a tudomány a történelem esetében? A kérdés megválaszolása közben mindig önmagához fordult vissza, és állandóan ugyanabba a problémába ütközött: a történelem megismerése lehetséges-e? Úgy gondolta a valóságos történelmet kell vizsgálni, és nem abból kell kiindulni, hogy az ész munkálkodik a történelmen. Ez önmagában már további kérdést vet fel, ha nem az ész, nem a racionális konstrukciók nyomát keressük a történelemben, akkor mi alakítja azt valóságossá?

A probléma megoldásának megtalálása Diltheynél többször félbe maradt, mert újabb és újabb kérdések kerültek elő, melyekre nem találta a választ. Három főbb megközelítési módot is görcső alá vett, de végül úgy gondolta, hogy munkája nem áll a realitások talaján.

I. „Az ember érthető az ember számára”⁵

Dilthey első megközelítése, amivel úgy gondolta, hogy a szellemtudományok megismerése lehetséges, pszichológiai alapokon nyugodott. A pszichológia volt Dilthey bázistudománya.⁶ Az embert

⁴ Dilthey, Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1974, 5-57. old.

⁵ Erdélyi Ágnes, Kelemen János: *Történelemfilozófia: Kérdések és Perspektívák, Filozófiai Figyelő*, 1984/4, 6-32. old.

⁶ Dilthey, Wilhelm: *A filozófia lényege*, Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor, 2007

gondolkodó, észlelő, érző, képzelő és akaró lénynek tekintette, és ezen szellemi jelenségek vizsgálatai alapozták meg, hogy szellemtudománynak nevezte azt, amivel foglalkozott. A természet és a szellemtudományok megismerését már különbözőként fogta fel, melynek alapját az ész és a racionalitás megléte vagy nem léte képezte. Úgy vélte, a természettudomány racionális alapokon nyugszik, ésszerű, logikus állítások és szabályok szerint működik, így csak azokat észlelhetjük és ismerhetjük meg, melyeket az ész törvényei számunkra lehetővé tesznek. A társadalom nem feltétlenül él ilyen ésszerű szabályokkal, törvényekkel, hanem másfajta ismeretelméleti megalapozást igényel. Azt állította, hogy akkor lehetséges a történelem megismerése, ha annak elemi alkotóegységéből indulunk ki, ami nem más, mint az individuum. Az individuum az, ami magának a történelmi életfolyamatnak az alapegysége. Dilthey szerint, a társadalom egy gépezet lehet, melynek részei az emberek. A társadalom egy hierarchizált valami, amiben minden embernek megvan a saját funkciója.

Két kérdés azonban még mindig válaszra várt. Milyen is valójában ez a történelmi életfolyamat és annak alkotóeleme, az individuum, valamint, hogy miként képes ez a megismerő egyén, a többi rajta kívül álló életét leképezni a maga számára? Dilthey idejében egyre fontosabb kérdéssé vált a történelmi megismerés lehetősége. A kiindulópontja megvolt Diltheynek, az individuumból kellett kiindulnia. Mivel nem ésszerűséget keresett, ezért feltételezte, hogy ez egyén nem pusztán fizikai és szellemi egység, hanem pszichofizikai egység is. Ez már eleve elválasztja attól, hogy a történelmet úgy kezelje, mint a természetet, mert nem csak ésszerűség, és kölcsönhatások ténye munkálkodik a történelemben, mint a természetben. Továbbá a természeti folyamatok mindig felbonthatóak további elemekre, miközben a társadalom és a történelem elemeinek boncolgatása véges. Az individuumoknak önálló egzisztenciájuk van, és másként működnek, mint a természet elemei. A természetben az ésszerűség és racionalitás kauzális összefüggéseket hoz létre, míg a történelemben célösszefüggésekről kell beszélni Dilthey szerint. A célösszefüggés pedig a történelem és a társadalom élete, mint az individuumok kölcsönhatásainak összekapcsolódásai. Az individuumok résztvevői ennek az életnek, de közben megfigyelői is, mi által leképezhetik a számukra jelen lévő valóságot. Tehát minden esetben az individuumoktól függ a történelmi valóság, és ez az, ami valóságossá teheti a történelmet.

Viszont, ha az individuumok érzéseitől, akarásaitól, gondolkodásától, észlelésétől függ a valóság leképezése, akkor hogyan kapható ebből tudományos megismerés? Ezt úgy próbálta megoldani Dilthey, hogy a célösszefüggést kívánta megerősíteni. Cél-egész létezését akarta

alátámasztani, miszerint az emberek élete az egészben valósul meg, nem pusztán egyesek érzéseinek, gondolatainak összetevődéseként. Tehát akkor érthető meg egy individuum, ha az egészzet tekintjük. Az individuumnak a külvilágról alkotott képe, pedig maga az élet anyagából gyúródik össze. Az élet megértésének alapja, így maga az élet anyaga. Ekkor a Descartes-i probléma merült fel. Hogyan ismerhető meg a rajtunk kívülálló világ, a külvilág. Hogyan bizonyítható annak létezése? Milyen az Én-től elválasztott világ? Dilthey metafizikai spekulációktól mentes, abszolút bizonyos tények állításával kívánta a problémát megoldani. A fenomenalitás tényét vette figyelembe: minden, ami számomra létezik, az a tudatomnak ténye. Amikor egy szubjektumban kialakul a saját élet tudata, mikor ösztöneiből, akarásából és érzéseiből impulzus keletkezik, akkor az ezekre épülő intenciók gátoltsága következik, tehát a saját léttől valami külső, idegen létezésének tudata is kialakul. Tehát a materiális dolgok létezését, gondolataink és szellemiségünk segítségével reprodukáljuk. Ennek nyomán beszélt Dilthey szellemtudományról. *(A valóság sehol máshol nem létezik, mint magában az individuumban)*. Az, hogy egy másik létezik, az a számunkra megélt realitás. Megoldást kellett találnia arra, hogyan lesz valami általános érvényű ismeret abból, amit mi tapasztaltunk, átéltünk a belső állapotunk, saját életünk által. A szellemiséget szabadság jelzővel illeti, amiből nehezen lehet egy rendezett valóságot konstruálni.⁷

Felismerte, ahhoz, hogy szellemtudományról tudományként lehessen beszélni, kell valami általánosat találni, és el kell szakadni a szubjektum saját élményétől, egyedi észlelésétől, érzésétől, gondolataitól, akarásától. Dilthey összeírta azt, hogy mikor tudomány egy tudomány azért, hogy a megoldást úgy találja meg, hogy az alapkérdésére választ adhasson. Tudományok azok az elméletek, tételek mikor azok elemi fogalmakat tartalmaznak, általános érvényű gondolati kapcsolatok vannak köztük, és ezek vagy a valóság egy részét alkotják, vagy az emberi tevékenységet szabályozzák. A pszichológiához fordult, és a belső állapotok azonosságát szándékozta feltételezni, ahhoz hogy közelebb kerüljön a tudományos megalapozáshoz.

Erről viszont már le kellett mondania, mert az individuumok azonossága már nem áll a realitások talaján, valamint létezik az individuumnak olyan szférája, mely nem köthető a társadalom és a történelem részéhez, változásaihoz. Továbbá nem lehet magára az individuum belső világára hagyatkozni, hiszen amit önmagában képez le a valóságról, annak már bemutatása másként jelenik meg. Ezzel Nietzsche foglalkozott a fogalomalkotási probléma vizsgálatánál. Az, ami egy szubjektumban megjelenik, leképeződik, annak továbbadása,

⁷ Dilthey, Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1974, 5-57. old.

kinyilvánítása már nem eredeti állapotban reprodukálódik, mert a fejekben megszületett dolgokat mire kimondják, több folyamaton is keresztülmennek.⁸ Dilthey ezzel tisztában volt, és ő is csak alátámasztani tudta ezt az állítást, mégpedig egy olyan hasonlattal, hogy például egy mozgásmennyiséget nem lehet leírni színben, rezgésszámban. Tehát vannak olyan dolgok, amik önmagukban nem írhatóak le.

*

Ez a megközelítésmódja Kant vizsgálataihoz kötődik. Kant egyaránt vizsgálta a racionalisták és az empiristák gondolkodását. Pontosabban a Descartes-i racionalitást és a Locke-i empirizmust próbálta összekapcsolni, megoldani és meghaladni. Az érzékiséget és az értelmet igyekezett összekapcsolni. Kant olyan állításokat keresett, melyek nem a tapasztalatból származnak. Ezek az a priori állítások, melyek csupán az ész belátásán alapszanak. Azt, hogy János férfi, nem kell állítani, mert a predikátum benne van az alanyban. Ez semmilyen új információt nem kapcsol az alanyhoz. Ezzel szemben helyezkedik el a posztteriori állítás, mely tapasztalat utáni állítást jelent. Akkor mond valamit valaki, miután észleli. Ezeket ellenőrizni kell. Szintetikus állításokban jelenik meg, melyben a predikátum olyan, hogy valami új jelenik meg benne. Például, hogy $2+3=5$. Sem a kettő sem a három nem tartalmazza az ötöt. A *tiszta ész kritikájában* arra kereste a választ, hogy lehet-e a priori szintetikus ítéletek tenni? Lehet-e úgy mondani újat, hogy az észet használjuk, a tapasztalatot nem? Mik a külvilág megismerésének a feltételei? A tapasztalat vagy az ész/ racionalitás?⁹

Kant foglalkozott a külvilág megismerésével, melyet a transzcendentalitással próbált megoldani. A külső természetet, az ész és értelem nélküli valóságot hogyan tudja feltérképezni az ember? Állítása szerint, csak akkor lehetséges, ha maga az ember a saját belső kategóriáit (tér, idő) képes feltérképezni, megalkotni. Ezeknek a kategóriáknak a segítségével lehet leírni a valóságot. Ekkor a természet és társadalom, történelem megismerését egyértelműen kettéválasztotta. A természet statikus állapotban van, nem gyűjt kategóriákat. Ezzel szemben ez a társadalomról nem állapítható meg, hiszen kategorizálásról van szó, továbbá nem állandó. Mivel nem állapítható meg olyan állapot, mint a természetnél, nem lehet univerzalitásról beszélni. Egészen odáig jutott Kant, hogy a társadalom tehát, nem lehet tudomány tárgya. A társadalomban normatív elemek vannak és ebből adódóan nem egységes a világ. Nem lehet teoretikus állításokat tenni, nem lehet általános törvényszerűségeket leírni a társadalomban.

⁸ Nietzsche, Friedrich: *A történelem hasznáról és káráról*, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, Kísértések, 2004

⁹ Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*, Budapest, Atlantisz Kiadó, 2009

Pedig általános érvényűség szempontjából Kant különbséget tett objektív és szubjektív általános érvényűség között, melyben az objektív egy logikai összefüggést, általános érvényűséget takar, a szubjektív pedig valamilyen esztétikai, érzéki összefüggést, általános érvényűséget jelent. Ezzel a megkülönböztetéssel is közelebb akart jutni ahhoz, hogy tudományként lehessen beszélni a társadalomtudományról is, mint a természettudományról.¹⁰

Dilthey ezekből a gondolatokból indult ki, és az ész és spekuláció mentesség mellett döntött. Nem állt meg annál, hogy nem lehet az ésszerűség és a világ egységének hiánya miatt, általános törvényszerűségekről és univerzalitásról beszélni. Úgy gondolta a probléma megoldható és ezt kereste az individuumok világában.

II. Pszichologizmus

Miután Dilthey lemondott arról, hogy az individuumok feltárásával és a pszichológia segítségével megadható a történelmi megismerés lehetőségére a válasz, újabb perspektívából közelítette meg a kérdést. Azt gondolta, hogy nem építhető fel egy magyarázó és konstruktív pszichológiára az általános és tudományos érvényű tapasztalatok leírása. Viszont azt feltételezte, hogy létezik egy leíró és taglaló pszichológia, mely képes az individuumok belső világában mégiscsak megalapozni a szellemtudományos ismeret alapjait. A pszichológiában van lehetőség arra, hogy mindennemű hipotetikus feltétel nélkül leírhatóak legyenek a valóságos dolgok, összefüggések. Ezek a dolgok és összefüggések azok, amikből a leíró és taglaló pszichológiának ki kell indulnia.

Három tényleges összefüggést írt le: az intelligencia, mely az emberi értelem alapja, az ösztönös és érzelmi élet közti összefüggés, és az akarati cselekvéseink összefüggése, melyek a nélkül hatnak akarati cselekvéseinkben, hogy tudatosítanánk. Belső állapotaink egyike sem egyértelműen meghatározott jellegű, ezért a leíró pszichológiának azt kell a felszínre hoznia, hogy milyen hatásokkal rendelkezik. Be kellett ismernie Diltheynek, hogy a pszichologizmus csak a probléma megkerülése, mert nem feltétlen lehetséges az, hogy a tudományok ezekhez a belső állapotokhoz képesek hozzáférni. De nem mondott le arról, hogy az individuum belső állapotából induljon ki.

¹⁰ Dilthey, Wilhelm: *A filozófia lényege*, Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor, 2007

Állította, hogy a szellemi tények mindenki számára hozzáférhetőek, valamint, hogy ezek az objektív lecsapódásai a lelki folyamatoknak.

Rájött, hogy nem lehet pusztán pszichológiai realitásról beszélni, ezért lemondani kényszerült a pszichologizmusról. Minden pszichikus struktúra csak történelmietlen absztrakció, és az individuum maga egészében történelmi termék. Innentől új alapokra kellett helyeznie a vizsgálatait.¹¹

*

Heinrich Rickert, aki Kant szellemi örökösének tekinthető, szintén a természet és szellemtudományok megismerésének különállóságát állította.¹² valamint amellet szölt, hogy attól, hogy nem lehet általános törvényszerűségeket megállapítani, lehet tudományosan vizsgálni a társadalmat és a történelmet. Dilthey-jel ellentétben nem tartotta elegendőnek a természeti és szellemi eredetű dolgok különbözőségét ahhoz, hogy elkülönítse a magyarázó és megértő tudományokat. Rickert keményebben utasította el azt, hogy a történelemtudomány törvénytudomány, az éppen Dilthey által vizsgált sajátosság és egyediség miatt és elutasította Dilthey intuitív megközelítését is. Új rendszerezését alakította ki a tudományoknak, melyek között tudománnyá titulálható a történelem.¹³

Rickert ma már szinte Dilthey társaként jelenik meg, mert mindketten arra az álláspontra jutottak, hogy a természet és a társadalom teljes mértékben különálló, mert külön egyedi kategóriái vannak az emberi társadalomnak (szimbólumok, szabályok, jelentések, normák, értékek), és ezek határozzák meg a fogalomalkotást és a valóság leképezését. Ezeket a szimbólumok, szabályok, jelentések, normák és értékek határozzák meg a kultúrát, ami nem a természeti világ része. Ez a gondolat kapcsolja össze Rickert-et Dilthey-jel. A történettudomány eljárása individualizálás, míg a természettudomány eljárása a generalizálás. A természettudomány az általánosat, míg a történettudomány a különöset keresi.¹⁴ Ilyen gondolattal kívánt eljutni a történelemtudomány módszertani megalapozásához.

Rickert is Diltheyhez hasonlóan egy egészről vallott, mikor a társadalomról, történelemről beszélt, ahol mindenkinek meg van a maga helye egy rendszerben, ami a rendszer által meghatározott. A rendszerben való gondolkodás, az egyik jellegzetessége volt a neokantianizmusnak, melynek Rickert híve volt. Dilthey és Rickert szellem és kultúratudomány hagyománya

¹¹ Dilthey, Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1974, 5-57. old.

¹² Rickert, Heinrich: *A filozófia alapp problémái*, Európa, Budapest. 1987. Különösen a 3. fejezet.

¹³ Dr. Kibédi Varga Sándor: *Rickert Henrik filozófiája*, Hága, Hollandia, Mikes International, 2005

¹⁴ Dr. Kibédi Varga Sándor: *Rickert Henrik filozófiája*, Hága, Hollandia, Mikes International, 2005

mérőföldkönek tekinthető a szociológia tudományánál, hiszen a szociológia az, ami felválthatja a történetfilozófiát. Ebben az időben a természettudományos gondolkodás előretörése zajlott, nem volt megfogalmazva definíciószerűen a pozitivizmus módszere sem.

III. Szellemtörténeti megközelítés

Miután Dilthey lemondani kényszerült a pszichologizmusról, nem adta fel a probléma megoldásának lehetőségét. Ezen túl a történelemben kereste a megoldást, a történelmi tudatot és a később Mannheim által sokat vizsgált világnézetet elemezte. Az alapgondolata, hogy az ember történelmi termék. Innentől lehet antipszichologista megközelítésről beszélni. A pusztán átélt élet nem jelenti a tudatos életet, pedig szubjektuma a tudatos életnek van. Az átélt élet az, amelyben nincs semmiféle átfogó racionalitás, csak az egyes életszférák, kategóriák közötti ellentmondó racionalitás. A megismerő szubjektum pedig az ellentmondó racionalitású életszférák és kategóriák között tengődik. Ezen a vonalon indult el Georg Simmel is, aki Dilthey tanítványa volt. Simmel a társadalom differenciálódásában ragadta meg azt, hogy az individuum magára marad. Ez a folyamat pedig úgy megy végbe, hogy egyes társadalmi csoportok növekedése során, a hozzá tartozó egyének könnyebben megtalálják más csoportokban a hozzájuk hasonlót, így a társadalmi csoportok metszéspontjára kerülnek.

Dilthey belátta, hogy nem csak pszichikai tényeket kell felismernie az embereknek, hanem nyelveket, szavakat, gesztusokat, alkotásokat, termékeket. Ezeknek a felismerése a szellemi tények segítségével lehetséges. Az individuális megnyilvánulások szellemi tényekben csapódnak le, és feltételezte, hogy ezek bizonyos szabályokat követnek. Ezeket a szabályokat pedig a társadalom alkotta produktumokban készen kapja (pl. a nyelv). Mivel részese a szubjektum annak, amit létrehozott, ezért képes megérteni.¹⁵

Azt állítja, ha valaki képes kifejezni saját magát, akkor onnantól képes arra is, hogy bármi mást megértsen. A kifejezés pedig mindig bizonyos szabályokat követ, mint például az előbb említett nyelv esetében. Tehát már nem az individuumban keresi a választ, hanem abban, aminek az individuum a részese. Mivel ez az individuumon kívül áll, feltételezhető, hogy megismerhetőek az élet valóságos összefüggései a tudomány által.

¹⁵ Dilthey, Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1974, 5-57. old.

Már teljesen belátta, hogy a pszichologizmus zsákutca volt, és azt is, hogy a szellemtudomány nem alakulhat csak az élet átélésén. Innentől az volt a feladata, hogy bebizonyítsa, a társadalom és a történelem az ember alkotása, és maga a történelem és a társadalom idegenül jelenítődik meg magának az embernek is, attól függetlenül, hogy az ő terméke. A pszichikai tények vizsgálatának helyébe lép az objektív tényeknek a vizsgálata Dilthey munkájában. Úgy gondolta, megtalálta a választ: az élet objektivációja a szellemi tényeknek a világa. A szellemi tények, mint élet objektivációk vizsgálatát kezdte el.

Ekkor félbeszakadt munkája, nem talált realitást, nem talált megfelelő magyarázatot, hogy ezt a megközelítést bizonyítani legyen képes. Még egy gondolatot kezdett el vizsgálni, melyben a kiindulópont maga az emberiség volt, és mindaz, amit az emberiség alkotott, kitermelt. Innentől pedig a szellemtudományok megismerésének a lehetősége empirikus. Munkáját lezárta, munkásságát kudarcként ítélte meg.

*

Az utolsó problémamegoldásánál Dilthey, Hegel elméleteit használta fel többször is. Hegel „objektív szellem” fogalmának sikerült megértetnie vele, hogy a pszichologizmus tényleg zsákutca volt. Hegel az, akinek köszönhető, hogy Dilthey úgy érezte sikerült kitöltenie az űrt elméletében, csak talán már későn. Hegel az objektív szellem fogalma alá rendelte az emberek társadalmi és történeti életének oldalait, kategóriáit. Dilthey volt az, aki az újhegeliánus irányvonal kifejlődésének fontos szereplője volt. Dilthey annak a társadalmi világnak a megismerését tűzte ki céljául az utolsó megközelítésénél, amelyről Hegel is beszélt. Az embert a természet által meghatározott lényként fogta fel, viszont nem csupán a természet az, amiben létezik. A jog, a gazdaság, az erkölcs, a nyelv, a vallás, a művészet és a tudomány világa az, mely az ember valóságos világa. A társadalmi jelenségeket pedig csak a szellemtudományok képesek megérteni, nem pedig a természettudományok. Az ember mivel szellemiséggel is rendelkezik, nem pusztán a természet általi meghatározottsága szerint működik. És éppen ez a szellemiség az, ami az élet irracionalitását is magyarázza.

Hegel álláspontja volt, hogy az emberi szellem véges. Ennek magyarázataként választotta külön a szubjektív, az objektív és abszolút szellemet. A szubjektív szellem, az önmagát szemlélő szellem, míg az objektív szellem a fentiekben említett jog, moralitás és erkölcsiség területét öleli fel, az,

ami rajtunk kívül áll. Az abszolút szellem pedig az előbbieken említett két szellem szintézise.¹⁶

*

Feltétlenül, indokoltnak látszik Dilthey történelemfelfogása szerint megemlíteni a historicizmus fogalmát. „Dilthey jelentősége abban áll, hogy valóban felismerte, azt az ismeretelméleti problémát, melyet a történeti világszemlélet az idealizmussal szemben implicál.”¹⁷ Dilthey bizonyos értelemben elfordult Hegeltől és a historizmus sajátos értelmezésével próbálta megoldani a történeti valóság megismerését. Sajátos értelmezés az élethelyzetek és a történeti valóság összefüggésének a megértése. Diltheynél is elkerülhetetlen a relativizmus „vádja”. Amikor elfordult a pszichológiai megoldásoktól a társadalom és a történelem menetét az egész emberiségre vonatkoztatja, minek következtében az sem fizikai, sem pszichikai, hanem társadalmi-történelmi realitás lesz. Ilyen formán az emberiség és mindaz, amit létrehozott, szellemi alkotások, társadalmi képződmények objektivált formái, ami a szellemtudományok tárgyai lehetnek, és ezekkel szemben okkal léphetünk föl a megértés igényével.¹⁸ Ezért lehet, hogy a szellemtudományokat empirikus módon vizsgáljuk.

IV. Vissza Diltheyig!

Hipotetikus állításom az, hogy a tudásszociológia, a pszichologizmus és a módszertani individualizmus, végül pedig az analitikus narráció elméletének vizsgálatakor indokolt visszalépni Wilhelm Dilthey munkásságáig. Ezeket az elméleteket nem az Ő nevéhez kötik, pedig az Ő gondolataiból erednek. Dilthey munkásságának alapgondolatait vitték tovább ezek a paradigmák, vagy korrigálták eredményeit, vagy éppen vele szemben jelentek meg. Először tudásszociológiát veszem górcső alá főként Max Weber és Karl Mannheim nyomán, majd a pszichologizmust végül pedig az analitikus narrációt Danto nyomán.

¹⁶ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A szellem fenomenológiája*, Ultánnny Budapest Akadémia Kiadó, 1973

¹⁷ Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 251. old.

¹⁸ Erdélyi Ágnes, Kelemen János: Történelemfilozófia: Kérdések és Perspektívák, *Filozófiai Figyelő*, 1984/4, 6-32. old.

IV.1. A tudásszociológia, tudományszociológia és Dilthey

A tudásszociológia a tudás társadalmi vonatkozásait, a tudás létehez kötöttségeit vizsgálja. Ez a tudományág az 1920-as években kezdett kialakulni, elterjedni. Létrehozójának Max Schelert, és kialakulásának legfontosabb közreműködőjének Max Webernek tekintik. Továbbá fontos szerepet játszott Emil Durkheim is a tudásszociológia elterjedéséhez. A tudományág a szociológián belül alakult ki, de gyökerei köthetők a német filozófiához, néhány nevet kiemelve például Karl Marx és Friedrich Nietzsche munkásságához. Tudásszociológia művelői közé sorolható Karl Mannheim, Edmund Husserl, Alfred Schütz, Harold Garfinkel, Peter Berger, Thomas Luckmann, Pierre Bourdieu.¹⁹

A tudásszociológia legfontosabb alapítójának, Max Webernek tekintik. Ő volt az, akinek munkáit elsőként kézbe veszik, ha a tudásszociológiához szeretnének nyúlni.

Max Weber munkásságát vizsgálva, észrevehető, hogy Dilthey nyomai találhatók meg. Annak ellenére, hogy Dilthey nem jutott végső eredményekre, már munkáiban megtalálhatók a tudásszociológia gyökerei, alap gondolatai, amelyeket a 20. században Weber befejezett, korrigált. Éppen ezért, feltételezhető, hogy a tudásszociológia kialakulásánál, indokolt Weber mellett, Diltheyig visszalépni. Ennek alátámasztásaként mutatom be a Weber-i szociológia azon részét, melyben Dilthey nyomai találhatók.

Max Weber jogbölcseletet, teológiát, filozófiát, közgazdaságtant, filozófiát, filológiát és történelmet tanult. Wilhelm Dilthey tanítványai közé tartozik. A Weber-i szociológiát megértő, illetve cselekvésszociológiának hívják.

Weber megkülönböztette a társadalomtudományokat a természettudományoktól, és különállóságát igyekezett vizsgálni. Egyszerre két hagyományt akart összerakni: a hermeneutikai (neokantiánus) és az oksági megfigyelést. Sajátossága a megértés módszerénél volt, ami jelentősen eltért a pozitivistá (Comte-i) megközelítéstől. Azt állapította meg, hogy társadalomban lezajló dolgok közt is van oksági összefüggés, viszont nehéz kiválasztani mi az igazi, mi az adekvát. Ez abból a szempontból fontos, hogy mindennek meg kell találni az adekvát okait. Ehhez eszköz a hermeneutika.

Dilthey is a társadalom és természettudomány közötti különbségeket vizsgálta, viszont ő a tárgyukban próbálta megragadni a különbözőséget. Nem tudott racionális, oksági összefüggést megállapítani a társadalomban lezajló dolgok között, viszont állította, hogy az eszköz ugyancsak a hermeneutika

¹⁹ Karácsony András: *Bevezetés a tudásszociológiába*, Budapest, Osiris Kiadó, 1995

lehet. Dilthey művelője volt ennek a modern hermeneutikának. Ennek ellenére mikor a hermeneutikáról van szó főként, Hans Gadamer *Igazság és Módszer* című műve, valamint Heidegger neve kerül elő.

Weber úgy gondolta, a társadalom az emberi cselekvésekből épül fel. Ezért a cselekvéseknél, mindig meg kell találnunk a legvégső, még értelmes okot. Ilyen elven működik a Husserl féle fenomenológia redukció is. Ahhoz, hogy megértsünk egy cselekvést, meg kell értenünk a cselekvőt, vagy, ahogy Parsons nevezi, az ágenst. Akkor érthetjük meg a cselekvést, ha van benne értelem. Ez pedig a cselekvőtől függ, hogy van-e benne az a bizonyos szubjektív szándékolt értelem. Weber szerint a cselekvőnek kell megértetnie cselekvését azzal, hogy önmaga ad értelmet cselekvésének. Viszont mikor a szubjektív szándékolt értelem nem tudományos és nem objektív, akkor tudományos módszerrel hogyan lehet megérthető? Weber három szintet választott el a cselekvésnél, ennek a kérdésnek az áthidalása végett. Az első a viselkedés szintje, melyhez nem kell értelem, csak spontán módon jön létre. A második szint a cselekvés, melyben már megtalálható a szubjektív szándékolt értelem. És végül a harmadik szint, mely a társadalmi cselekvés szintje. Ennek a sajátossága, hogy a cselekvés következményére, illetve más cselekvők tetteire figyelemmel vagyunk.

Dilthey kiindulópontja is maga az ember volt. Mindketten ezt a dolgot kívánták boncolgatni, hogy eljussanak a társadalom működéséhez, viszont módszerük különbözött. Dilthey szerint bele kell helyezkedni a cselekvő személyiségébe, hogy megértsük a cselekvést, viszont Weber ezt elvetette. Nem gondolta azt, hogy szükség van a beleérzésre, „Nem kell Cézárnak lenni ahhoz, hogy az ember megértse Cézárt”,²⁰ elég a megértéshez az ágens szubjektív szándékolt értelmének megértése. Dilthey a pszichologizmus alapján indult el, viszont Weber nem kötötte a megértést a pszichológiához. Dilthey a cselekvéseket nem írta fel többféleképpen, mert nem gondolta, hogy létezik pusztán racionális cselekedet, mert sokszor úgy történik meg valami, hogy azt befolyásolják egyéb torzító tényezők, mint például az emóció. De ez is annak a része, hogy nem feltételezte azt, hogy az ész munkálkodik a történelemben. Nincs lehetőség arra a társadalomtudományoknál és történettudományoknál, hogy a legvégső okot megtaláljuk egy cselekvésnél, mert általános törvények nincsenek a kultúratudományokban, csak megállapítások, általánosítások vannak. A történelmet egyszerűség és a végtelen sokféleség jellemzi Weber szerint, melyet nem lehet egyre redukálni. Dilthey ezt a sokféleséget abban látta, hogy a cselekvések és az események maguktól az individuumoktól függnék, melyek az individuum sajátos

²⁰ Erdélyi Ágnes: *A társadalmi világ ideáltípus felépítése*, Budapest, Typotex, 2003, 111. old.

érzéseitől, akarásaitól, szándékaitól függenek. De Weber ezek ellenére úgy gondolta, valamilyen elméletnek mégis kell lennie. Ennek megtalálása érdekében, fogalmazta meg az ideáltípus fogalmát. Az ideáltípus azt tárja fel, hogy hogyan nézne ki egy cselekedet, ha csupán célracionalitás irányítaná és mentes lenne minden szenvedélytől és egyéb zavaró tényezőtől. A történelmi valóságban az ideáltípus többféleképp is megjelenhet, így mindig relatív lesz annak meghatározása. Az értelmet már csak utólag lehet belevinni, ami pedig már a saját korunk jellegével meg lesz pecsételve. Dilthey ezt a fogalomalkotás problémájához hasonlóan, abban ragadta, meg hogy a történelmi valóság, ami az individuumban jelenítődik meg, annak bemutatása már másként jelenik meg. Nem lehet egyes dolgokat önmagukban leírni.

Innentől tehát egy új problémába ütközött Weber, ami az objektivitás problémája volt. A szellemtudományok nem absztrahálhatóak végsőkéig, nem írhatóak le minden téren matematikailag. Lehet-e így akkor objektív tudományként tekinteni a társadalomtudományra? Weber azt gondolta, hogy mindenbe belopózik az érték, így a szellemtudományokba is. Az, hogy ezeket az értékeket megtaláljuk, a tudománynak kell feltérképeznie a hozzá szükséges eszközöket, és ennek megoldása az ideáltípusban van.

Weber cselekvéseméletében mikor négy cselekvést elkülönít, azok is csak ideáltípusként vannak jelen. Megkülönböztette a cselekvést, a viselkedéstől, viszont a viselkedés vizsgálata homályban maradt. Ez feltételezi azt, amire Dilthey is jutott, hogy van olyan része az individuum cselekedetének, ami csupán racionalitással felfogható.

*

Weber szociológiáján túl, ebben a témakörben még Karl Mannheim nevét említem meg és a mannheim-i tudásszociológia alapjait is Diltheyhez kötöm. A mannheim-i tudásszociológia alapvető kategóriái is tulajdonképpen Diltheytől származnak, állítom annak ellenére, hogy az elmélettörténetben számos, ettől eltérő koncepció létezik, illetve használatos. A gondolkodás helyett az élet fogalmából indult ki. „Mannheim létfogalma azonos Diltheyével, s miként Diltheynél a lét az individuális létformák gyűjtőfogalma, ekként Mannheimnál 'a léttel összekapcsolt tudás' nem más, mint az individuális létezési módokkal összekapcsolt, mindenkor partikuláris tudás.”²¹ Diltheytől származtathatjuk azt, a historicizmusban gyökerező gondolatot, hogy minden történeti tudás viszonylagos. „Ami Diltheynél az élethelyzetek azonos történeti létjogosultsága, az Mannheimnál a tudattartalmak azonos történeti létjogosultsága.” Ami Dilthey számára

²¹ Papp Zsolt: A tudásszociológia léthez kötöttsége, In: Huszár Tibor, Léderer Pál: Válogatás K. Merton írásaiból Szociológiai Füzetek 12. Budapest, Oktatási Minisztérium Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztálya, 1976

feloldhatatlan probléma és megoldhatatlannak tűnő kudarc, azt Mannheim a maga tudásszociológiájában vállalja, pluralista lét, pluralista gondolkodásformák egyenértékűsége formájában. A historicizmus, különösképpen, ahogy Wilhelm Dilthey művében kifejeződik, a tudásszociológia közvetlen előfutára volt.²²

A tudásszociológiát művelők között többen is vannak, akikre igazán nagy hatással volt Dilthey, ilyen például Merton, aki szintén a gondolkodás szempontjából közelítette meg a világ megismerhetőségét. A létező rajtunk kívül lévő világot, az objektív világot kell megismerni. Nem a „cogito”, hanem a „sum” a fontos. Ez volt Mannheim kiindulópontja is: „a létbeágyazott tudás”.

Dilthey főként azzal, hogy a megismerés lehetőségét az individuumokban látta, valamint azzal, hogy a gondolkodás helyébe az életet állította, igazolja állításomat, miszerint a tudásszociológia alapjának Dilthey tekinthető.

IV.2. A pszichologizmus, a módszertani individualizmus és Dilthey

A módszertani individualizmus a 20. század első felében jelent meg. Megjelenéséhez általában Max Weber, Ludwig von Mises, Hayek, Karl Popper nevét fűzik. A legismertebb vizsgálatok a módszertani individualizmus és a módszertani kollektivizmus szembeállításán alapultak. A módszertani individualizmus állítása, hogy a társadalmi jelenségeket alkotó társadalmi cselekvések alapjai az egyéni cselekvések.

„Az a fontos tan, amely szerint minden társadalmi jelenséget, s különösen minden társadalmi intézmény működését mindig az emberi egyének döntéseinek, cselekedeteinek, attitűdjeinek stb., eredményeként kell megérteni és sohasem elégedhetünk meg olyan magyarázattal, amely az úgynevezett kollektívumokra hivatkozik.” (Karl Popper)²³

Magát az egyéni cselekvés vizsgálatát, a cselekvésméletek alapjainak kialakulását leginkább a 20. század elején megjelent elméletekhez társítják, például Weber cselekvésméleteig mennek vissza, pedig ezen a ponton is indokolt a visszalépés Diltheyig, aki szintén az individuumban próbálta megtalálni a választ a megértésre. Dilthey ugyanis azon az állásponton volt, hogy „a dolgok teljes tartományában egyedül az ember érthető az ember számára...”²⁴

²² Luckmann, Thomas–Berger, Peter: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*, Budapest, József Műhely, 1998

²³ Popper, Karl R: *Nyitott társadalom és ellenfelei*, Budapest, Balassi Kiadó, 2001

²⁴ Kelemen János: *Vázlat az analitikus történetfilozófia történetéről*, Kellék 27-28, 2005

A módszertani individualizmus belső tagolása négy részből áll, melyeket a magyarázatra vonatkozóan különítettek el. A négy terület, a pszichologizmus, intencionalizmus, a racionális döntések elmélete és a kontraintencionalizmus. A négy terület közül Dilthey a pszichologizmus területén érintett a leginkább. A pszichologizmus azt állítja, hogy az emberek cselekvéseinél a tudatos indíték, a cél, a motívum pszichológiai folyamatokra vezethetők vissza, vagy pszichológiai folyamatokkal helyettesíthetők. Ezen pszichológiai folyamatok megismerése, felderítése nehéz és többnyire ellenőrizhetetlen. A pszichologizmus pszichikai lényként tekint az emberre, azaz, érzései, ösztönei, akaratai azok, amik életében irányítják. Ezek az érzések, ösztönök, akaratok nem feltételeznek racionalitást.

A beleérző megértés módszerét képviselte Dilthey, mely szerint, a megértéshez, bele kell helyezkednünk a cselekvő személyiségébe. A beleérző megértéshez intuícória van szükség. A beleérzés során, lehetőség nyílik arra, hogy átéljük azt az érzést, élményt, amit meg akarunk ismerni. Az élmény pedig lelki életünkéből, állapotunkból épül fel. Ez az, ami lehetővé teszi a megértést a szellemtudomány által vizsgált jelenségeknél. Furcsa paradoxonnak tűnik, hogy a cselekvéseméletet megalkotott filozófusok elvetik a beleérző megértés koncepciót. Pszichologizmus szerint képesek vagyunk beleérezni magunkat, míg Weber ezt elveti, és helyette az ideáltípust használta. A pszichologizmus sok kritikát kapott. Husserl például úgy vélte, hogy a pszichologikus törvények bizonytalanok, és ha erre alapozzuk a tudományt, akkor minden elmélet bizonytalanává válik, és nem lehetnek a priori érvényű állítások.

Dilthey éppen ezért, egy leíró és taglaló pszichológiából indult ki. Ez a pszichológia képes arra, hogy általános érvényű ismereteket tudjon leírni abból, hogy az individuumok érzéseit, ösztöneit, akaratait vizsgálja. Az a feladata, hogy egy-egy dolognak a folyamatát felszínre hozza, nem csak pusztán az eredményeket tudatosítsa. Tényleges összefüggéseket kell találnia. Ilyen tényleges összefüggéseknek három típusa van Dilthey szerint: intelligencia, ösztön-érzelmi élet, és az akarati cselekvések. A lelki folyamatok ezen a három területen zajlanak le és így a pszichologizmus is ebből a három típusból indult ki. A három terület közé nem húzható éles határvonal, többször összemosódnak. Voltak, akik egy-egy területre fektettek nagyobb hangsúlyt, így azzal próbálták meg az embert megérteni. Így tett például Nietzsche, aki az akaratot vagy például Freud és Bergson, akik az ösztönt állították előtérbe.

*

George Herbert Mead és Dilthey között szeretnék felvillantani néhány összefüggést, ami tényleg csak érdekességgént vetődik fel, mert a teljes

elemzés nem fér bele a vizsgálatba. Mead és Dilthey közötti összefüggés az egyének megértéséhez kapcsolódik, ami számos problémát felvet.

Mead, aki Diltheynél tanult, szociálpszichológiai oldalról közelítette meg az egyének megértését. A cselekvés és a viselkedés közti eltéréseket látta, és a viselkedést vette górcső alá. Ahhoz, hogy Mead a viselkedést megfejtse, létrehozta a szimbolikus interakcionalizmus elméletét, valamint egy sajátos szerepfelfogást alakított ki. Mead szerint²⁵ az „én”-t kétféleképpen lehet megközelíteni: az egyik az, amit az egyén lát önmagában, a másik, amikor az egyén mások szemével nézi önmagát. Az ehhez szükséges emberi tudat nem adottság, hanem valahol létrejön, még pedig akkor, amikor megszületik egy adott világba, melyben a szocializációja elkerülhetetlen. A szocializáció az a folyamat, amely során az ember tudata létrejön Mead szerint. Dilthey szerint az önmagáról alkotott kép egy adottság, míg a másik az, ami a szocializáció során alakul ki. Dilthey ezt ahhoz kötötte, hogy mikor tudatosul az ember saját léte önmagának, akkor alakul ki a másiról való tudatunk ténye. Tehát ahhoz, hogy megértsük az egyént, ahhoz ismerni kell az egész őt körülvevő csoportot. Dilthey cél-egész gondolata köszönt vissza itt.

*

Dilthey azzal, hogy a szellemtudományok fogalmát „megteremtette”, új lehetőségeket adott a tudományos megismerésre. Ezzel, hogy a szellemiséget és az egyént állította középpontba, nyitott a pszichológia, pszichologizmus módszere felé. Hiszen, ha szellemiségről, egyéni ösztönökről, akarásokról, érzésekről van szó, elkerülhetetlen az egyének pszichológiai vizsgálata. Így feltételezésemet, hogy Dilthey kiindulópont a pszichologizmusnál, igaznak vélem.

IV.3. Az analitikus narráció és Dilthey

A 20. század végére egyre gyakrabban vizsgált témává vált a történelem megismerése. A tárgy ekkor még nem maga a történelem volt, hanem annak a lehetősége, hogy megérthetjük-e. A megismerés lehetősége, valamint a megértés és magyarázat problematikája sok vitát indított el. Ez főként Európára volt jellemző. 1942-ben érkezett el az a fordulat, mikor Amerikába is eljutottak ezek a kérdések. Ez Carl Hempel-nek köszönhető.

A Hempel-féle modell címe az *Átfogó Törvényeken Nyugvó Modell/Elmélet* vagy *Besorolásszerű Magyarázatok Elmélete*, amit William Dray a történelmi magyarázat „covering law” modelljének nevezett. Hempel két alaptípust különböztetett meg, az egyik a Deduktív-Nomológikus modell, a másik pedig

²⁵ Mead, G. H.: *A pszichikum, az én és a társadalom*, Budapest, Gondolat 1973

az Induktív-Probabilisztikus modell. A modellek arra próbálnak választ adni, hogy mi történt, viszont a magyarázat jellege más. Míg az első modell a logikai következtetésekre és törvényszerűségekre alapoz, addig a második modell az események közti ok-okozatra fókuszál. A második modellben valószínűségi hipotézis van. A valószínűség pedig már indokolhatja bizonyos várakozásainkat. Egy másik Hempel elmélet is további vitákat bontott ki. Ez a paradoxon elmélete, melynek híres alapmondata, hogy „Minden holló fekete.” Nem állapítható meg, hogy van az empirikus állítások és a logikai szükségszerűségek között egy köztes dolog, ami általános szintű lehet. Hempel azt állította, hogy nem lehet általános igazságokra hivatkozni a történelemben, mert az túl bonyolult lenne.²⁶ Ezzel megkérdőjelezte az univerzális törvények létezését a történelemben.

Ez akkor vált vitatémává mikor Collingwood 1946-os könyvét is megismerték, így ez, és a Hempel-féle modell lett a két alapkoncepció a vitában. Collingwood elmélete nem volt analitikus modell, nem állította, hogy a történelemben szükség van magyarázatra Hempel elméletével ellentétben.²⁷

Ezeknek az elméleteknek az idejében jelent meg Danto. Ő rekonstruálta a narratív magyarázati modellt. Az ő nevéhez fűzik az analitikus narrációt, melyet az *Analitikus történetfilozófia* című művében írt le. A történeti megismerés problémájának megoldását a történeti nyelv jellegzetességének vizsgálatában látta. Alapállítása, hogy a történeti megismerés alapja a történeti nyelv. A történeti nyelvnek pedig sajátos narratív logikája van. Danto a Hempel féle logikát vette alapul és azt szerette volna párhuzamba hozni a narratív logikával. Danto viszont munkásságának vége felé, az analitikus narráció bukását látta már.²⁸

Az analitikus narráció a történelemre, mint múltra tekint. Csak múlt időben lehet beszélni róla. Mindez diltheyiánus megértő szociológusok elméleteit visszhangozza, a megértés mindig csak múlt eseményeire vonatkozhat, körülhatárolt időbeli és jelenségbeli individuális konstelláció. Az ideáltipikus megközelítés miatt az újrakonstruálás is benne van. Danto szerint is a múltat, akár csak a jövőt a róla kialakított tudás határozza meg, ezért a róla alkotott kép folyamatosan változhat, újrakonstruálható. Akkor teljes a múlt eseményeinek leírása, ha minden részlet ismert. (Ez különbség a weberiánusokhoz képest.) Ha nem ismertük ezeket a részleteket, a leírásában nyelvtanilag pótoljuk őket. (pl. valószínűsítünk egy odaillő eseményt és azzal pótoljuk is). Ezért nem lehet teljes képet adni a

²⁶ Bertalan László: *Magyarázat, megértés és előrejelzés*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1987, 43-71., 155-210. old.

²⁷ Kelemen János: *Vázlat az analitikus történetfilozófia történetéről*, Kellék 27-28, 2005

²⁸ Kelemen János: *Vázlat az analitikus történetfilozófia történetéről*, Kellék 27-28, 2005

múltról. A narráció része lenne, hogy előre írjuk meg a történelmet. Ha a múltban a hiányzó ismereteket kitöltjük, és azt kivetítjük a jövőre, akkor a jövő eseménye megmutathatják mi volt a hiányzó szem a múltban. Dilthey nem hitt a törvényszerű, racionális történelmi haladásban, éppen ezért tagadta, hogy lehet előrejelzésekről, előreláthatóságról beszélni.

Az analitikus filozófiát három dolog jellemzi: lépésről lépésre haladni az érvelésben, a logika és a természettudományokkal való megfelelni akarás.

*

Az analitikus történelemfilozófia forrása az 1920-30-as évekbeli pozitivizmus volt. A pozitivizmus elleni irányzat, a hermeneutika volt. Ennek a hermeneutikának volt művelője Wilhelm Dilthey is. Így az alapvető különbség meg is fogalmazódik: Míg az egyik fél a természettudományhoz igyekszik elérni, addig a másik fél éppen ellenkező irányból keresi a megoldást.²⁹

Dilthey szempontja az volt, hogy a történelmet úgy értjük meg, ha a történelem alapegységeit belülről tárjuk fel. Az életművében már említett problémába ütközik, hogy nem lehet valóságos képet festeni, ha az egyének sajátos valóságleképezéséből indulunk ki. Az analitikus narráció éppen ezért fogta meg a dolog másik oldalát. Nem abból kell kiindulni amiből Dilthey, hanem a már meglévő leírt valóságból. Mivel az egyén belső és külső leírt valóságánál a hiány nem pótolható, nem hidalható át ismeretelméletileg. Abban közös pont található, hogy mindketten eljutottak ahhoz, hogy létezik egy közös nyelv, melynek ismeretére mindenképp szükség van a megértésre. Ennek a közös nyelvnek volt az ismerete a vizsgálati pont, csak más forrásokból indultak ki. Az is közös vonásként jelenik meg, hogy a történet, mint egészet kell figyelembe venni. Ahogyan Dilthey cél-egésként tekint a történelemre, és annak megértésére, úgy az analitikus történelemfilozófia is egészként veszi figyelembe a vizsgálat tárgyát.

Danto azt az álláspontot képviseli, hogy a leírt eseményeket senki sem tudta úgy tapasztalni, ahogyan azok rekonstruálva vannak. Ezt a tapasztalást Dilthey is elítélte, helyette hozta be egy „másfajta tapasztalatot”.³⁰ Ez a másféle tapasztalat az, amire a szellemtudomány támaszkodhat, tehát nem az a tapasztalat, ami a természettudományt jellemzi. Georg Simmel is ilyen úton indult el, aki Dilthey tanítvány volt. Simmel azt gondolta, hogy már a mesélőtől meg lehet érteni az eseményeket, hiszen ő tudja az elejétől a végéig. Danto ilyen másféle megértések ellen igyekezett ellenérveket felvázolni. E tekintetben Danto Weberhez hasonlítható. A beleérző megértés helyett

²⁹ Bertalan László: *Magyarázat, megértés és előrejelzés*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóintézet, 1987

³⁰ Erdélyi Ágnes, Kelemen János: *Történelemfilozófia: Kérdések és Perspektívák, Filozófiai Figyelő*, 1984/4, Filozófiai Figyelő, 6-32. old.

racióális rekonstrukciókra van szükség. Ez abból épül fel, hogy az ember az elképzeléseire hagyatkozva ír le egy számára ismeretlent. Nem a világ megértésére akart választ kapni. A megértés nem a világ megértése szerinte, hanem más ember világának a megértése.³¹

Hempel és Danto nem a Bécsi Kör szellemiségéből, és nem is Diltheyből indultak ki, hanem vele szemben jelentek meg. Danto egy új történetfilozófiát alkotott meg. Azzal védte a történelemfilozófiát, hogy egy újat, "analitikus narratív" hozott létre. Nem azonos a németekkel, de köthető a historikus hagyományokhoz. Ahhoz, hogy meg tudja alkotni az újat, megkerülhetetlen volt Dilthey alapos vizsgálata. Ez pedig igazolja, hogy Dilthey vizsgálatai köthetőek az analitikus narráció elméletének létezéséhez.

V. Összegzés

Írásomban megpróbáltam illusztrálni néhány mai divatos módszert, melyek nagyon sokat köszönhetnek, hol közvetve, hol közvetlenül Wilhelm Dilthey munkásságának. Ennek igazolását, valamint életművének egy részét kívántam felvillantani, de tisztában vagyok vele, hogy sokkal nagyobb horderejű munkát igényel a téma.

A tudásszociológia alapja egyértelműen Dilthey elméleti alapjaiból indult ki (ő volt a forrás), amit ma már szinte minden tudásszociológiával foglalkozó ember is igaznak talál. A tudásszociológia és Dilthey munkássága közötti kapcsolatot és összefüggést számos tanulmány vizsgálta. Aki a tudásszociológiához nyúl, annak elkerülhetetlen feladata Dilthey alapos tanulmányozása is. Akik időben utána művelték ezt az irányzatot, azok Dilthey megoldatlan, lyukas elméleteit foltozták be, valamint korrigáltak egyes gondolatmeneteken. Tehát továbbvitték mindazt, amit Dilthey hátrahagyott.

A módszertani individualizmus, valamint az egyik része, a pszichologizmus és Dilthey közti összefüggés nem olyan triviálisként kezelt dolog, mint az előző téma. Nem elemi része a pszichologizmusnak Dilthey munkássága, de a könnyebb megértéséhez szükséges lehet elgondolásainak ismerete. Számos közös vonást hordoznak, melyek közül a legfőbb, hogy az embert pszichikai, érző, akaró, ösztönös lénynek kell tekinteni. A pszichologizmus vizsgálatánál nem feltétlen kerül elő Dilthey neve, de már ő is ezt a módszert használta, annak ellenére, hogy később jelent meg ez az irány.

³¹ Kelemen János: *Vázlat az analitikus történetfilozófia történetéről*, Kellék 27-28., 2005

Az analitikus narráció és Dilthey munkásságának kapcsolata a három téma közül az, amely a legkevésbé egyértelmű a szakma számára. Ennél a témánál nem úgy kezelhető Dilthey, mintha ő lenne a gyökere és a forrása az elméletnek. Arról van szó, hogy csupán szükség volt Dilthey vizsgálatainak ismeretére, hogy az analitikus narráció elmélete létrejöjjön ebben a formában. Nem Dilthey gondolatait vitték tovább, hanem éppen gondolataival szemben jelentek meg az analitikus narrációval foglalkozók. Erre példa, hogy nem az individuumból kell kiindulni a történelem megismerésénél, mert az individuum megismerése igen problematikus, hanem a már leírt valóságból kell kiindulni, mert annak hiányos részei kipótolhatók, nem úgy, mint az individuumnál.

Ahogy már említettem Dilthey életművének nem teljes egészét dolgoztam fel, hiszen vannak még olyan szakterületek, elméletek ahol előkerül az ő neve. Ilyen terület például a neveléstörténet. Maradandót hozott létre és egy új ajtót nyitott ki a német szociológia, a szellemtörténetiség, a neokantianizmus, az újhegelianizmus, a hermeneutika, a historicizmus, és az általam vizsgált módszerek számára.

Írásomban Wilhelm Dilthey jelentőségére szerettem volna felhívni a figyelmet, igazolni kívántam, hogy egyes mai módszerek eredete igenis Dilthey nevéhez fűződik. Ahogy az idő telik, az elméletek és módszerek száma növekszik, úgy a régebbi elméletek is elhalványodnak. Úgy gondolom, fontos tudni honnan erednek azok a módszerek, melyeket nap, mint nap használnak a szociológia és egyéb szakterületeken. Fontos, valamint könnyebbé teheti a módszer megértését, a módszer céljának elérését. Úgy gondolom, nem halványodhatnak el ezek a tények és nem lehet az, hogy „más arassa le a babérokat”, mint az, akihez az alapgondolatok köthetők. Időről időre meg kell adni a tiszteletet.

*

In my writing I tried to illustrate some of today's trendy methods which can owe a lot, directly or indirectly, to the work of Wilhelm Dilthey.

I would have liked to call attention to the fact that the genesis of some of today's methods (Sociology of Knowledge, Sociology of Scientific Knowledge, Psychologism, Analytic Narration) is connected with his name. I wanted to present the verification of this and a part of his writings, but I am aware that the topic demands a much more important effort.

As time is going, the number of the theories and the methods are growing, so the old theories are disappearing. I believe that it is important to know where those methods which we use day after day derive from. This makes the understanding of the method easier and the achievement of the aim of the

method. I think, these facts should not disappear and we cannot let others steal the show from the man to whom the original ideas belong to. It is necessary to pay respect from time to time.

Irodalom

- Arno Anzenbacher (1993): *Bevezetés a filozófiába*, Budapest, HERDER Kiadó
- Bertalan László (1987): *Magyarázat, megértés és előrejelzés*, Budapest, TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS KUTATÓKÖZPONT
- Boros Gábor (2004): *Descartes és Kant*,
<http://www.vilagossag.hu/pdf/20050213202317.pdf>, 2011.11.01. 19:56
- Pierre Bourdieu (2005): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Budapest, GONDOLAT KIADÓ,
- August Comte (1979): *A pozitív szellem*, Budapest, MAGYAR HELIKON KIADÓ
- Arthur C Danto (1965): *Analytical Philosophy of History*, Cambridge
- René Descartes (1991): *Értekezés az ész helyes vezetésének módszeréről*, Budapest, KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
- Wilhelm Dilthey (2007): *A filozófia lényege*, Máriabesenyő-Gödöllő, ATTRAKTOR
- Wilhelm Dilthey (2004): *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokba*, Budapest, GONDOLAT KIADÓ
- Wilhelm Dilthey (1921): *Die Jugendgeschichte Hegels*, Leipzig und Berlin, VERLAG VON B. G. TEUBNER
- Dr. Kibédi Varga (2005) Sándor: *Rickert Henrik filozófiája*, Hága, Hollandia, MIKES INTERNATIONAL
- Erdélyi Ágnes - Kelemen János (1984): *Történelemfilozófia: Kérdések és Perspektívák*, *FILOZÓFIAI FIGYELŐ* 4.
- Erdélyi Ágnes (2003): *A társadalmi világ ideáltipikus felépítése*, Budapest, TYPOTEX
- Farkas Katalin-Orthmayr Imre (2003): *Bölcsélet és Analízis*, Budapest, ELTE EÖTVÖS KIADÓ, 313-322.
- Hans-Georg Gadamer (2003): *Igazság és módszer*, Budapest, OSIRIS KIADÓ
- Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1973): *A szellem fenomenológiája*, Ultánnny Budapest, AKADÉMIA KIADÓ
- Hodges, H. A., - Routledge and Kegan PAUL Ltd (2012): *The Philosophy of Wilhelm Dilthey*, 1952,
http://books.google.hu/books?id=FiVyAEh9ZMC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, 04.09. 14:01
- Immanuel Kant (2009): *A tiszta ész kritikája*, Budapest, ATLANTISZ KIADÓ
- Karácsony András (1995): *Bevezetés a tudásszociológiába*, Budapest, OSIRIS KIADÓ
- Kelemen János (2005): Vázlat az analitikus történetfilozófia történetéről, *KELLÉK* 27-28,

- Thomas Luckmann– Peter Berger (1998.): *A valóság társadalmi felépítése, Tudásszociológiai értekezés*, Budapest, JÓSZÖVEG MŰHELY
- Némedi Dénes (2010): *Klasszikus Szociológia*, Budapest, NAPVILÁG KIADÓ
- Friedrich Nietzsche (2004): *A történelem hasznáról és káráról*, Budapest, ATLANTISZ KÖNYVKIADÓ, Kísértések
- Papp Zsolt (1976): A tudásszociológia léthez kötöttsége, In: HUSZÁR Tibor-LÉDERER Pál: Válogatás K. Merton írásaiból. *SZOCIOLÓGIAI FÜZETEK* 12., Budapest, Oktatási Minisztérium Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztálya
- Karl Raimund Popper (2001): *Nyitott társadalom és ellenfelei*, Budapest, BALASSI KIADÓ
- Heinrich Rickert (1987): *A filozófia alapproblémái*, Budapest, EURÓPA.
- Georg Simmel (1984): *A szociológia problémája*, Budapest, GONDOLAT KÖNYVKIADÓ

Szepessy Péter

Hogyan nem gondolkodik az ember normálisan

Esszé a szellemtudományok védelmében

Az ember szenvedésének egyik oka az, hogy olyan célokat tűz maga elé, amit nem érhet el, a másik pedig, hogy olyan dolgokat nem akar tudomásul venni, amik pedig elkerülhetetlenek. Vágyakozik az elérhetetlenre és harcol az ellen, ami felett nincs hatalma. Az a sok válságjelenség, melyet civilizációnk mutat, nem teszi lehetővé, hogy elkerüljük a szembenézést a modernitással. A modernitással? Miért éppen a modernitással, kérdezhetné bárki, aki netán oda téved, hogy e sorokat olvassa. A bevezető gondolatok is már a sztoikus etikából származnak, tehát a probléma biztos nem manapság kezdődött, de legalábbis nem az újkor embere volt az első, aki válságként élte meg saját korát. Itt rögtön álljunk meg egy pillanatra. A későbbiekre nézve könnyítsük meg saját helyzetünket, és rögtön válasszuk ketté a válságot és a válságérzetet. Nem állítjuk, hogy e kettőnek nincs köze egymáshoz, de azt állítjuk, hogy nem járnak mindig kéz a kézben. Van, amikor nincs válság, mégis van a közérzetben válság hangulat, és van, amikor van válság, de senki nem érzékeli. Sőt a válság érzékelése vagy nem érzékelése nem függ össze a válságérzettel. Más műfaj, ha szabad ezt mondani. A válság trauma. A társadalmi válságok, traumák sorát okozzák. Ezek a válságok azonban konkrét történelmi eseménnyé, történelmi ténnyé válnak az utókor narratíváiban. Meg lehet őket magyarázni, vagy legalábbis meg lehet próbálni megmagyarázni. Egymással versengő elbeszélések arról, hogy volt, mint volt, mi minek az oka és következménye. Sőt, utólag lehet találni olyanokat, akik mindezt látták, vagy legalábbis „érezték” előre. A válság, események később egységes történetté alakított sora. A válsághangulathoz nem kell esemény, nem szükséges konkrét traumatikus eseménysor. Az lehet „csak úgy”. A válsághangulat, a válságérzet végigkíséri az embert története során. Miből táplálkozik ez az örökös kedvetlenség?

A jövőből, pontosabban a jövőbe vetett hitből, és a csalódásból, hogy a dolgok nem úgy alakulnak, ahogy alakulniuk kellett volna. Persze, honnan tudnánk, hogyan kéne a dolgoknak alakulniuk? Elképzeljük és ezért

várakozásaink vannak. A várakozásaink meghatározzák cselekvéseinket, stratégiákat dolgozunk ki, amelyek a jövő elvárásainak felelnek meg. Legalábbis így gondoljuk. Azután jön Annuska, megveszi a napraforgóolajat, sőt ki is önti. Bulgakov halhatatlan művében a párbeszéd egy helyén a „sátán” így válaszol beszélgető társának, Berlioznak: „Valóban az ember halandó, de nem ez a legnagyobb baj. A baj az, hogy néha hirtelen-váratlan halandó, ez a bökkenő. Általában senki sem mondhatja meg, mit csinál ma este.”¹

Ez látszólag az egyéni élet sorseseeményeire vonatkozó állítás, de ne korlátozzuk a Sátánt. A kijelentés mögött több is meghúzódik. Jóval több! Végeredményben az, hogy az emberi viszonyokat érintő ügyekben lehetetlen az előrejelzés. Legalábbis annak tudományosnak nevezett fajtája. Vagyis a társadalomtudományok tudományos státusza is kérdéses. Ha valami a tudomány rangjára szeretne emelkedni, annak bizony rendelkeznie kell olyan módszertannal, amely képes törvények alapján a jövőre nézve biztos állításokat tenni. A társadalomtudományok nem ilyenek, a szellemtudományok sem. Dilthey egész életében szeretne volna ezt a „módszertant” megalkotni – nem ment. Nem vette észre, hogy fölöslegesen dolgozik. Nincs is ilyen módszertanra szükség! Igaz ezt csak halála után fél évszázaddal Gadamer meri majd egyértelműen leírni.² „A szellemtudományoknak nincs igazi módszere.” De miért nincs, és miért van az, hogy nincs is rá szüksége?

Azért nincs ilyen módszer, mert nem lehet előre jelezni. MacIntyre³ logikáját rekonstruálva a következőket mondhatjuk. Az első érv Popperre támaszkodik. A radikális fogalmi újítások logikailag kizártak. „Minden olyan találmány fölfedezés, amelynek lényege egy radikálisan új fogalom kidolgozása, megjósolhatatlan, mivel a predikció szükségszerű részét alkotja, hogy a jelenben dolgozzuk ki azt a fogalmat, amelyet úgy volt, hogy csak a jövőben fogunk feltalálni. A radikális fogalmi újítás predikciójának már maga az elképzelése is fogalmi inkoherenciát rejt magában”⁴ A második érv „abból fakad, hogy a társadalmi világban az előrejelezhetetlenség mint olyan rendre újabb és újabb elemét generálja az, hogy az egyes cselekvők bizonyos saját jövőbeli cselekedeteiket nem képesek megjósolni.”⁵ Igaz ez még akkor is, ha megfigyelői státuszba helyezünk valakit, vagy valakit, a megfigyelő fogalmát kiterjesztve az interakció bármilyen formájára. Akkor ugyanis az történik,

¹ Mihail Bulgakov: *A Mester és Margarita*, Európa, Budapest, 1981. 18. old.

² Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*, Budapest, Osiris, 2003. 37. old.

³ Alasdair MacIntyre: *Az erény nyomában*, Budapest, Osiris, 1999. 125-151. old.

⁴ Id. mű: 132. old.

⁵ Id. mű: 135. old.

„hogya amennyiben a megfigyelő nem tudja megjósolni jövőbeli cselekedeteinek az én jövőbeli döntéseimre gyakorolt hatását, egyáltalán nem tudja jobban megjósolni az én jövőbeli cselekedeteimet a sajátjánál: s ez nyilvánvalóan igaz minden cselekvőre és minden megfigyelőre.”⁶ „Akkor nem jósolhatom meg saját jövőbeli cselekedeteimet, amennyiben ezek még meg nem hozott döntéseken alapulnak.” MacIntyre harmadik érve a játékelméletekből vezethető le, a negyedik pedig - a mindig kéznél levő, de annál fontosabb,- az esetlegesség elve. Hogyan változtathatja meg, hogyan szólhat bele a történelem menetébe a véletlen? Egy vakondtúrás, melynek következtében meghal egy király (III. Vilmos), egy váratlan(?) halál, (Erzsébet cárnő) melynek következtében megmenekül Poroszország a hétéves háborúban, Kleopátra szépsége, vagy egy influenza vírus, amely a döntő csata előtt ágyba dönti Napóleont.

Honnan ered az európai ember csillapíthatatlan kíváncsisága a jövő iránt? Miért olyan fontos a jövő ismerete, sőt tudása, hogy még a tudománydefiníció egyik legfontosabb kritériumává is emeljük? Az egyik magyarázat mitológiai. Volt idő, mikor az ember többet tudott a jövőjéről, mint manapság. Mondhatnánk, mindent tudott, mert ismerte halálának pontos idejét, és módját. Ennek azonban az lett a következménye, hogy apatikus állapotban gubbasztott barlangjában egész nap. Nem csinált semmit, nem volt miért. Prométheusz sajnálta meg annyira az embert, – többek között, azért mert saját teremtményei voltak – hogy megajándékozta a feledés képességével. Ezután is tudták, hogy meg fognak halni, de nem tudták, hogy mikor. Az emberek megkönnyebbültek, megjött a munkakedvük, lázas tevékenységekbe fogtak. Prométheusz, hogy kárpótolja őket az elvesztett tudásért, egy másik tudást, ismeretet adott cserébe az embernek, amit jól tudtak hasznosítani munkálkodásuk során – ez volt a tűz.⁷ Ez a történet igen sok tanulsággal szolgál, amelyek közül néhányra még visszatérünk, most azonban nézzünk egy másik lehetséges magyarázatot arra miért a jövő iránti érdeklődés. A válasz az eszkatológiában keresendő. Pontosabban az eszkatologikus gondolkodásban, amely az utóbbi kétezer évben uralta az európai történelemszemléletet. A történelemnek van egy pontja, egy „végpontja” végső értelme – az utolsó ítélet aktusa. A történelem tehát halad valahova, van vége, amely pontból visszanezve minden korábbi történés, cselekedet megkapja értelmét, immáron a végsőt. Eljutunk-e a végső

⁶ Id. mű: uo.

⁷ Euripidész Prométheusz története. Idézi: Rüdiger Safranski: *Mennyi globalizációt bír el az ember?* Budapest, Európa, 2004. 9. old.

pillanatba, és ha igen hogyan és mi fog ott és akkor történni? Ez a másik szempont, amiért az európai ember a jövőt ismerni szeretné, sőt alakítani is.

De mi köze mindennek a válsághangulathoz? Van köze. Az egyik az eszkatalogikus csalódás. A várt és közelinek tűnő utolsó ítélet nem következett be. Ez az érzés igen közeli ahhoz, amit úgy fogalmazhatunk meg, hogy „nem teljesült, pedig vártuk”. Ennek különböző változataival együtt. Nem úgy következett be, ahogy vártuk, illetve nem az következett be, amit ígértek. Ez utóbbi változat azért jelentős, mert ez napjaink valósága, a felvilágosodás ígéretének állapota, a modernizáció maga. A felvilágosodás ígérete egy utópia volt, hogy jobb lesz, sőt maga lesz a jó! És nem lett az. De nem baj, mert majd később jó lesz, csak még nem érett be az utópia, de majd ez az idő is elérkezik. Addig azonban alakítsuk a jövőt olyanná, hogy minél hamarabb megérkezzünk a tökéletességhez közeli állapotba, a szabadság, egyenlőség, testvériség – mely fogalom ma már az igazságosságnak adta át helyét – idilli világába. Válságérzetünk egyik okozója éppen ez az egyre reménytelenebb várakozás, fogyatkozó bizalommal a jövő iránt. A fogyatkozó bizalom, a fogyatkozó hittel is összefügg. A felvilágosodás utópiájának kedvéért, tudniillik elhagytunk egy másik világképet a vallásnak nevezett hitet. A 17-18. században a korábbi spirituális, organikus világképet felváltotta a mechanikus. Onnantól fogva a modern világ metaforája a gép! A gép, amelyet meg lehet szerkeszteni, és amelynek működésébe be lehet avatkozni. Ennek csak járulékos következményei azok a nézetek, hogy a társadalom működését is meg lehet szerkeszteni – előre is akár – és az ember életébe is be lehet avatkozni a tudás mechanizmusaival.

A modernitásban meglévő folyamatos válságérzés – bár kétség nélkül a társadalomnak csak egy részét érinti – éppen abból fakad, hogy nem kerül közelebb az ígéret beteljesedéséhez. Ugyanakkor nincs alternatíva! Amennyiben elhibázottnak érzi a korábban választott utat, arról még sem térhet le. A végzet felé menetel, és ez a végzet nem a beteljesülés, hanem a pusztulás lesz. Azért nem választhat más utat, mert nem lehet visszafordulni. Ezt a történelem sajátossága miatt sosem lehetett, más korban sem, de itt nem visszafordulásról, hanem átértékelésről lenne szó. Viszont erre sincsen mód. Azért nincs, mert a felvilágosult értelemnek csak beteljesítendő programja van, de történelme nincs! Történeti tudás és tapasztalat nélkül viszont nem lehet átértékelni, úrafogalmazni a stratégiát. A felvilágosult modernitás egyirányú utca. És az a helyzet, hogy sokan úgy érzik, sőt úgy gondolják, hogy zsákutca.

A modernitásnak különböző narratívái vannak. Alapvetően egy optimista és egy válságérzési, pesszimista, ezeken belül különféle

variációkkal. Ezek a párhuzamos narratívák önmagukban is intellektuális válságokat állítanak elő, folyamatosan. Nem sok esély van a szintetizálásra, több okból sem. Egyrészt ezek az elbeszélések eltérő világképek, eszmei, ideológiai premisszák alapján születnek, az egymással való kommunikálhatóság és lefordíthatóság csekély esélyével rendelkeznek. Ezen még Habermas ideális beszédhelyzete és beváltható érvényességi igényei sem segítenek. A másik probléma magában a modern kultúrában keresendő, amely a világot számtalan részletre bontotta, melyek között szintén nehéz az átjárás. A művészet sokat mondhat a világról, de manapság fontosabbnak tartják a gazdasági, politikai és a tudományos narratívákat. Ez utóbbiak a tudományon belül is számtalan diszciplína, még számtalanabb specializált részleteivel foglalkoznak, amiket szinte lehetetlen összeilleszteni egy olyan történetre szerkeszteni, amely érthető mondanivalót közöl sokak számára. Ezzel szemben a rengeteg fragmentum alkalmas arra, hogy elfedje a valót. A tény – bármilyen számos is legyen – nem azonos az igazsággal. A modernitás emberének nem csak azzal a feloldhatatlannak tűnő és állandó kétségeket szülő dilemmával kell szembenéznie, amit Nietzsche teodíceának értelmezett, hanem ennek ellenkezőjével is. Miután Isten halott, mert a modernitás megölte, feloldhatónak tűnik a teodícea ellentmondása, de nem látszik a megoldás. A szenvedés marad, és az ember is marad, méghozzá individualitásának teljes magányában, az élet értelmetlenségének szakadéka előtt, és már egy Isten sincs, aki társa lehetne a kétségbeesésben. Kerül azonban új útítárs, az anómia. Az egyszerre létező, egymással konkuráló narratívák nem képviselnek, nem képviselhetnek egy értékrendet. A választhatóság szabadsága azonban nem helyettesíti az eligazító és vigasztaló normát. Dosztojevszkij híres poémájában⁸ a következő szavakat adja az inkvizítor szájába, mikor az Jézushoz beszél: „az ember és az emberi társadalom számára soha semmi sem volt elviselhetetlenebb, mint a szabadság! (...) hát miféle szabadság az, vélted te, ha kenyérrel vásárolják meg az engedelmességet? Azt vetetted ellene, hogy nem csak kenyérrel él az ember, de tudod-e, hogy éppen e földi kenyér nevében támad ellened a föld szelleme, összezsap veled, és legyőz, és mindenki őt fogja követni. (...) Mert az emberi lét titka nem abban rejlik, hogy csak éljen, hanem abban, hogy miért éljen. (...) Vagy elfelejtetted, hogy az ember a nyugalmat, sőt akár a halált is többre becsüli, mint a szabad választást a jó és a gonosz megismerésében? (...) Az embernek a szilárd ősi törvény helyett ezentúl saját magának, szabad szívvel kellett eldöntenie, mi a jó és mi a rossz, nem lévén más útmutatója, mint a példád – de hát nem gondoltál arra, hogy végül is elveti a példádat, és

⁸ Fjodor Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek* több kiadás: „A nagy inkvizítor”

kétségbe vonja igazságodat, ha iszonyú terhet raknak rá, mint a választás szabadsága?”

Az ember nem választ igaz és hamis között, hanem követi azt ami, vagy aki többet ígér. Az individualitás magányában legtöbbet az ígéri, aki nem ad normát, helyette kínál szabad önmegvalósítást. Az anómia nem elsősorban azért pusztító, mert nem állnak rendelkezésünkre eligazító normák a társadalmi világban, vagy az élet labirintusában. Az anómia a kontrol, az önreflexió hiányát is jelenti. A vágyak elszabadulását, a bármit elérhetünk illúzióját. Olyan célokat tűznek maguk elé, melyek megvalósíthatatlanok. És nincs senki és semmi, aki hiú ábrándjaikról lebeszélhetné őket, - szabadok vagyunk, azt gondolunk magunkról is, amit akarunk, és a bajt tetézi, hogy ezt komolyan is gondoljuk.

Hogyan jutott odáig a világ, hogy a XIX. század hatvanas éveiben Diltheynek már a szellemtudományok védelmében kellett „tudományos” módszertant kidolgozni, azért, hogy megvédje a természettudományok expanziójától? Önmagában már az árulkodó, hogy természettudományok gyámkodása alól a szellemtudományok autonómiáját azzal remélte elérni, hogy az előbbieket szcientista elvárásainak megfelelően, a szellemtudományok tudományos rangját egy módszertannal kívánta ismeretelméletileg is legitimálni. Ez a kísérlete, mint láthattuk nem járt sikerrel, de nem ez a legfontosabb, hanem az, hogy már Dilthey is rabja a pozitivizmus által sugallt eszmének, miszerint saját módszertan nélkül a szellemtudományok elveszítik tudományos státuszukat. És el is veszítették, a XX. századra sokak szemében. Hogyan lehetett a természettudomány ilyen sikeres, nem csak a saját illetékességén belül, tehát a természet jelenségeire adott magyarázatok területén, hanem abban is, hogy ő diktálhatta és diktálja ma is a tudomány definícióját? A siker kulcsa a „módszer”! Ezt Dilthey is jól érezte, de a válasz kidolgozásában már stratégiailag tévedett. A természettudományok módszertanának végső alapját, megingathatatlan fundamentumát a matematika jelenti. Az újkorban, - de nem volt ez mindig így!

A mai kor szemével látva a matematika elsősorban a természettudományok kifejező eszköze – nyelve. A matematika története - fejlődése? - egyszerre, párhuzamosan két területen zajlott. Egyrészt a matematikai igazság felfedezésének útján, függetlenül attól, létezik-e ilyen igazság. A másik út a természettudományok igazságainak kifejezőjeként bejárt út. Aki hisz a matematika „önálló létezésében” vagy legalábbis a matematikai igazság létezésében, az filozófiai értelemben platonista kell, hogy legyen. A modern természettudományok standard „tudományelméleti módszere” azonban a pozitivizmus, sőt azoknak mindenféle „neo” ága. Ez viszont nem

összeegyeztethető a platonizmussal. Az ideákat nehéz elemi észleletekre visszavezetni, de az empirizmus és a materializmus is nehezen „illeszkedik” az idea-tanhoz. A matematikusok többsége valószínűleg platonista-idealista. Még akkor is, ha közöttük lehetnek nézeteltérések az igazságkeresés módszerét tekintve. A két fő álláspont: a racionalistáké, akik szerint a matematika egyszerűen létezik, csak meg kell ismerni, avagy a heideggeri, megközelítés, miszerint az emberi intellektus egy magasabb rendű „igazság feltárására” használja - többek között - a matematikát. Az ilyen típusú feltárás pedig a művészet sajátja. A modern tudományelméleti definíciók szerint a matematika tulajdonképpen nem is tudomány – hasonlóan a filozófiához. Oly szigorúak a definíció kritériumai, hogy abba az „új” ismereteket posteriori módon nem prezentáló matematika már bele sem fér. Akkor viszont hogy lehet a természettudomány kifejező médiuma? Ez a paradox helyzet hogyan állhat fenn, és hogyan keletkezett?

A modern tudományok matematikai „jellege” kétségkívül a XVI.-XVII. században ered. Tycho Brahe, Kepler, Galilei, Descartes és persze Newton. Néhány név, talán a legfontosabbak, azok közül, akik a legtöbbet tették – akaratlanul is néha – az új „nyelv” diadaláért. Ami a közös bennük, az a csillagászat iránt érzett szenvedély. A modern tudományosság első „mártírja” Galileo Galilei. Galilei eredendően matematikus, de nem ezért került be a tudománytörténetbe. Az empirikus – csillagászati – megfigyelések matematikai képletekben történő megjelenítése nagyobb jelentőségű teljesítmény volt. Azonban még ez sem indokolja azt a kitüntetett helyet, amit a tudomány történetében betölt. Nyilvánvaló, hogy az ellene indított két per, illetve azoknak az utókor általi interpretációja helyezte Galileit olyan magas polcra, amilyeneken ma is pihen. A két per tulajdonképpen csak egy, a második, (1633) amelyben kétségtelenül koncepciós eljárásban elítélik - házi őrizetre -, de fizikailag nem bántják. A tudománytörténet szempontjából az első per a fontosabb, amely inkább nevezhető két tudós eszmecseréjének, mint pernek. Az inkvizítor a kor egyik – Galilei által is elismert – nagy tudósa, Bellarmin. A felmerülő kérdések és vitapontok közül nem egyben ma inkább az inkvizítornak adunk igazat, még akkor is, ha ez nem kap nagy nyilvánosságot. Az egyik ilyen kérdés az empirikus úton szerzett tapasztalat általánosításáról szóló vita. Ebben egyértelműen Bellarmin képviseli a „modern” álláspontot. Ahogy 1615-ben kelt levelében írja: „... Te és Signor Galilei jól tennétek, ha beérnétek avval, hogy nem absolute, hanem ex suppositone szóljátok...”⁹ Ex suppositone vagyis hipotetikus érvelés mentén. A tapasztalatból szerzett

⁹ Idézi: Hans-Werner Schütt: Galilei pere. In: Alexander Demandt: *A történelem nagy pereit*, Budapest, Holnap, 1993. 138. old.

ismeret - házilag gyártott távcsővel - még matematikai képletek formájában sem univerzális igazság, hiába van „a természet könyve a matematika nyelvén írva”. Ez a per, természetesen mellett, hogy tudományfilozófiai kérdésekről is szólt, elsősorban a heliocentrikus világkép teológiai, erkölcsi következményeit vizsgálta. Ez volt tudniillik az inkvizíció feladata, erre volt hatásköre. Ennek az első pernek a végén, az „ítéletben” Galilei neve elő sem fordul, sőt az inkvizítor nyílt levelében explicite kijeleni, hogy Galileinek semmit sem kell megtagadnia tudományos munkásságából.¹⁰ A tudományosból, de nem a tudományos kijelentéseinek erkölcsi és filozófiai következményeiből. Abból, hogy az ember kikerül a világegyetem központi helyéről, megszűnik kitüntetett helye és ezzel szoros összefüggésben szerepe is. Mellékszereplővé válik, és nem tudjuk ki vagy mi váltja fel? Ennek a pernek az utóélete nagy szerepet játszott abban, hogy Galilei arra a helyre került a tudomány történetében, ahova.

A XVII. századi tudományos viták kétségkívül a korábbi arisztotelészi felfogás ellen hatottak. Annak meghaladására, sőt elvetésére törekedtek. Ahogy Barrow írja: „A görög matematika szégyentelenül tiszta matematika volt. Bevezette az 'axiómák' használatát a magától éretetődőnek tekintett igazságok leírására, amelyeket nem kell bizonyítani. Felismerte, hogy analízisnek kezdete kell, hogy legyen. S az alkalmazott matematikai gondolkodástól való idegenkedés olyan szociológiai előítélettel párosult, amely visszatekintve a tudományos fejlődés egyik fő akadályának látszik a görög kultúrán belül.”¹¹ A modern illetve kora-modern tudósok azonban a matematikát nemcsak alkalmasnak, de egyenesen nélkülözhetetlennek gondolták a természet leírásának feladatához. Ehhez hozzájárult Descartes analógia „tana” és természetesen Newton, aki mindent szinte játszi könnyedséggel meg tudott fogalmazni matematikai „nyelven”. De a matematika mégsem azonosítható a természettudományokkal. „Míg a tudomány olyan, mint egy állandóan újraírt, szerkesztett és kiegészített hosszú szöveg, a matematika teljes mértékben összegeződik. Korunk tudományáról bebizonyítják majd, hogy helytelen, de a matematikájáról nem. A múlt tudósainak gyerekes és hibás elképzelései a fizikai jelenségekről megalapozottak voltak annak a civilizációnak a keretében, amelyben éltek, de helytelen matematikai eredmények igazolása sohasem lehet indokolt. (...) A tudományban a 'helyes' azt jelenti, hogy összhangban van a valósággal: a matematikában azt, hogy logikailag ellentmondásmentes.”¹²

¹⁰ Miklós Tamás: Egy régi ördög. Paul Feyerabend. (Utószó) In: Paul Feyerabend: *A módszer ellen*, Budapest, Atlantisz, 2002. 614. old.

¹¹ John D. Barrow: *A fizika világképe*, Budapest, Akadémiai, 1994. 66. old.

¹² Id. mű: 304-305. old.

A fenti idézettel kapcsolatban több megjegyzést kell tennünk. Először is, ha a tudomány állításairól utóbb bebizonyosodik, hogy helytelen, elvileg nem kizárt, hogy még később bebizonyosodik, hogy helyes. A „helyesség” történeti dimenzióba helyezése egy tudománytörténeti koncepció keretében már megvalósult, gondoljunk csak Thomas Kuhn tudományos forradalmak és paradigma váltások elméletére.¹³ Ez az elmélet is belekeveredett a relativizmus „kabátlopási ügyébe”. Egyes, tudományosan igaznak, illetve helyesnek vélt állításról utóbb kiderül, mégsem igaz. Pontosabban az aktuálisan uralkodó paradigma keretében nem igaz. És ebben az esetben jobb a „helyes” kifejezést használni. A paradigmának mind szociológiai, mind kognitív funkciója van Kuhn elméletében. Egy állítás akkor lesz „igaz” ha az adott paradigmához „illeszkedik”. Vagyis „annak a civilizációnak a keretében, amelyben” született, megfelel. A valósággal összhangban lévő állítás csak akkor valósulhat meg, ha az adott kor világmépének megfelelő valósághoz illeszkedik. Tehát nem tudunk örök időkre érvényes bizonyítványt adni egy tudományosan igaznak vélt kijelentésnek. Akkor inkább cáfoljunk, ahogyan Popper ajánlja.¹⁴ Csakhogy az egyszer már „minden kétséget kizárólag verifikált” állításról is kiderülhet, hogy nem igaz, úgy az egyszer már „minden kétséget kizárólag falszifikált” állításról meg kiderülhet, hogy mégis igaz. A tudomány állításainak igaznak kéne lenniük. Amely állítás nem igaz, az nem tudományos. A helyes és helytelen inkább a normákhoz való viszonyt írja le. De, amennyiben a tudomány helyes állításokat tesz, akkor az adott kor civilizációjának világmépéhez alkalmazkodik, vagyis normatív. Igaz állításokat pedig a matematika tesz, tehát az „tudomány”. A tudomány tudásszociológiai és paradigma-elvű megközelítéséhez érdekes adalék Newton néhány „baklövése”. Rajta senki sem kéri számon és nem is teszi nevetségessé azért, mert „szigorúan tudományosan és matematikailag” kiszámolta a világ teremtésének időpontját és azt Kr. e. 3988-ra tette. Ellenben kortársa, Ussher püspök máig gúny tárgya, amiért ugyanezen dátumot Kr. e. 4004-re tette.¹⁵

A magában való világról alkotott képünk csak az intellektus által alkotott kategóriákon keresztül nyilvánul meg (transzcendentális tudat).¹⁶ A fentebb említett paradoxont, miszerint a természettudomány alapvetően tapasztalati, tehát nem univerzális kijelentéseket megfogalmazó, a közvetítő médium, a matematika ellenben „apriori” tehát egyetemes állításokat tevő „tudomány”, hogyan egyeztethető össze? Kant válasza egy hallhatatlan

¹³ Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*, Budapest, Gondolat, 1984.

¹⁴ Karl R. Popper: *A tudományos kutatás logikája*, Budapest, Európa, 1997.

¹⁵ John D. Barrow: *A fizika világmépe*, Budapest, Akadémiai, 1994. 98. old. (lábjegyzet)

¹⁶ Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*, Budapest, Akadémiai

kérdésben foglalható össze: hogyan lehetséges apriori-szintetikus ítéletek alkotni?

Kant racionalista abban az értelemben, hogy szerint csak a tudomány szolgál igaz és megbízható ismerettel. Ellenben nem racionalista abban az értelemben, hogy megismerésünk nem az ideák szemlélete, hanem az érzékelésre és a tapasztalásra van utalva. Viszont az érzéki megismerés az értelemben gyökerezik. Az intellektus az értelem által alkotott apriori elvekkel fejt ki az érzékelt tartalmakat. Az apriori formák szubjektív, de egyetemes érvényű szabályok. Kant a szintetikus-apriori ítéletet a matematikában és a fizikában véli megtalálni. A matematikai tételek mindig apriori ítéletek, mert a tapasztalásból nem meríthető szükségszerűséggel párosulnak. Ugyanakkor nem pusztán analitikusak, mert segítségül kell hívni a „szemléletet”. Szemlélet nélkül nincs ismeretgyarapítás, apriori szemlélet nélkül nem egyetemes az ítélet. Hogyan lehetséges apriori szemlélet, mikor minden szemlélet tapasztalati? Az apriori szemlélet elménk immanens tulajdonsága. Az ember elméje aktív képesség, amely elrendezi, eszmékké integrálja az érzékelést. Az ismeretbővítő egyetemes ítélet nem absztrakción alapul, nem a külső világ, hanem a gondolkodás szükségszerűségeinek belátására épül. A gondolkodás apriori törvényei alkotják meg az érzéklek zűrzavarából az egyetemes és szükségszerű összefüggéseket. Nem ismereteinknek kell a tárgyakhoz igazodniuk, hanem fordítva a tárgyaknak az ismereteinkhez. (Kant „Kopernikuszi fordulata”)

A természettudomány mellett, hogy sikeres volt, még filozófiai támogatást is kapott, amelynek segítségével a felvilágosodás szellemével összhangban az igaz tudás egyetlen hordozójává nevezte ki magát. Mindez együtt járt, azzal, hogy a másik két tudástípust - a hit és a művészet – kizárja az igaz megismerésének legitim formáiból. A tudomány az egyetlen, amely a világról igaz dolgokat képes állítani, még akkor is, ha néha-néha téved. Ezeket a tévedéseket, azonban felülírja a matematika. Az tudniillik nem tévedhet. Ezért volt óriási „ötlet” a matematikát a módszertan alapjává tenni, és a természettudomány nyelvének választani. Így szinte tökéletesen elzárta magát a kritika elől. Nem a konkrét tudományos állítások tartalmát, hanem a módszertant tekintve. Talán nem véletlen, hogy napjainkban már a filozófia is matematikai nyelven próbál meg kommunikálni. Azt is hozzátehetjük, hogy ama bizonyos filozófiai támogatás, egyes értelmezések szerint, már jóval az újkori felvilágosodás előtt megkezdődött, az úgynevezett univerzália-vitában. Az akkor a szellemi vitában alulmaradó nominalizmus később a materializmus és empirizmus alakjában mégis diadalmaskodott. E gondolatkör segítségével sikerülhetett kiiktatni a kozmikus igazságba vetett hitet. Ami az egyik

legfontosabb, nélkülözhetetlen feltétele a felvilágosodott modernizmusnak. Ezzel egy időben háttérbe szorulnak, majd szép lassan feledésbe is merülnek a tudásnak azok a formái, amelyet bölcsességnek - sapientia - az emberi cselekedeteket irányító erkölcsi „okosságnak” - prudencia - nevezünk. Vagyis a tudásnak a szcientia típusán kívül szinte minden megszűnik.

A természettudományok sikere azonban nem csak tudományos területen érvényesül - azzal, hogy maga alá gyűri a szellemtudományokat az akadémiai szférában, odáig jutva, hogy már a tudomány státuszát is elvitatja tőlük, - hanem a társadalmi világban is látványos. Mindezt elsősorban a műszaki tudományok hallatlan dinamizmusa és eredményessége mutatja. A társadalom működése - pontosabban működtetése is technológiaivá vált. A modern, ipari társadalom létezésének alapja, hogy mindent csak saját kreatúrájaként - teljesítményeként - enged létezni. Nem csak műszaki és tudományos újításokat „talál fel”, hanem modern, fejlett társadalmat is „épít”. A társadalom tehát saját teljesítménye, de ahhoz, hogy mindez működjön a természet felett is uralkodni kell. Erre a pozitívista természettudomány kitűnően alkalmas. Azt is mondhatjuk, hogy csak ez alkalmas rá. A technikai fejlődés lenyűgöző és határtalannak tűnik. A természet és társadalom feletti rendelkezés és uralom lehetőségét a technikai racionalitás logikája biztosítja. A technikai racionalitás, amelyben megnyilvánul, és összegződik a modernitás lényege.

Habermas említi: „Arnold Gehlen - nekem úgy tűnik, megkerülhetetlenül - utalt arra, hogy az általunk ismert technika és a célracionális cselekvés struktúrája között immanens összefüggés van.”¹⁷ Számunkra azért fontos e tétel, mert feltételezzük, a célracionális mélyén meghúzódó logika fogja egybe a modern társadalom integráló elvét a technikai racionalitás két alkotóelemét.

A technikai racionalitás két terület logikáját integrálva legitimálja a modernitást. 1. A természet felé a szcientizmus pozitívista kutatási logikájával. 2. A társadalom felé a piac mindent elrendező gazdasági logikájával. A célracionális cselekvés a cél - eszköz - következmény - hatékonysági kalkulációt a siker összefüggésében igazolja. A siker a hatékonysági versenyben való győzelem, tehát a mások feletti diadal. A cél elérése önmagában siker, de minél hatékonyabb az eljárás, annál nagyobb a siker. A modern pozitívista tudomány technikát épít, fejleszt a természettel való

¹⁷ Jürgen Habermas: Technika és tudomány mint ideológia. In: Jürgen Habermas: *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Atlantisz, 1994. 18. old.

szembenállása eredményeként. Heideggerrel szólva a technika abból a módból fakad, ahogyan szemben állunk a természettel:

„Így aztán a technika lényege sem valami technikai. Ezért addig sosem tapasztaljuk meg a kapcsolatunkat e technika lényegével, amíg csak a technikait képzeljük el vagy műveljük, amíg csak kiegyezünk vele, vagy kitérünk előle. Mindenhol szolgálja a technikához maradunk láncolva, akár szenvedélyesen igenljük, akár nemet mondunk rá. A legsúlyosabban mégis akkor vagyunk a technikának kiszolgáltatva, ha mint valami semlegeset szemléljük. Ez az elképzelés ugyanis, amelynek manapság az emberek különösen szívesen hódolnak, tökéletesen vakká tesz minket a technika lényegével szemben. (...) Azt mondják, hogy a modern technika összehasonlíthatatlanul más, mint minden korábbi, mivel az újkori egzakt természettudományokon alapul. Ám közben világosan felismertük, hogy a megfordítás is igaz: az újkori fizika, mivel kísérletező, technikai apparátusra és az apparátust előállító ipar fejlődésére van utalva. Technika és fizika e kölcsönhatásának megállapítása helytálló. Ez azonban pusztán történeti ténymegállapítás, és nem mond semmit arról, hogy min alapul a kölcsönhatás. (...) Az újkori fizika nem azért kísérleti fizika, mert a természet faggatásához készülékeket állít fel, hanem megfordítva: mivel a fizika, és pedig már mint tiszta teória, a természetet arra a feladatra rendeli, hogy erők előre kiszámítható összefüggésének mutakozzék, ezért állítja be a kísérletet, tudniillik azt kifürkészni, hogy vajon s hogyan jelentkezik az erre rendelt természet. Csakhogy a matematikai természettudomány mégis majdnem kétszáz évvel a modern technika előtt keletkezett. Hogyan állhatott volna már akkor a modern technika szolgálatába? A tények ennek ellenkezőjéről beszélnek. A modern technika akkor lépett színre, amikor már az egzakt természettudományokra támaszkodhatott. Történetileg nézve ez így helyes. Történelmileg gondolva nem felel meg az igazságnak.”¹⁸

Technika és természettudomány összefüggése nem redukálható az instrumentum létére, előállítására. Mélyebb összefüggésnek kell lennie a kettő között. A technika kikényszerítette, hogy a matematikai természettudomány az ő szolgálatába álljon. A technika nem, mint instrumentum, hanem, mint egy idea, a világhoz való hozzáállás, a viszonyulás egy típusa létezik. A világra való reflexió egy ideáltípusa. Ilyenformán a technika már létezett a matematikai természettudomány kialakulása előtt is. Csak éppen még nem volt uralkodó világkép, tudásforma, magatartásforma. Ahhoz, hogy hegemon helyzetbe kerüljön más is kellett, egy szövetség. Ezt találta meg a piac logikájában.

¹⁸ Martin Heidegger: Kérdés a technika nyomában In: *A késő újkor józansága*, Budapest, Göncöl, 2004. 111-133. old.

Lehet érvelni amellett, hogy a piac eligazít, kiegyenlít, a társadalmi béke és harmónia működési logikája. És lehet amellett, hogy hatalomra tör, kizsákmányol és kisajátít. Ez utóbbi tűnik a tapasztalatok alapján realisabb képnek. A láthatatlan kéz, mint a piac metaforája abban a formában, ahogyan azt Smith megfogalmazta soha nem valósult meg. Egyébként is Smith rendszerében az etika és az ökonómia úgy működött, hogy Smith egy etikai problémát szeretett volna egy gazdasági példával megvilágítani. A cselekedetek erkölcsi megítélésének közös mércéje volt az elméleti probléma. A távolságtartó pártatlan megfigyelő, aki egyenlőséget lát minkét fél egoizmusában. A piaci szereplő érdekközpontú materiális szempontjai hasonlóak a másik szereplő megfontolásaihoz. Ebben a felállásban nem is az a probléma, hogy a felek egyenlőtlenek – habár azok, és az is elég nagy baj – hanem, hogy a cselekvés során a másik ember nem cél lesz, ami az erkölcsi szférában lenne, hanem eszköz.¹⁹ A modern piac működése egyébként is messze került már Smith erkölcsfilozófiai fejtegetéseitől, ami azonban megmaradt, az az, hogy a másik ember eszköz, és nem cél, és ez nem válik dicsőségére a piac „ideájának”. A piac működési logikája a racionalitás hatékonysági elvére épül. A működése igen, de mi ennek a „hatékony” működésnek az értelme?

A racionalizálódás nyugati folyamata paradox módon, több szempontból is irracionálitáshoz vezetett. A hatékonysági elv a funkcionális differenciálódással és specializálódással párhuzamosan különböző magyarázó és legitimáló logikákat termelt ki. A hatékonysági elv funkcionális racionalitáshoz vezet a részterületeken, de irracionálisnak tűnik fel az e területeken kívül esőknél és a hétköznapi világ felől nézve is. (automatizálás, robottechnika, stb.) Ami az egyik rendszer szempontjából racionális, az egy másik rendszer szempontjából lehet irracionális. Sőt, elképzelhető egy rendszeren belül is az ellentmondás. A rendszerváltás idején végrehajtott „gazdasági struktúra váltás” lehet a makrogazdaság szempontjából racionális, de Észak-Kelet-Magyarország munkanélkülivé váló polgárainak irracionálisnak tűnt. A nagy világcégek, amelyek áttelepítik gyártási kapacitásuk jelentős részét, szintén racionális, hatékonysági megfontolások alapján teszik ezt, de közben itt marad Európa fiatal munkavállalóinak jelentős része munka nélkül. Az olcsó munkaerő, a piac közelsége a nagy cégek számára racionálissá teszi a döntést, több lesz a haszon. Ezzel még adott esetben a költségvetést is segítik, de közben lerombolnak egy civilizációt.

¹⁹ Adam Smith: *Nemzetek gazdasága*, Budapest, Akadémiai, 1959.

A piac működési logikája szintén kívül esik a kritika lehetséges tárgyain. A piaci logikának megfelelő állításokat tényként interpretálják, holott e logika alapelveit korábban normatív módon határozták meg. A ténybeliség és a normativitás váltogatása kikezdetlennek teszi a paradigmát. Amikor normatív kritika éri, akkor a gazdaság működésének tényeire hivatkoznak, amikor azonban az empiria nem igazolja a logikát akkor a nem tökéletes, a piac „eszményétől” eltérő működésre. Cél-eszköz reláció hatékonysági logikáját és a természettudományos sikereket a ‘technika’ paradigmája integrálja és ehhez a matematika univerzális nyelvét használja, amely segít elfedni a partikuláris igazságokat. Mert par excellence apriori, tehát univerzális. A matematika apriori - de nem az, amit e nyelven kifejezünk! Tehát a természethez és a társadalomhoz való viszonyunk logikája. Az instrumentalitás a technikai racionalitás mindenhatóságába vetett hitből vezethető le. Az ember bármit kívánhat – a technikai racionalitás azt meg fogja oldani – előbb vagy utóbb.

A modern tudománynak és technikának nagyon sokat köszönhetünk, többek között, a televíziót, az autónkat, a telefont, a repülőgépet, az internetet, fokozzuk még? Ez mind nem lenne tudomány nélkül. De ahogy Feyerabend fogalmazott a vallás ezzel szemben lelkeket mentett meg – és még hozzáteszi – a tudomány meg gyakran éppen az ellenkezőjét teszi.²⁰ A tudomány csak a saját narratívájában eredményesebb a vallásnál vagy a művészetnél. Ezek az elbeszélésmódok pedig nem összemérhetők. A felvilágosult modernitás „központi nyelve” a technikai racionalitást kifejező pozitivista szcientizmus, amely nem engedi, nem is nyújt lehetőséget az ember kétségeinek, rossz érzeteinek kifejezésére. A technikai racionalitás és benne a modern pozitivista tudomány az ember világát sem hajlandó másként látni és magyarázni csakis okok és okozatok láncolataként. A sors fogalma helyett a kauzalitás elve érvényesül. És amit ezen a nyelven nem lehet elmondani, az nincs is. Ezt a modernitásban születő feszültséget Dilthey már százötven éve megérezte. Az ember önértelmezésének kulcsa a történelemben van – és nem a matematikában, és a haszonban, tehetnénk hozzá. A történelemben rejtőzik az a mód, ahogyan az ember felfoghatja és értelmezheti a világot, és saját magát. Értelmezheti, - ez a másik kulcsa a Dilthey-i gondolatnak. A hermeneutika, mint „módszer”. Ez lett Dilthey tévedése. A módszer utáni vágy! Nem vette észre, hogy már saját elképzelései és megoldási javaslatok is a modern pozitivista szcientizmus fogságában vannak. Már Ő sem volt képes más nyelvet használni, csak azt, ami eleve lehetetlenné teszi annak kimondását, amit

²⁰ Paul Feyerabend: Hogyan védjük meg a társadalmat a tudománytól? In: *Replika* 1994. 13-14 szám. 15-27. old.

szeretne. Az utókor és benne követői szép lassan javígtattak elhibázott megoldási kísérletein.

A ki nem fejezhető, az el nem mondható kétség. Ez rosszkedvünk, válságérzetünk eredete. Szembesülni a kérdéssel – vajon nem hibás előfeltevéseken alapul-e a modern világunk?

A görögök még úgy vélték: baj lehet abból, ha valaki sokat akar tudni. A szenvedés teodíceája még azon a nyelven szólt, amin a megszólított is értett, Isten nyelvén. A modern szcientista természettudomány nyelvén nem lehet kifejezni az ember mai kétségeit. A felvilágosodás nem tűri a kétséget, csak a haladást és a fejlődést tudja értelmezni. Ebben a koordináta rendszerben, értelmezési keretben kell, illik, minden esetlegesen felmerülő problémát, konfliktust megoldani. Ez a nyelv, azonban már nem képes kifejezni – sőt már értelmezni sem – azt, ami ember és világa közötti viszonyban rejlik. A tragédia nyelve erre alkalmasabb.

A tragédia, amelyben maga a „hős” hozza létre azt a helyzetet, amiben szükségszerűen el kell buknia. A helyzet megértésének a kulcsa azonban magában szituációban van, és az ahhoz vezető történetben és nem valami általános érvényű oksági magyarázatban. Nem lehet kívül helyezkedni, mert nincs is miért. Nincs objektív mérce, csak szubjektíve megélt szituáció. „Miféle ismeret az, amely megérti, hogy valami így van, mert megérti, hogy így történt? Mit jelent itt a tudomány? Ha elismerjük is, hogy ennek az ismeretnek az eszménye elvileg különbözik a természettudományok jellegétől és szándékától, kísértést érezhetünk, hogy mint 'pontatlan tudományokat' csupán privatíve jellemezzük őket.”²¹

Pedig nem kéne így éreznünk. Mert valójában a szellemtudományok nem állnak alárendelt szerepben a természettudományokkal szemben. Ennek tudatosítása érdekében - ahogyan azt Gadamer is javasolta – a humanista tradíció felélesztésére és a humanista képzés egyenrangúvá tételére lenne szükség. Annak a humanizmusnak, amelyet a felvilágosodás háttérbe szorított. Amennyiben újraéledne, lehet, hogy a magyar felsőoktatás sem abban az állapotban lenne, amiben van.

Irodalom:

John D Barrow (1994): *A fizika világképe*, Budapest, AKADÉMIAI KIADÓ

Bulgakov, Mihail (1981): *A Mester és Margarita*, Budapest, EURÓPA KIADÓ

Dosztojevszkij, Fjodor (1991): *A Karamazov testvérek*, Bukarest, KRITERION

²¹ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*, Budapest, Osiris. 2003. 35. old.

- Feyerabend, Paul (2002): *A módszer ellen*, Budapest, ATLANTISZ KIADÓ
- Feyerabend, Paul (1994): Hogyan védjük meg a társadalmat a tudománytól? In: *REPLIKA*. 13-14 szám.
- Gadamer, Hans-Georg (2003): *Igazság és módszer*, Budapest, OSIRIS
- Habermas, Jürgen (1994): *Válogatott tanulmányok*, Budapest, ATLANTISZ KIADÓ
- Heidegger, Martin (2004): Kérdés a technika nyomában In: *A késő újkor józansága*, Budapest
- Kant, Immanuel (1981): *A tiszta ész kritikája*, Budapest, AKADÉMIAI KIADÓ
- Kuhn, Thomas S (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*, Budapest, GONDOLAT KIADÓ
- Alasdair MacIntyre (1999): *Az erény nyomában*, Budapest, OSIRIS
- Popper, Karl R (1997): *A tudományos kutatás logikája*, Budapest, EURÓPA KIADÓ
- Rüdiger Safranski (2004): *Mennyi globalizációt bír el az ember?*, Budapest, EURÓPA
- Hans-Werner Schütt (1993): Galilei pere. In: Alexander DEMANDT: *A történelem nagy pereit*, Budapest, Holnap KIADÓ
- Adam Smith (1959): *Nemzetek gazdasága*, Budapest, AKADÉMIAI KIADÓ

Mihályi Helga

A népesedési folyamatok társadalmi integrációs szerepe

I. A társadalmi integráció fogalma

A társadalmi integráció gyakran használt és több értelemben definiált szociológiai fogalom. Utalhatunk vele a szociológia alapkérdéseire éppúgy, mint konkrét társadalmi jelenségekre. Utóbbi értelemben az integráció szűkebben vett szociológiai diszciplínán kívüli szakértői körök, illetve a „laikus” közvélemény érdeklődésének is a középpontjába került. Ez alapján a fogalomhasználat három, szintjét különböztethetjük meg: az első a társadalomelméleti, ahol az integráció fogalma azzal a kérdéskörrel áll kapcsolatban, hogyan lesz emberek, csoportok, cselekvések, intézmények, normák tömegéből többé-kevésbé működőképes egész, vagyis hogyan lesz, mi tartja össze és hogyan működik a társadalom. A második főként résztársadalmi csoportokra vonatkozó „konkrét szociológiai” vagy „szakértői” és a harmadik a mindennapi „laikus” szint. (Kovách-Dupcsik 2012)

A társadalom részei szerves egységének gondolata mintegy háromszáz éve foglalkoztatja a társadalomfilozófusokat és a szociológusokat, vagyis mióta az iparosodás felbontotta a korábbi kapcsolati hálókat, kikezdte a közösségeket. A természetjogi filozófiai irányzatok képviselői közül, Thomas Hobbes ezt valamilyen szerződéselmélet alapján a rációban, John Locke a tulajdonban, Charles-Louis Montesquieu a kultúrában, a nemzeti szellemben, míg David Hume az erkölcsben és a vallásban vélte megtalálni. A klasszikus közgazdász, Adam Smith a társadalmat szervező elveként a láthatatlan kezet jelölte meg, míg Karl Marx szerint a társadalmi intézmények által nem kellőképpen kezelt konfliktusok súlyosan veszélyeztetik a társadalom integrációját csakúgy, mint az elidegenedés, amely szintén az integráció meggyengülésére utal a kapitalista társadalmakban. Auguste Comte a család és a munkamegosztás fontosságára, míg Alexis de Tocqueville a demokrácia jelentőségére hívta fel a figyelmet a vizsgált fogalommal összefüggően. Émile Durkheim a társadalmi integráció feltételeit kereste és ezt a társadalomban

meglévő közös hiedelmekben, érzésekben, normákban, a kollektív tudatban, a társadalom tagjait összekötő szolidaritásban találta meg. Max Weber szintén a vallás és a kultúra jelentőségét hangsúlyozta a társadalmi integrációval kapcsolatban. Talcott Parsons elmélete szerint a társadalomnak jól működő rendszerként kell viselkednie, amely képes a konfliktusokat a rendszeren belül kezelni. Niklas Luhmann továbbfejlesztette ezt az elképzelést a bináris kód fogalmának bevezetésével, amely lehetővé teszi egy-egy alrendszer el vagy lehatárolását. David Lockwood megkülönböztette az integráció két típusát, a társadalmi integrációt és a rendszerintegrációt. A társadalmi integráció fogalmával azokat a kapcsolatokat, amelyek egy adott társadalomban az egyének egymással való kapcsolatát jellemzik, míg a rendszerintegráció fogalmával azokat a kapcsolatokat jellemezte, amelyek a társadalom részei, az alrendszerek között állnak fenn. Gerhard Lenski hatalommal összefüggő gondolatai szintén összefüggnek a társadalmi integrációval. Úgy vélte, hogy bár a konfliktus a társadalmi együttélés alapvető jellemzője, a társadalmi rétegződés alján elhelyezkedő csoportok kizsákmányolása mégsem léphet túl egy határt, mert az működésképtelenné teszi a társadalmat. A hatalmon lévő osztálynak ezért el kell érnie a legitimáció bizonyos minimumát, vagyis egy minimális szintű társadalmi integrációt. A Jürgen Habermas írásaiban előforduló életvilág és rendszer, hasonló Lockwood megközelítéséhez. A társadalmi integráció az „életvilág” fogalmával, míg a Habermasi rendszer fogalom a rendszerintegrációval függ össze. Szintén megkísérelte integrálni a két fogalmat oly módon, hogy a társadalomnak, mint rendszernek eleget kell tennie annak az elvárásnak, hogy fenntartsa és karbantartsa az életvilágokat.

Az ENSZ munkatársai szerint a kifejezéssel kapcsolatban négy megközelítést érdemes kiemelni. Az első szerint a társadalmi integráció egyenlő jogokat és lehetőségeket jelent minden emberi lény számára, így akkor beszélhetünk társadalmi integrációról, ha tovább javítjuk az élethelehetőségeket. A második szerint a társadalmi integráció egyfajta növekvő szolidaritást jelent, ilyen értelemben a társadalmi integráció a harmonikus interakciót és szolidaritást elősegítő tényező a társadalom minden szintjén. A harmadik szerint a társadalmi integráció negatív konnotációjú fogalom, ami mindenkire az uniformizáltságot kényszeríti rá. A negyedik szerint a társadalmi integrációnak sem pozitív, sem negatív értelme nincs, mert más, mint az emberi kapcsolatok egy létező strukturális mintája egy adott társadalomban. (Bocz 2002)

Jelen írásomban mindezen társadalomelméleti és szakértői értelmezések figyelembevételével mellett legjobb közelítéssel a Hartmut Kaelble

nézetet vesszük alapul a társadalmi integráció definiálására, mely szerint a nyugat-európai országok társadalmainak fejlődése a XX században döntő fontosságú területeken konvergált, melynek eredményeként indokolt egy sajátos jegyekkel rendelkező, integrált, de legalábbis integrálódó nyugat-európai társadalomról beszélni. Ennek elemzéséhez Kaelble a családfejlődés sajátosságait, a foglalkozási struktúrát, a társadalmi mobilitást, a társadalmi egyenlőtlenséget, a városi élet minőségét és a jóléti állam valamint a munka világát vizsgálja meg. (Tomka)

II. A népesedés fogalma

Népesedésnek nevezzük a népesség - egy adott területen egy időben élő emberek összessége, amely politikai, szociális vagy kulturális tekintetben egységet alkot - születések és halálozások által történő megújulását. A változások oka belső és külső körülményekben rejlik. *„A belső okok (a házasság), a születés és a meghalás. Ezek egymás közötti aránya a népesség számának növekedését, illetve csökkenését eredményezi...külső ok: a vándorlás, amidőn az egyén mással cseréli fel eddigi körét, amelyhez tényleg, avagy jogilag tartozott.”* (Kovács 1908.)

A népesedési folyamatok kifejezése, különféle mutatókkal történik. A nyers mutatók általában az egész népesség számához viszonyított termékenységi, halálozási arányok és ezeket a népesség összetétele jelentősen befolyásolja. Ennek kiküszöbölésére használatosak a tisztított mutatók, melyek minőségi jellemzők - a népesség különféle szempontok szerinti összetételének - figyelembe vételére is lehetőséget adnak. (Mihályi 2007.)

Visszaulva a Kaelble féle társadalmi integráció fogalomra: a népesedéspolitika az állami eszköz, a támogató környezet a jólét és a társadalmi béke elérésére, ami az egyes országokat hasonlósága révén egymás felé konvergálja.

III. Házasság/válás

A házasság a család létesítésének legáltalánosabb formája, melynek demográfiai szempontból fő célja az emberi nem fenntartása. Olyan társadalmi intézmény, mely megváltoztatja a népesség struktúráját, elsősorban családi állapotát és hatással van a különböző népmozgalmi jelenségekre, főképp a születések számára. A házasságkötések száma és ezen keresztül a termékenység érzékenyen reagál a társadalmi-gazdasági változásokra, ezért a különböző népesedéspolitikák nagy figyelmet szentelnek a házasságkötési kedv irányításának.

Monogám a házasság, ha egy férfi és egy nő él egyidejűleg házasságban. Kettőnél több házastárs esetén poligámiáról beszélünk. Ezen belül, ha egy férfi több nővel él házasságban azt poligíniának, ha egy nő és több férfi él egyidejűleg házasságban, azt poliandriának nevezzük. Más vonatkozásban beszélhetünk homogámiáról, amikor azonos társadalmi csoporthoz tartozók kötnek házasságot és heterogámiáról, amikor eltérő társadalmi helyzetű egyének lépnek házasságra. Továbbá attól függően, hogy a házasulók házasságkötésük előtt milyen családi állapotban voltak, megkülönböztetünk protogám házasságkötést, amikor mindkét fél először lép házasságra és palingám házasságkötést, amikor vagy egyik, vagy mindkét fél élt már korábban házasságban.

Hazákban a házassági anyakönyvezést 1894-ben vezették be, vagyis ettől kezdve a házassági statisztikába csak az állami anyakönyvvezető előtt megkötött házasságokat lehet beszámítani. A házassági mozgalom alakulását a társadalmi viszonyok, hagyományok, szokások és az ezekben bekövetkezett változások befolyásolják. Kifejezésük a házasságkötési arányszámokkal történik:

- A nyers házasságkötési arányszám a legegyszerűbb mutató, mely az ezer lakosra jutó évi házasságkötések számát adja meg, de ennek értékét a népesség a népesség kor- és családi állapot szerinti megoszlása nagyban befolyásolja.
- Annak érdekében, hogy a házassági mozgalom tényleges alakulását megismerjük, használjuk a tisztított házasságkötési arányszámokat, melyek figyelembe veszik a kor- és családi állapot szerinti összetételét a népességnek, vagyis számítható pl. a 15 évnél idősebb népességre és a különböző korcsoportokra jutó házasságkötések száma, az első

házasságkötések aránya, özvegyek és elváltak újrահázasodási aránya.
(Mihályi 2007.)

1. táblázat. Házasságkötések, első házasságkötések és a házasodók átlagos életkora
Magyarországon, 1960-2001

Év	Nyers házasságkötési arányszám	Az először házasodók a házasságkötések százalékában	Férfiak átlagos életkora	Nők átlagos életkora
1970	9,3	74,5	29,3	25,2
1980	7,5	70,7	27,7	24,7
1990	6,4	72,2	27,3	24,9
2000	4,7	70,7	30,4	27,5
2011	3,6	65,0	32,1	29,7

Forrás: Demográfiai évkönyv 2011. Budapest: KSH, 2012.

A házasságkötések gyakoriságának tekintetében Magyarország egészen az 1980-as évek elejéig az európai élmezőnybe tartozott. Ennek két oka volt. Egyrészt a nyugat-európai átlaghoz képest rövidebb élettartam miatt kevesebb volt az idős ember, sokkal fiatalabb korban kötöttek házasságot és nagyobb volt a házasodási kedv. Másrészt kisebb volt a városi népesség aránya és a falusi, gazdálkodó népesség számára a közös egzisztencia megteremtése, a családalapítás szükségyszerű volt. Az I. világháború idején a férfiak besorozása és távolléte miatt a házasságkötések átmenetileg jelentősen visszaestek, de a háború utáni években az elmaradt házasságok nagy részének bepótlásából és az özvegyek nagyarányú újrահázasodásából házassági többlet keletkezett. A két világháború közötti időszakban a házasságkötési arányszámok mindkét nemnél, de elsősorban a nőknél - a háborús férfivesztés rontotta lehetőségeiket - csökkentek, ezzel párhuzamosan az első házasságkötési életkor a férfiaknál és a nőknél is magasabb korra tolódott el. A II. világháború idején a házasságkötésekben kisebb visszaesés és utána mérsékelt, ugyanakkor tartós fellendülés következett. Ennek oka volt egyrészt, hogy a háború utóhatásaként a család értéke, a családi élet vonzereje megerősödött, másrészt a társadalmi-gazdasági változások - munkahelyek teremtése, nők munkába állása és párvalasztási lehetőségeinek bővülése - következtében nőtt a házasságkötési kedv. Az 1950-es években a házasságkötési mozgalom egyensúlyi helyzetbe került, majd az 1970-es

években két évtizeddel korábban született nagy létszámú korosztályok házassági korba lépése miatt megélnék. Ebben a gyermekvállalást ösztönző népesedéspolitikai intézkedéseknek is szerepe volt. Az 1970-es évek második felében megindult a házasságkötések tartós hanyatlása, mely napjainkig tart. Ezzel párhuzamosan nőtt az első házasságkötési kor, csökkent az első házasságra lépők és a nőtlenek/hajadonok aránya a házasodókon belül és nőtt a válások száma. (Mihályi 2013.)

A házasság, mint preferált párkapcsolat visszaszorulásának okai között kiemelkedő a születéskor várható átlagos élettartam növekedése, az iskolázottság emelkedése, a társadalmi megítélés megváltozása és a gazdasági tényezők. Mindezek következtében ma már egyre többen vannak, akik sokáig vagy akár egész életükben akarnak, tudnak, meg tudnak egyedül is élni. Értelmezésünkben tehát ezek a folyamatok gyengülő társadalmi integrációt vonnak maguk után. Becslés szerint a felnőtt magyar lakosság körülbelül fele dezintegrált családtípusban él. (Tóth 2012.)

IV. Születés/termékenység

A demográfia a születésekkel kapcsolatos vizsgálatokat két részre bontja. A születési statisztika tárgya az újszülött, vagyis a születések számával és az újszülöttek demográfiai jellemzőivel foglalkozik, míg a termékenységi statisztika tárgya a nő, vagyis az anya születési és demográfiai ismérvei.

Az élveszületés Magyarországon pontosan definiált fogalom: *„Élveszületett a magzat, ha az anya testéből történő elválasztása után az életnek jelét adja (mint légzés vagy szív működés, illetőleg köldökzsinórpulzáció), tekintet nélkül arra, hogy mennyi ideig volt az anya méhében és mennyi ideig élt.”* (Hoóz 1983:107.) A koraszülöttség kérdésének megítélése esetén hazánkban csak az újszülött súlyát veszik figyelembe (2500 gramm alattiak a koraszülöttek), nemzetközi gyakorlatban több helyen a születési súlyt a terhességi héttel együtt figyelve határozzák meg ezt.

A születési és a termékenységi mozgalom mutatói:

- A születési mozgalom alapvető mutatója a születések száma, melyet leginkább tervezési célokra lehet felhasználni (pl. óvodai, iskolai férőhelyek). Ezt a tervezési folyamatot nehezíti és bizonytalanná teszi, ha ebben nagy az ingadozás.

- A nyers élveszületési arányszám egy adott év élveszületéseinek 1000 főre jutó arányát mutatja meg, de ennek értékét a népesség összetétele nagyban befolyásolja.
- Annak érdekében, hogy a születési és a termékenységi mozgalmat ténylegesen megismerjük különféle tisztított mutatókat használhatunk:
 - Az általános termékenységi arányszám megmutatja az adott évben 1000 szülőképes korban (15-49 év) nőre jutó élveszületések számát.
 - A teljes termékenységi arányszám egy hipotetikus mutató, mely tartalma azt fejezi ki, hogy hány gyermeke születne egy nőnek akkor, ha az adott évi gyakoriság szerint szülne élete folyamán. A bruttó reprodukciós együttható ezen arányszám, de csak a leányszületések figyelembevételével, míg a nettó reprodukciós együttható az előző a 0-14 éves csecsemő- és gyermekhalandósággal és a 15-49 éves korú női halandósággal csökkentve. (Mihályi 2007.)

2. táblázat. Születések száma és termékenységi mutatók
Magyarországon, 1960-2001.

Év	Születések száma	Nyers élveszületési arányszám	Teljes termékenységi arányszám	Bruttó reprodukciós együttható
1970	151819	14,7	1,97	0,953
1980	148673	13,9	1,92	0,937
1990	125679	12,1	1,84	0,900
2000	97597	9,6	1,33	0,643
2011	97047	9,4	1,31	0,636

Forrás: Demográfiai évkönyv 2011. Budapest: KSH, 2012.

Magyarországon a születési és termékenységi mozgalom alakulását három nagy szakaszra lehet bontani. Az első szakasz a demográfiai átmenet időszaka (a XIX. század végétől a II. világháborúig). Ekkor a népességfejlődésre jellemző, hogy a magas termékenységű, magas halandóságú népességből alacsony termékenységű, kedvező halandóságú népesedési helyzetbe került hazánk. Az élveszületési arány az 1880-as évektől kisebb mértékben, majd az 1930-as évektől rohamosan csökkenni kezdett, ezzel párhuzamosan csökkent az egy nőre jutó gyerekszám is, a nők termékenységének visszaesése miatt.

A második szakasz (a II. világháborútól az 1970-es évek végéig) elején az 1950-es évek első felének abortusztilalma miatt pár évig nagymértékben nőtt, majd a társadalmi-gazdasági változások (abortuszliberalizáció, női munkavállalás, tanulási idő elhúzódása) miatt csökkent a születések száma addig, míg 1962-ban mélypontjára került. Ebben az évben világviszonylatban Magyarországon volt a legalacsonyabb a születési arányszám. A különféle ösztönző eszközök (pl. 1967-ben a GYES) mellett bár javulás következett be, mégsem sikerült a népesség fenntartásához szükséges gyerekszámot elérni. Bár az 1970-es évek közepén a nagy létszámú generációk szülőképes korba kerülése miatt egy születési hullám alakult ki, de nem volt tartós. A harmadik szakaszban (az elmúlt két évtized) az alacsony termékenységi szint állandósult - az új típusú női szerepek, a család és házasság intézményének válsága, az előregedő társadalom miatt - és ez előre vetítette népesedési helyzetünk kedvezőtlené válását. (Mihályi 2013.)

Napjainkban a tényleges gyerekszám kb. 30%-kal marad el az egyszerű reprodukcióhoz szükségesestől, ugyanakkor nem jellemző a házaspárokra az akaratlagos gyermektelenség, csak a szülés későbbre halasztása a tanulás és a biztos anyagi alapok megteremtése miatt. Mivel a gyermekvállalási korú magyar fiatalok 7-8%-a külföldön él, amennyiben a jelenlegi tendenciák folytatódnak, akkor a mai huszonéves nők közel 40%-a gyermektelenül, 60%-a pedig házasság nélkül fogja leélni az életét, összességében pedig gyengülhet a társadalmi integráció.

V. Halálozások/halandóság

A halandóságot, az emberi élet hosszát meghatározó és jellemző szabályszerűségeket már az ókortól kezdődően vizsgálják. Napjainkban a társadalmi-gazdasági folyamatok tervezéséhez elengedhetetlen fontosságúak a halálozási statisztikák.

Halálozás *„az élet minden jelének végleges elmúlása, az élveszületés megtörténte után bármely idővel (az életműködésnek a születés utáni megszűnése, a feléledés képessége nélkül)”*. (Klinger 1996:243.)

A halálozások, halandóság mutatói:

- A születéskor várható átlagos élettartam (halandóság) összefogó kifejezője az életkorra ható valamennyi tényezőnek.

- A halálózási arányok közül a nyers halálózási arány egy adott évben meghaltak arányát mutatja meg 1000 főre, de ennek értékét a többi nyers mutatóhoz hasonlóan befolyásolja a halandóság és a népesség összetétele is.
- A csecsemőhalandóság (egy éven alul meghaltak száma az élveszületések számához viszonyítva adott évben) nagy jelentőségű a demográfiában, mert egy ország fejlettségének egyik fontos mérőszáma.
- Lehet továbbá halálózási arányokat számolni hosszabb időszakokra, különböző társadalmi-gazdasági helyzetű csoportokra vonatkozóan, koronként és halálokonként is.
- A halálózási hányadok a halálózások számának és a halálózások valamilyen ismérv (pl. nem, halálok) szerinti számának hányadosát adják. (Mihályi 2007.)

3. táblázat. Halandóság, halálózások és csecsemőhalálózás
Magyarországon, 1960-2001.

Év	Férfiak halandósága	Nők halandósága	Nyers halálózási arányszám	Csecsemőhalálózás
1970	66,31	72,08	11,6	35,9
1980	65,45	72,70	13,6	23,2
1990	65,13	73,71	14,0	14,8
2000	67,11	75,59	12,2	9,2
2011	70,92	78,50	11,9	7,7

Forrás: Demográfiai évkönyv 2011, Budapest: KSH: 2012.

A halandóság négy szempont szerint különbségeket mutat a magyar népességben:

1. A legjellegzetesebbek az életkor különbségek, ezt egy torzult „U” alakú görbével írható le, mely jelzi, hogy az emberi élet két végén legnagyobb a halandóság. A XX. század elején a csecsemők 25-30 %-a nem érte meg az egy éves kort, de a kedvező társadalmi-gazdasági változások hatására 2001-re ez az arány 0,8%-ra csökkent (ennek is nagy része a koraszülöttek között). Ma az emberek többsége öregkorban hal meg, de aggodalomra ad okot, hogy az elmúlt évtizedben a 15-39 évesek népességbeli részarányuknál nagyobb arányban részesednek az összes halálózásból.

2. A két nem közül a férfiak halandósága magasabb a nőknél. Ez egyrészt az eltérő fiziológiai-biológiai adottságokkal és az ebből adódó eltérő társadalmi-gazdasági helyzettel (leginkább a munkamegosztásban elfoglalt hellyel) magyarázható, másrészt azzal, hogy a halálóki struktúra változása az elmúlt évtizedekben a nőknek jobban kedvezett. Ez az jelenti, hogy ma már nagyobb részben a nem fertőző betegségekből (pl. szívbetegség, rák, balesetek) származó halálozástól függ a várható élettartam. Ezen halálokok nagyrészt az életmód függvényei, márpedig az egészségkárosító szokások (dohányzás, italozás) gyakoribbak a férfiak körében.
3. A községekben és az észak-keleti régióban élők halandósága magasabb, mint a városban, a fővárosban és a dunántúli régiókban élőké. Ez a lakosság eltérő kulturális helyzetéből, az egészségügyi ellátás színvonalának különbségeiből, a lakáshelyzet, a munkakörülmények és a klímaviszonyok eltéréseiből ered.
4. A foglalkozási különbségek ott figyelhetők meg, hogy az iskolai végzettséggel csökken a halálozások száma. Ez szoros összefüggésben van az előző ponttal, hiszen kistelepüléseken több az alacsonyabb iskolai végzettségű ember, míg városokban az iskolázottabb népesség aránya nagyobb.

Halálozások a halál oka szerint
Magyarországon, 2011

Halálok	Férfi ezer fő	Nő ezer fő	Az összes halálozás %-a
A keringési rendszer betegségei	31	37	50
Daganatok	19	15	24
Az emésztőrendszer betegségei	6	4	6
Külső okok (balesetek, öngyilkosság)	6	3	5
A légzőrendszer betegségei	3	2	5

Forrás: Demográfiai évkönyv 2011, Budapest: KSH, 2012.

A betegségek nemzetközi osztályozása (BNO) a halandóság halálokok szerinti elemzése során nyújt nagy segítséget. Az egyes országok haláloki struktúrája lassan változik és lényegileg megegyező, nagyobb eltérés az egyes okok gyakorisága és életkori megjelenése között van. A több ezer halálokból 5-10-re koncentrálódik a halálozások legnagyobb része és ez a prevenció (megelőzés) hatékonyságát segítheti. Az emberek fele a keringési rendszer betegségeiben hal meg, gyakoriságukat tekintve ezután a daganatok következnek. A rangsor első öt főcsoportjának betegségei a halálozásoknak több mint 90%-át okozzák. (Mihályi 2013.)

VI. Vándorlás

A vándorlás lakóhelyváltozást jelent, mely településhatár átlépésével jár. Irányát tekintve lehet belső vándorlás, azaz országhatáron belüli és külső, avagy nemzetközi vándorlás, azaz országok közötti. Intenzitásában lehet állandó, mely során a lakosság állandó lakhelyét megváltoztatja vagy ideiglenes, amikor a lakosság állandó lakhelye nem változik meg, azaz két különböző településen van az egyén lakó- és munkahelye. A vándorlásnak több oka lehet. Legfontosabb oka a jobb megélhetés és a kulturáltabb munkakörülmények reménye, így emiatt a fejletlenebb vidékek felől a fejlettebbek felé irányul. Továbbá lehet oka háborús helyzet és természeti katasztrófák is. (Mihályi 2007.)

Típus	Saját elhatározás?	Meghatározott hely felé?	Ok	Véglegesség
Kiűzés	Nem	Nem	Politikai, etnikai	Igen
Kiűzés	Nem	Igen	Katasztrófa	Nem feltétlenül
Áttelepítés	Nem	Igen	Politikai, etnikai, gazdasági	Igen
Deportálás	Nem	Igen	Politikai, háborús	Nem
Menekülés	Igen	Nem	Politikai, etnikai	Nem feltétlenül
Kivonulás	Igen	Nem	Katasztrófa	Nem feltétlenül

Hazánkban a belső vándorlás iránya a városokba, elsősorban Budapestre irányul és leginkább a 20-30 éves, férfi korosztályban. A külső vándorlás a XX. század első két évtizedében volt a legjelentősebb - ekkor mintegy 1,5 millió fő - elsősorban mezőgazdasági nincstelenek az Egyesült Államok felé - hagyta el Magyarországot, kétharmad részben férfiak. A II. világháború utáni kitelepítések és menekülések, valamint az 1956-os forradalom hatására történő kivándorlások tovább erősítették hazánk negatív vándorlási egyenlegét. Az 1990-es években a kelet-európai társadalmi-politikai rendszerek felbomlása és a délszláv háború következtében befogadó országgá lettünk, tehát pozitív lett a vándorlási egyenlegünk. (Mihályi 2013.)

Napjainkra megint fordult a tendencia, ugyanis a becslő adatok szerint 500 ezer magyar dolgozik és él az Európai Unió más országában, illetve a tengerentúlon. Mindezek következtében egyre nő a társadalmi, kulturális, vallási és etnikai konfliktusok száma - elég csak a közelmúlt párizsi eseményeire gondolnunk - és egyre inkább megkerülhetetlenül fontossá válik a társadalmi integráció erősítése.

Irodalom

Bocz János: *Társadalmi integráció?! De ez mit jelent?*

www.socialnetwork.hu/cikkek/bocz2002MSZT.htm

Demográfiai évkönyv 2011. Budapest, KSH, 2012.

Hoóz István (1983): *Bevezetés a demográfiába*, Budapest, TANKÖNYVKIADÓ

Kovács Imre, Dupcsik Csaba (2012): Bevezető megjegyzések. In: KOVÁCS-DUPCSIK-P. TÓTH-TAKÁCS (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*, Budapest, ARGUMENTUM

Kovács Gábor (1908): *A népesedés elmélete*, Debrecen, HEGEDŰS ÉS SÁNDOR KÖNYVKIADÓ HIVATALA

Mihályi Helga (2013): Miskolc demográfiai helyzete a magyarországi adatok tükrében - a népesedéspolitikai lehetőségei, *SZELLEM ÉS TUDOMÁNY*, 2013/1.

Mihályi Helga (2007): Demográfia. In: LOSS Sándor (szerk.): *Szociológiai olvasókönyv*, Miskolc, BIBOR KIADÓ

Tomka Béla: *Társadalmi integráció a 20. századi Európában: Magyarország esete*, www.c3.hu/scipta/szazadveg/17/tomka.htm

Tóth Olga (2012): Társadalmi integráció és család. In: KOVÁCS-DUPCSIK-P. TÓTH-TAKÁCS (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*, Budapest, ARGUMENTUM

Szepessy Péter

Az integráció fogalmi problémái rendszerelméleti megközelítésben

Rendszer és integráció összefüggéseiről azért nehéz beszélni – többek között – mert egyik kategória sem mentes bizonyos fogalmi bizonytalanságoktól. Az írás elején érdemesnek tűnik tisztázni, egyértelművé tenni, mit értünk rendszer és integráció alatt.

I. Rendszer

A rendszer fogalmáról természetesen csak annyiban beszélünk amennyire a dolgozat mondanivalója megkívánja. Tehát elmélettörténeti és összehasonlító megközelítések nélkül, a legfontosabb elemekre koncentrálnak próbáljuk meg a rendszer fogalmát számunkra használható módon definiálni.

A társadalomtudományok számára a rendszer fogalma a társadalom funkcionális differenciálódásának tapasztalatával vált megkerülhetetlen problémává. A társadalmat rendszerként leírni egyet jelent azzal, hogy a társadalmat rendszernek látjuk. A társadalomtudományok számára a rendszer magát a társadalmat jelöli. Vagyis a társadalom „rendszereszerűen” működik. A „rendszereszerűség” azt jelenti, hogy valami egész, amely alkotórészekből áll, és maga több, mint a részek összege. Ezek a részek többszintűek lehetnek, elemi részek és e részek sajátos együttese. Mindebből az következik, hogy azonos elemi részekből álló rendszerek egymástól eltérő jelleget, működést, minőséget mutathatnak, annak megfelelően, hogy az elemi részek egymáshoz való viszonya éppen aktuálisan milyen formát ölt. Ezt a bizonyos formát nevezhetjük struktúrának.

A rendszernek vannak határai, ezek a határok azonban átjárhatók. A határok kijelölik a rendszer illetékességi körét, amelyen belül funkcióit beteljesítheti.

A rendszerek kommunikálnak egymással, továbbá hatnak is egymásra. Ezek a legfontosabb attribútumok, amelyek általában jellemzőek a társadalmi rendszerelmélet legtöbbjére.

A társadalmat rendszerként észlelni annak működését rendszerszerűen értelmezni, nagyon régi gondolat. Specifikusan, valamely formában élő organizmusként felfogni, a társadalomról, mint élő rendszerről gondolkodni és beszélni, szintén régi, és a szociológia kialakulásától fogva az elméleti megközelítések sajátja. Itt azonban érdemes néhány körülményre emlékeztetni! Fontos megkülönböztetni a naiv analógiákat a modern tudományos, vagy annak szánt elméletektől. Az előbbiek több ezer évesek, az utóbbiak esetében pedig az eredetük kérdéses és egyben érdekes is. Tudománytörténeti érdekesség, hogy az organikus értelmezés nagyon hamar összekapcsolódott az evolúciós magyarázattal. Az organikus, evolúciós magyarázat előbb létezett a társadalmakra vonatkoztatva, mint az élővilágra, előbb, mint megjelent volna az *evolúció*, mint természettudományos törvényfogalom. Mire kalandos utazás után az evolúció, mint természettudományos törvény visszakerül a társadalomtudományok területére, addigra elméleti ereje, sőt ismeretelméleti státusza is kétségessé válik. Ez inspirál több rendszerelméleti megközelítést is arra, hogy az organikus analógiákon kívül más metaforákat, elméleti alapokat keressenek a rendszerszerű működés leírására. Ilyen vendégek a fraktálok a matematikából, a kibernetika, a hullámelméletek a fizikából, stb. Mindenesetre, annyit megállapíthatunk, hogy a társadalmat rendszerként – különösen organikus rendszerként – ábrázolni hálás feladat, amikor a társadalom működéséről, olyan embereknek beszélünk, akik nem járatosak a társadalomtudományokban. Ez a könnyebbség azonban sok veszélyt rejt magában, mert hajlamosít a felületes ábrázolásra, a csábító hasonlatok és metaforák könnyen félrevezethetik a hallgatóságot.

II. Integráció

A dolgozat feladata elsősorban nem az, hogy a rendszerelmélet elmélettörténeti bonyodalmaint ábrázolja, hanem az, hogy a társadalmi integráció fogalmát tisztázza. Előjáróban le kell szögezni, hogy ez lehetetlen vállalkozás. Az alapvető problémát nem elsősorban a *társadalom* rendszerelméleti kategóriája jelenti, - ámbár fentebb próbáltuk érzékeltetni annak problematikusságát - hanem sokkal inkább az integráció meglehetősen

homályos és többértelmű fogalma. Amikor azután e kettőt összekapcsoljuk *társadalmi integrációvá*, bevezetjük magunkat Minótauroszt labirintusába, körülbelül hasonló veszélyeknek kitéve magunkat – legalábbis elméletileg – mintha az igaziba lépnénk.

Azt a gondolatot, hogy egy társadalomnak integrálnak kell lennie, sőt működésének és létének nélkülözhetetlen és szükséges előfeltétele az integráltság, Durkheim honosította meg a társadalomtudományokban máig ható erővel. (Durkheim 2001: 19) Ma sem tudunk elképzelni „deintegrált társadalmat”, még elméletben, gondolatkísérlet formájában sem. Fogalmi értelemben kizárt. Egy társadalom attól társadalom, hogy „integrált”, bármit is jelentsen ez. Mert az integráció nagyon sok mindent jelenthet és jelent is. Durkheim számára a szolidaritás meglétét és folyamatos működését jelentette. A szolidaritás elsősorban erkölcsi kategória volt nála. Mechanikus a szolidaritás, amikor a kollektív tudatban meglévő közös értékek, normák, hiedelmek, szokások, stb., tartják össze, működtetik a társadalmat, pontosabban a közösséget. Mert a kollektív tudat megkérdőjelezhetetlensége és bizonyos értelemben véve „organikussága”, érvényesülésének magától értetődése, tulajdonképpen a közösség létének előfeltétele és egyben biztosítéka is. A közösség létének másik jellemzője az szegmentáltság. Az egyén egy közösség tagjaként él emberként, és mint ilyen válhat egy társadalom tagjává. A szegmentalitás, mint elméleti kategória eleve többszintűvé teszi társadalom fogalmát. A modern világ szolidaritás fogalma - szemben az erkölcsi megalapozottságú kollektív tudattal, - inkább az érdekek, a kényszerek, és a kölcsönös előnyök belátásán alapuló kategória. A munkamegosztás funkcionális kényszerén alapul. Azt, hogy Durkheim ezt is erkölcsinek tekintette, most ne feszegezzük. A XX. századi társadalomtudományi elméletek szinte mindegyikére hatott, több-kevesebb erővel, Durkheim gondolata. Ezekről a hatásokról még később lesz szó. Most azonban vessünk egy pillantást arra, mi mindent érthetünk ma *társadalmi integráció* fogalmán.

Egy igen elterjedt és közismert értelmezés szerint a társadalmi integráció, pontosabban az „integráltság” az, (1) amikor az emberek élhetnek jogaikkal és lehetőségeikkel, korlátozások és mesterséges akadályok nélkül, illetve azok ellenére is. Ezzel az értelmezéssel szorosan összefügg, azt egészíti ki az, amikor a társadalmi integrációt folyamatként, mégpedig egyfajta emancipációs folyamatként képzeljük el, illetve írjuk le. Elképzelhető a társadalmi integráció úgy, (2) mint ahol az interakciók a kölcsönös megértésen, a harmonikus szolidaritáson alapulnak, illetve az interakciókban erre törekednek. A társadalmi integráció jelenthet (3) funkcionális kényszert

is. A piaci mechanizmusok munkamegosztásos kényszerét, a bürokratikus eljárások kötelező követését, illetve érdekvezérelt belátáson alapuló alkalmazkodást. A társadalmi integráció jelenthet (4) veszélyt is, az uniformizáltság veszélyét. Az integráltság egyformaságot kényszeríthet az egyénre, a sajátos egyediség kényszerű feladását írhatja elő a személy számára, de egy közösség számára is. Nem sorolom a példákat tovább – lenne még. Inkább próbáljunk meg rendet vágni a különböző megközelítésekben.

Elsősorban állapítsuk meg azt, hogy a különböző értelmezések különböző, néhány esetben egymást kizáró, logikákra épülnek. Felfedezhető a különböző tudományos és ideológiai háttér, de azt is kell látni, az ismeretelméleti háttér is különböző, ha lehet egyáltalában ilyet mondani. Pontosabban az integráció fogalmának az ismeretelméleti státusza bizonytalan, mégpedig nagyon erősen az. Ezzel azt szeretném érzékeltetni, hogy szinte lehetetlen tudományos értelemben „értekezni” róla. A fentebb felsorolt példák is alkalmasak arra, hogy megkülönböztessünk közgazdaságtani, jogi, szociológiai, filozófiai megalapozottságokat, illetve megközelítéseket, de nyilvánvaló az igen erős ideológiai, és ebből következő politikai jelenlét is. Ebből az következik, hogy az integráció tudományos és nem tudományos – ideológiai, politikai, stb., - tudati struktúrákban is értelmezhető. Ez a problémának csak egy szelete, nem is a legnagyobb. Lehet tehát tudományos és nem tudományos megközelítés, de lehet a tudományoson belül többféle is. Lehetséges az integrációt gazdasági, jogi, etikai, stb. alapon értelmezni, vizsgálni. Nagyon különböző eredményekre vezethetnek ezek a vizsgálódások. A különböző diszciplínák egymáshoz képest, nem csak következtetéseikben térhetnek el, hanem egy idő után a fogalom definíciójában is beállhat módosulás, változás, ami eltérő jelentésekhez vezethet. Nem ugyanazt érti egy közgazdász a társadalom integráltságán, mint egy szociológus, vagy antropológus. Ha belegondolunk, hogy a politikai, ideológiai szféra sok esetben a tudományoktól kölcsönzi kategóriáit, és ami fontosabb az érveit, akkor a probléma még nagyobb. A különböző értelmezések sora kérdéssé teszi mi a társadalmi integráció! A struktúra működési logikájából fakadó funkcionális kényszer, vagy a társadalom létének előfeltétele, vagy jogi úton érvényesíthető ideológiai elvárás, vagy etikai megalapozottságú eszmény? Gondoljunk bele hány féle összefüggésben használható a társadalmi integráció kifejezés! Identitás problémák, migráció, vallási, etnikai konfliktusok, szegregáció, gettósodás, marginalizálódás, ezekkel összefüggésben felvethetők az emberi jogok az esélyegyenlőség végső soron a demokrácia mibenlétére vonatkozó alapvető kérdések. Az integráció ezekkel kapcsolatban értelmező, megvilágosító,

magyarázó, pontosító fogalom, vagy tárgy is lehet. Vagyis a fentebbi kategóriák segítségével megtett kijelentések tárgya lehet maga az integráció. Lehet értelmező és lehet a magyarázandó egyszerre. Ez különösen azért fordulhat elő, mert keverednek tudományos és politikai-ideológiai szempontok és érdekek egyazon narratíván belül. Ezek a problémák nem segítenek bennünket a tisztánlátásban. Keressünk magunknak biztosabb kiindulási pontot.

A társadalomtudományok számára a parsonsi életmű megkerülhetetlen, különös tekintettel a rendszer és annak strukturális és funkcionális működési elveire vonatkozó fejtegetéseire. Amikor Parsons először szembesül a funkcionális differenciálódás problémájával – még a kiscsoport kutatások idején – az integráció funkcióját a határmegvonásban határozza meg. (Parsons 1953.) Így az éppen az adaptáció ellentéte. Még az adaptáció a környezetével intenzív viszonyban, abban némileg feloldódva, abból sok mindent – a szükséglet szerint – elsajátítva működik, addig az integráció funkciója ennek éppen az ellentéte. A demarkáció kijelölése és fenntartása a környezettel szemben. Itt elsősorban a csoport tagjai közötti kötődések felerősítése a lényeg. Nem a cselekvő teljesítménye számít, hanem a csoportban elfoglalt hely és annak minősége. Eszerint ítél csoporthoz tartozónak vagy kívülállónak valakit. Mindezt a mintaváltozók segítségével jellemzett szerepkollekciók is alátámasztják. Parsonsnak az integráció funkciójához való hozzáállása alapjaiban később – amikor a funkcióhoz egyértelműen alrendszer is rendel - sem változik. (Parsons 1956.) Az integrációs – vagy szocietális – rendszerhez az erkölcs, a jog, egyéb magatartásirányítási konvenciók tartoznak, amelyeket a kulturális minta tart össze és közvetít a cselekvők felé. Ez a motívum alapvető Parsonsnál és már korábban kikristályosodott. Gyökere már az 1937-es Társadalmi cselekvés szerkezete című munkájában, a normatív rend alakjában megjelent. Eredete azonban még korábbi, egészen Durkheim „kollektív tudatáig” visszavezethető.

„Az egybehangzó cselekvés rendszerét vagy alrendszerét, amelyet (1) a közös értékorientáció irányít, és amelyben (2) a közös értékek motivációszerűen integrálnak a cselekvésben: kollektivitásnak nevezzük. E közös értékek által történő integráció, amely a szolidáris csoportok vagy kollektivitások cselekvésében megnyilvánul, jellemzi a társadalmi rendszer részleges vagy teljes integrációit.”(Parsons 1988: 19.)

Parsons számára tehát az értékek, normák világa illetve ezek érvényesülése előfeltétele mind a társadalmi integrációnak, mind a funkcionális differenciálódás esetében beálló integratív rendszerműködésnek. Mivel Parsons a funkcionális elemzés illetékességét kiterjeszti a cselekvési

rendszerek mindegyikére „látnunk kell, hogy itt az integrációs funkción belüli integrációs funkcióról van szó.” (Luhmann 2006.) A cselekvési rendszer integrációs alrendszere a szociális rendszer, ennek integratív funkciója a közösségi (szocietális) rendszeren belül megy végbe a közös értékek, normák segítségével történő határmegvonással. Hasonlóan Durkheim kollektív tudat koncepciójához.

Habermas szerint Parsons integráció fogalma legalábbis kétértelmű. Egyrészt létezik a funkcionális integráció, amely az adaptációra és célélérés funkciójára irányul és Parsons az allokáció fogalma alatt tárgyalja. A szociális integrációt ettől meg kell különböztetnünk.

„Ez utóbbi a cselekvési rendszerbe betagolt kulturális értékek fenntartásának és integrációjának funkcióira irányul. A szociális integráció nem rendszer és környezete viszonyából fakadó funkcionális kívánalmakon, hanem a kulturális értékrendszer belső rendszerint szemantikai viszonyaiból levezethető konzisztencia-követelményeken mérődik le. Mint határait fenntartó rendszerek, a társadalom és a személyiség a rendszer és környezete viszonyából adódó parancsoknak engedelmeskednek: mint kulturálisan tagolt cselekvési rendszerek azonban egyszersmind az intézményesült, illetve internalizált értékmintáknak a kultúra önértelmétől való függőségéből fakadó konzisztenciakövetelményeknek is alá vannak vetve.” (Habermas 2011: 436.)

A problémát itt az jelenti, hogy a kultúra önálló cselekvési rendszer, és mint ilyen ad alapot a szociális rendszer integrációs funkciójához. Ennek a problémának elméleti illetve elmélettörténeti összefüggéseit most nem tárgyaljuk, de annyit feltétlenül fontos megjegyezni, hogy a kultúrának, mint önálló cselekvési rendszernek és a társadalmi rendszer integratív funkciójának ilyenén kapcsolata ad lehetőséget az egyén számára az individuális – vagyis a közösséget megkerülő – módon történő integrációjára.

A könnyebb érthetőség kedvéért hívjunk segítségül még egy megközelítési lehetőséget. David Lockwood rendszerintegráció és szociális integráció megkülönböztetését. (Lockwood 1964: 244-257.) Lockwood alapján véve Parsons marxista kritikáját próbálta elvégezni. A második világháború után a baloldali értelmiségnek gondot okozott annak a ténynek elméleti feldolgozása, hogy a kapitalista rendszer működési válságai – melyek számosak – nem okozzák a rendszer végső szétesését. A társadalmi integráció fogalmával, egy társadalmon belül az egyének egymás közötti és az egyének és kollektív szubjektumok közötti interakciók és viszonyok jellemzőit írta le. A rendszerintegrációval a struktúrák és alrendszerek egymás közötti, illetve ezeknek a rendszerhez való kapcsolatát jellemezte. Ezzel megelőlegezte

Habermas rendszer-életvilág fogalom párját. Ami azonban ennél fontosabb, hogy ezek után meg lehetett különböztetni a rendszer hibáiból következő működési zavarokat, sőt válságokat és a társadalmi integráltság állapotára vonatkozó megállapításokat. A rendszer működési zavarai nem okozzák feltétlenül a társadalom dezintegráltságát. A kérdés azonban sokkal izgalmasabb, ha a kauzális összefüggés hiányát az ellenkező irányból vizsgáljuk. A jól működő rendszer automatikusan integrált társadalmat feltételez illetve eredményez-e? E kérdés láttán válik egyértelművé, miért elkerülhetetlen a kultúrának, mint önálló rendszernek a feltételezése a társadalmi integráció funkcionális értelmezéséhez. Vagyis érdemes az integrációnak két szintjét – nem két módját – megkülönböztetni. Sőt nem csak érdemes, hanem szükséges is. Az egyik szint a társadalom, tulajdonképpen az individualitás szintje, a másik a közösség szintje.

Amíg a tradicionális társadalmakban a kultúra mintázatai és az abból levezethető normativitás integrálta az egyént egy közösséghez - melyen keresztül mintegy automatikusan a társadalomhoz is – addig a modernitás körülményei között ez az automatizmus már nem működik. Viszont lehetőséget ad - a korábban elkerülhetetlennek tűnő feltétel - a közösséghez való tartozás kötelezettsége alóli mentességre. Az integráció két szintje tehát a közösségi és az individuális szint. A modernitás körülményei között lehet valaki a társadalom integrált tagja – rendelkezik munkahellyel, vagy legális jövedelemmel, fizeti az adókat, egyéb közterheket, nincs összeütközése az igazságszolgáltatási rendszerrel, stb. – úgy, hogy közben semmilyen közösségnek nem tagja. Viszont is igaz, lehet valaki úgy egy közösség tagja, hogy közben nem integrált tagja az adott társadalomnak. Egy közösségnek azonban csak akkor lehet tagja valaki, ha az adott közösséget integráló értékek, normák – kultúra - feltétlen követője. (Ez utóbbi jelenségre példa a nyugat-európai bevándorlók néhány csoportja, vagy a XX. század közepéig a magyarországi cigányság.) A társadalmi integráció felé tehát két út lehetséges: az individuális, és a közösségi. Ez utóbbi azonban csak akkor, ha a közösség értékei, a közösség kultúrája funkcionális értelemben megfeleltethető a társadalom rendszerintegrációs elvárásainak. Ezek a lehetőségek is csak akkor működhetnek, ha a két megközelítés – tehát a szintek és a módok – egymással összeegyeztethetők.

Az individuális szint nem keverendő össze a rendszerintegrációval és nem is azonos vele, közösségi integráció pedig nem azonosítható a szociális integrációval. Viszont a két interpretációs séma összevethető. Mint fentebb láttuk a rendszerintegráció lehetséges individuális szinten, de a szociális integráció nem képzelhető el ebben a formában. A közösségi integráció

azonban mindkét módon működhet, szociális és rendszerintegrációs módban is. Legalábbis a lockwoodi megfontolásokat alapul véve. Bonyolultabb a helyzet, ha a parsonsi logikát követjük. Parsons a társadalom, vagyis a szociális rendszer funkcionális integrációját a közösségre telepíti. A közösség ezt, azonos értékmintákat, azonos normákat követve képes elvégezni. Éppen azért lehet közösség, mert azonos mintákat követ. Ezek az értékek és normák nemcsak a közösséget integrálják, hanem ezen keresztül az egész rendszert, a társadalmi rendszert, ami mint láttuk maga is integratív funkciójú. A közösség, mint kategória egy többlépcsős fogalmi rendszer alapját képezi. Mint ilyen nagyon erős és intakt fogalom kell, legyen. Parsons tehát nem telepíti az értékek és normák keletkezési helyét a közösségre. Ezt már a fogalom nem bírná el. De a maga rendszerében logikailag sem oda illő. Az értékek és a normák a kultúra rendszerében keletkeznek. Ez a kultúra független a társadalmi rendszertől, aminek ugyan az ő teljesítménye képezi az integrációs alapját. Mivel független a társadalmi rendszertől, onnan nem is érheti kihívás. Parsonsnál az értékek és normák racionális felülvizsgálata nem lehetséges, és ezt akkor lehet a leghatékonyabb módon biztosítani, ha nem is férhet hozzá senki a normák eredetéhez. Ez persze elméleti, analitikus megfontolás következménye, de nagyon logikus. A parsonsi logikát követve az individuális integráció nem lehetséges, fogalmilag kizárt. Igaz ugyan, hogy azok az értékek és normák, amelyek követése előfeltétele az integrációnak a kultúra rendszerében – a társadalom rendszeréhez képest kívül – keletkeznek, tehát elvileg individuális szinten is elérhetők, és interiorizálhatók lennének, de éppen az aktus, az elsajátítás mozzanata, rögtön a közösség részévé avatja az egyént. Az integráció nem a cselekvő egyén műve, hanem pont fordítva, a kultúrából levezethető értékek és normák követése avatja az individuumot azzá, ami, a közösség részévé. Másrészt a különállás lehetővé teszi a rendszerintegrációt a szimbólumok útján. Meg kell jegyezni, hogy Parsonsnál a kultúra rendszere tartalmazza – többek között - az értelemadó jelentés összefüggéseket, a szimbólumokat, melyek mind túlélnek a társadalmak vagy egyének életciklusait, és ezzel megkönnyítik a rendszerintegráció folyamatosságát.

Mindebből következik, hogy a kulturális aspektusokat el kell választani a társadalmiától, de az integráció értelmezése csak e kettő együttes figyelembevételével történhet. Mindezek után, ha számba vesszük, hány dimenzió figyelembe vétele lenne szükséges az integráció vizsgálatához, a következő eredményre juthatunk. Kultúra és társadalom, kultúra és egyén, társadalom és egyén viszonya. (Habermas 2011: 378-379.) Mindhárom esetben érdemes a rendszerintegráció és a szociális integráció szempontját is

végig gondolni. A fenti viszonyrendszerek több szempontú elemzése elkerülhetetlennek tűnik, mivel a viszonyrendszerekben elemezhető jelenségek, és jelentés szintek egymásból nem vezethetők le. Vagyis az oksági összefüggésrendszerben a jelenség komplexitása nem ragadható meg. És nem csak azért, mert a kauzális vizsgálat egy, vagy csak néhány szempontot képes átfogni. (monokauzális) Amennyiben megsokszorozzuk a vizsgálat szempontjait, akkor sem jutunk előbbre. A jelenség komplexitása más nagyságrendet igényel. Arról nem is beszélve, nem biztos, hogy kizárólag oksági összefüggések állnak a jelenségek háttérében. Mivel a társadalom tagjai, vagyis az emberek is érintettek, és a kultúra világa is, feltételezhető a strukturális, az intencionális, sőt a narratív struktúrák megléte, jelentősége.

Rendszerintegráció és szociális integráció fogalmi megkülönböztetése azért is nagyon fontos, mert a modernitás egyik különlegességére tapinthatunk rá. A megkülönböztetés fogalmi szinten a tradicionális társadalmakban is megragadható, de ott az anyagi újratermelés, és a hatalmi struktúrák még szinte tökéletes módon a társadalmi-közösségi (életvilág) rendszerbe voltak beágyazódva. A modernizációval a rendszerszerű mechanizmusok egyre inkább különválnak, elszakadnak a közösség normatív imperatívuszaitól. A modernításban a rendszer logikája megegyezik a pénz és a hatalom médiumai által irányított mechanizmusokkal. A rendszer „gyarmatosítja” az életvilágot. Felmerül a kérdés: elképzelhető-e rendszerintegráció szociális integráció nélkül? Ez a kérdés azért is lényeges lehet, mert a rendszerszinten végbemenő változások egyre inkább függetlenednek a társadalmi elvárások konszenzuális tartalmaitól. A rendszer logikája technikai és anonim folyamatok mögé bújik, melyeket előszeretettel állít be neutrális, de hatékony (racionális) eljárásokként. Az ezekhez való integráció kikerülhetővé teszi a kulturális, értékalapú normatív integrációt a közösséghez (életvilág). Tehát felmerül a lehetősége egy „felemás” integrációnak, de ennél van nagyobb horderejű kérdés is, amit a két integratív elv elválása okoz. Amennyiben nem individuális szintű integráció történik, amely mint fentebb láttuk megvalósítható csak rendszerszinten is, hanem egy közösség integrálódik rendszerszinten, akkor ők akár a rendszer működési logikáját felhasználva - gyarmatosítva a társadalmat - a maguk normái felé fordíthatják azt. A kérdés az, bekövetkezhetsz-e ilyen helyzet?

Térjünk vissza Habermas kategóriáihoz, először kultúra és társadalom viszonyához. A modernitás a funkcionális differenciálódás mellett strukturális differenciálódást is eredményezett és eredményez folyamatosan, minek következtében az intézményrendszerek egyre inkább leválnak az őket létrehozó és legitimáló világképektől. Nem értékük miatt működtetünk

különböző intézményeket, hanem technikai hasznosságuk miatt. Ebből a kultúra szintjén egyfajta értelemvesztés, a társadalom szintjén pedig legitimációs deficit állhat elő. A kultúra és egyén viszonylatában a tradícióhoz való viszony, annak megújítása, a szokások átértelmezése, vagy éppen a hagyomány erodálódása a vizsgálendő. A tradícióhoz való viszony reflexívvé válik, ami maga után vonja az identitás önszabályozó mechanizmusainak instabillá válását. Mindebből következik a személyes tudás racionálisabbá válása és a hagyományos (kanonikus) műveltség felülvizsgálata, folyamatos átértelmezése. Egyén és társadalom viszonyában beáll az anómiás állapot, az elidegenedés és a kollektív (nemzeti) identitás elbizonytalanodása. Viszont cserében megnő az interakciós kapcsolatteremtés lehetősége. A modernitás dinamikus folyamatai sem szociális sem rendszerszinten nem könnyítik meg az integráció körülményeit, feltételeit.

Az integráció fogalmi tisztázása érdekében mindhárom viszonyt a rendszerintegráció és a szociális integráció viszonylatában is vizsgálni és tisztázni kell, vagy kellene. Ettől most ebben a dolgozatban eltekintünk. Azonban megemlíjtük, hogy mindennek empirikus szinten módszertani relevanciája is lehet. Annak illusztrálására, hogy az integráció fogalma bonyolult tartalmat takar, talán ennyi elméleti fejtegetés is elég.

A modern társadalmak a differenciáltsága létrehozott olyan helyzeteket, amelyekben azt is nehéz megállapítani ki, vagy mi az integrált, vagy éppen a kívülálló. Sokféle csoportidentitás létezik, amelyek segítségével igen különböző és sokféle kollektivitás konstituálható. Egy társadalom természetes működési feltételek között integrált. Nem is lehet másképp, mert nem működne, vagy nem lehetne társadalomnak nevezni. Azt tapasztaljuk azonban, hogy újra és újra integrációs elvárások és kényszerek fogalmazódnak meg. Sokan szeretnének integrálódni, vagy még inkább másokat integrálni, de az esetek jelentős részében nem világos, nem egyértelmű, hogy miért, és az sem hogyan. Mit akarnak integrálni és mihez? Ezek a típusú integrációs elvárások inkább politikai, vagy ideológiai ihletettségek, mint tudományos, vagy, ami ennél fontosabb társadalmi eredetűek. A modern társadalmakban nem egyféle módja lehetséges az integrációnak, és az egyén individuális módon is integrálódhat, ami nem zárja ki, hogy különböző csoportokhoz való tartozása okán szintén integráltnak tekintsük, igaz csak bizonyos értelemben. Egy példa a sokdimenziós lehetőségekre. Valaki egy vallási közösség tagja, mely közösség a követett vallás eszmerendszere miatt nem integrált a szociális rendszerben és a társadalmi rendszerben sem, de az egyén felkerült az államigazgatás bürokratikus rendszerébe, mert mondjuk, rendszeres segélyt kap, különféle juttatásokban részesül. Ilyenformán része a

rendszernek, individuálisan, de része lehet csoporttagként is, mert mindeközben egy sportegyesület tagja, akik részt vesznek különböző rendezvényeken.

A modern társadalom igen komplex rendszer, amely lehetővé teszi azt is, hogy különböző csoport identitásokkal rendelkezünk, és ebből kifolyólag az egyénnek egyszerre több társadalmi státusza is legyen. Ezek ráadásul különböző presztízsűek is lehetnek, de a státuszinkonzisztencia problémájával ebben a tanulmányban nem foglalkozunk. Az viszont előfordulhat, hogy egyes státuszában az egyén integrált állapotú, egy vagy több másik státuszában pedig nem. Sokkal bonyolultabb a helyzet, ha közösségekről beszélünk. A közösség társadalmi nagycsoport, amely belső állapotát tekintve integrált, tehát rendelkezik olyan kulturális jellemzőkkel és eszközökkel, amelyek segítségével képes a határmegvonásra, tehát arra, hogy megkülönböztesse magát a környezetétől. A társadalmi valóság azonban gyakran állít elő olyan helyzetet, amikor mások jelölik ki bizonyos csoportok helyét egy társadalomban, szintén határmegvonás segítségével. Itt a domináns csoportok, vagy közösségek saját határmegvonási aktusukkal egy időben másokat kizárnak a közösség kereteiből, ugyanazzal az aktussal. Ezt azonban a saját társadalmuk működési feltételeiként teszik, tehát a szociális és rendszerintegráltság nélkülözhetetlen feltételeit elégitik ki. Az effajta konfliktus helyzetek rendszerelméleti szempontból nehezen kezelhetők. Itt általában történeti, etnikai, hatalmi, politikai, gazdasági stb, szempontok alapján szoktak a dolgok rendeződni, vagy nem rendeződni. Elhúzódó társadalmi krízisek, hosszantartó válsághelyzetek is kialakulhatnak, és sok ki is alakul hasonló szituációkból. Ezeknek a válsághelyzeteken a feloldása lehetséges, a megoldása azonban nem lehetséges, legalábbis végleges formában biztos nem.

Ralf Dahrendorf egy helyen kifejtett véleménye (Dahrendorf 1990.) szerint a piacgazdaság, vagyis a kapitalizmus, a politikai szabadság, vagyis a liberális parlamentarizmus rendszere, és a társadalmi integráció egyszerre egy helyen, együttesen nem érvényesülhet. Vagy piacgazdaságot és politikai szabadságot láthatunk társadalmi integráció nélkül - Európában és Észak-Amerikában, vagy piacgazdaságot és társadalmi integrációt politikai szabadság nélkül. Ázsia, a moszlim világ jelentős része stb. Mind a három összetevő egyszerre nem valósul meg. A kérdés most már az, hogy megvalósulhat-e egyáltalában?

Az integráció alanyai általában közösségek vagy csoportok. Legalábbis azok szemében, akik minden áron integrálni szeretnének valakiket. Ezeket a csoportokat vagy jobb esetben közösségeket közös jellemzőkkel ruházzák fel.

Ezek a tulajdonítások sok esetben addig is elmennek, hogy a jellemzésekre használt fogalmak önálló életre kelnek.¹ Egy társadalmi csoport, vagy közösség egyedi megkülönböztető tulajdonsága, vagy jellemzője, specifikusa lehet kulturális, ezen belül különösen vallási, nyelvi, lehet etnikai, szociális, ami itt egyértelműen anyagi és jövedelmi hátrányokra utal. Az integrációs kutatásokkal foglalkozók előtt mindig ott a feladat, ki kell választani, mely dimenziót részesítsék előnyben. Az a tapasztalat, hogy a kutatások döntő többsége relativizálja, sőt negligálja a kulturális, vallási és etnikai diverzitások jelentőségét. Ezzel szemben kitüntetett figyelmet fordít a szociális különbségek vizsgálatára, ahol is a szegénység sokszor explanas és explanandum is egyszerre. Vagyis megmagyarázandó jelenség és magyarázó ok is.² Fentebb utaltunk már a monokauzális kutatások hiányosságaira, amelyeknek tipikus példája: a szegény tehát integrálatlan, sőt kirekesztett, logika. Bizonyos társadalmi csoportokat jellemző adottságokat, állapotokat vagy körülményeket általában hátrányokként értelmezik és így lesz a definíció része. Az egy másik kérdés, hogy ezek a bizonyos jellemzők, vagy tulajdonságok, mihez képest hátrányok? Ezek a besorolások, rangsorolások miféle világképek alapján történnek meg? Ezt még fokozza az az elméletileg semmivel sem igazolható eljárás, hogy a hátrányokkal jellemzett csoportokat „kisebbségként” definiálják, melyek néhány esetben nem is kisebbségek a szó szoros értelmében. Itt nem csak arról van szó, hogy szám szerint nem kisebbség, és ezért furcsa a besorolás vagy az elnevezés. Tudjuk itt a „kisebbség” azt jelenti, hogy valamilyen társadalmilag fontos, sőt nélkülözhetetlen erőforrás híján van. Fentebb vázoltuk a modern társadalom egyik fontos jellemző vonását, nevezetesen azt, hogy különböző csoportidentitások párhuzamos léte természetes jelenség. Azt is tisztáztuk, hogy az egyén egyszerre több csoportnak és/vagy közösségnek is tagja lehet. Tehát előfordulhat, hogy az egyik csoport tagjaként hátrányt él át, egy másik csoport tagjaként viszont többlet erőforrásokhoz jut hozzá. Azok a csoportok, amelyek kizárólag hátrányt szenvednek szinte minden társadalmilag fontos területen, nem akadályozhatják meg az egyén individuális rendszerintegrációját. Erre a modern társadalmakban lehetőség van, éppen a politikai szabadságjogok, korábban nem tapasztalt széles érvényesülése miatt. Amennyiben szociálisan és rendszerszinten is integrálatlan csoportok és közösségek vannak – márpedig vannak – akkor ennek nem kizárólag, sőt elsősorban nem az az oka, hogy az integráció lehetőségétől – és ennek

¹ Például: „az idegen szép”, „a cigányok kitűnő zenészek”, „a feketék nagyszerű sportolók”, „az arabok terroristák”.

² Miért szegény? Mert integrálatlan, kirekesztett! Miért integrálatlan? Mert szegény!

következtében az anyagi erőforrásokhoz való hozzáféréstől - erőszakkal meg lennének fosztva. Valami másnak is kell lennie a háttérben, valószínűleg nem is egy körülménynek. Ezek az „körülmények” pedig különböző kombinációban sok dimenziójú összefüggésrendszert alkotnak. A rendszerelméleti megközelítés arra hívja fel a figyelmünket, hogy az értékek, normák, általában véve a kultúra szerepe sokkal fontosabb viszonykijelölő dimenzió annál, mint amilyen figyelmet kap az integráció körüli polémiaokban és kutatásokban.

Térjünk vissza most egy pillanatra Dahrendorf kijelentésére, miszerint piacgazdaság, demokrácia és integrált társadalom egy időben nem valósul meg. Tudjuk, Dahrendorf nem tartozott a funkcionális rendszerelméletek leglelkesebb hívei közé - hogy finoman fogalmazunk - de akkor is érdekes, amit állít, több szempontból is. Először is a nyugati világ - amelyben demokrácia és piacgazdaság van - nem integrált. Milyen szempontból nem integrált a nyugati társadalom? Amennyiben a rendszerintegráció módjában állna fent deficit, sem a demokratikus jogok nem érvényesülhetnének, sem a kapitalista piacgazdaság nem működne, - mert, hogy ez a rendszerintegráció maga - különösen nem olyan hatékonyan, ahogyan tette azt az elmúlt ötven-hatvan évben. Vagyis a szociális integrációval van a baj. Kik azok, akik kívül rekednek a nyugati - nyitott, toleráns, demokratikus szabadságjogokkal ellátott - társadalmon? A szegények, a más vallásúak, a más nyelvűek, az akármilyen okból mások? Erre nehéz a válasz, különösen, ha megfontolás tárgyává tesszük a kijelentés másik felét is. Ázsia nagy része piaci és integrált, de hiátus van a szabadságjogokban. Ázsiában - de lehetne ez akárhol is - van szegénység, mégis integrált, Dahrendorf szerint. Tehát a szegénység önmagában nem állít elő dezintegráltságot. A társadalmi integráció hiányát valami más okozza. A szegények ugyanannak a társadalomnak a részei, méghozzá integráns részei, mint a nem szegények. Milyen alapon? Nyilván nem az anyagi, jövedelmi vagy érdekérvényesítő lehetőségek azonosságára vagy hasonlóságára miatt, hanem azért mert azonos kultúrájuk a társadalom gazdagabb, szerencsésebb részével.

Ennek a logikának az értelmezésére hozhatunk történelmi példákat is, többek között hazánk történelméből. A hódoltság utáni betelepítések sokfelől, sokféle nációt hoztak a Kárpát-medencébe. Néhány csoportja, pontosabban közössége a betelepülőknek néhány évtized múltán integráns részévé vált a magyar társadalomnak, és amire elérkezett a modernizáció, társadalmi státuszát, illetve egyes esetekben státuszait tekintve nem különbözött a magyaroktól, de még a hozzá hasonlóan betelepülő nem magyarokétól sem, minden nyelvi különbözőség ellenére. Itt elsősorban a svábokra és a

szlovákokra gondolunk. Miért alakulhatott ez így? Mert alapjában véve az azonos kultúra, azonos vagy legalábbis nagyon hasonló – mai szóval élve kompatibilis – értékeket, normákat, világképeket alkotott. Ez volt a közös alap, ami kölcsönösen érthetővé tette egymás számára még az esetleges ellentéteket is. Nem minden etnikum esetében volt ez így. Több konfliktus, sőt az integráció teljes elmaradása is előfordult, elsősorban azért, mert az értékek és normák más kulturális szimbólumrendszerből vették érvényességük legitimitását.

A szegény, még ha nagyon szegény is, lehet a társadalom integrált tagja, elsősorban a rendszerintegráció szempontjából, de a szociális integráció sem kizárt, amennyiben osztja társadalmának alapvető értékeit és ezen keresztül ennek segítségével egy közösség részeként integrálódhat. Itt a feltétel az, hogy a közösségnek legyenek saját értékei, normái, és ezek összeegyeztethetők legyenek a kulturális meghatározottságokkal. Amennyiben nincs ilyen közösség, vagy van közösség, de annak normái nem illeszkednek a társadalom integrációjáért felelős kultúrával, annak szimbolikus mintázataival, és üzeneteivel, akkor a közösségen keresztüli integráció nem fog megvalósulni. Nem valósul meg az integráció akkor sem, ha a társadalmi csoport azért nem tud közösséggé válni, mert nincsenek közös értékei. Vagy nem is voltak, vagy már elkoptak, feledésbe mentek. Az egykori közösségben beállt az anómia. Ebben az esetben a csoport tagjaként, de individuális szinten megvalósítható a rendszerintegráció, de a csoport – mivel nem közösség – nem képes kollektíven integrálódni.

A szegénységből való kitörésnek számtalan feltétele van, melyek közül csak kevéssel rendelkezik maga az egyén. Amivel rendelkezhet, az a közös érték és normarend. Például a kitöréshez szükséges motivációt is csak az értékekből lehet levezetni. Amennyiben a sors vagy a történelem lehetőséget biztosít a kitörésre, készen kell állni. A kitörésre alkalmas helyzet felismerése is feltételezi a közös kultúrát. A szocializmusnak nevezett - tegyük fel - modernizációs kísérlet, több millió ember számára tette lehetővé a mélyszegénységből való szabadulást. Többségük élt a kínálkozó alkalommal az ötvenes, hatvanas években. Bármennyire ellentmondásos is ez a korszak a „három millió koldus” eltűnt. Nem nyomtalanul, ezt nem állítom, de az a nyomasztó mélyszegénység, amiben az agrárnépesség többsége élt, a cselédek és zsellérek világa, a hetvenes évekre eltűnt a magyar vidékről. Nem szeretnék társadalomtörténeti elemzésbe bonyolódni, ez a példa annak illusztrálására szolgál, hogy a szegénységtől akkor lehet megszabadulni, ha az egyén már szegényként is integrált része volt a társadalomnak. Szegény volt ugyan, de az adott társadalom részese.

Mindezek után feltehetjük a kérdést, pontosabban több kérdést is, mit akarunk integrálni, és mihez? Egyéneket rendszerhez? Egyéneket kultúrához? Kultúrát rendszerhez? Közösséget társadalomhoz? Közösséget rendszerhez? Vallást kultúrához? Vallást rendszerhez? (stb.)

Ezek mind lehetséges eljárások, csak azt kéne tudni, miért tesszük, amit teszünk? Az integrációt minek tekintjük? Eszköznek vagy célnak? Amennyiben eszköznek, akkor mi a cél? Mit szeretnénk az integráció segítségével elérni? A szegénység megszüntetése, mint fentebb láttuk nem valószínű. Legalábbis a rendszerelméleti paradigmában gondolkodva, nem látszik komolyan vehető esély erre. Arra van esély, hogy akik most szegények azok később, az ilyen-olyan integráció után nem lesznek szegények. Helyettük mások lesznek szegények. Arra is van esély, hogy egyéni, csoport és közösségi szinten is képesek legyenek integrálódni, tehát nem maradnak a társadalmon kívül. Ennek feltétele azonban az azonos érték és normakövetés. A kultúrában való integrálódás.

Nem érintettük a rendszerelmélet egyik legjelentősebb klasszikusának Niklas Luhmannnak munkásságát. Nem véletlenül. A hatalmas és szerteágazó életmű nehezen redukálható néhány következtető mondatba. Luhmann számára a társadalom tulajdonképpen kommunikáció. A társadalom fogalma nála megszabadul minden korábbi szubsztanciális meghatározottságtól. Nem racionális integráció, nem erkölcsi jellegű, hanem kommunikáció. Ez a kommunikáció feltételezné a megértést, a megértés előfeltételez bizonyos közösen ismert és elfogadott eljárásokat, nyelvjátékokat. Luhmannnál azonban ez nem így van. Luhmann számára a társadalom csak világtársadalomként értelmezhető, egyetlen egységnek kell tekinteni és a fogalmi felbontásán keresztül sem jutunk el semmiféle belső lényeghez. A társadalom tehát kommunikáció, amely a megkülönböztetés műveletét jelenti. A még oly gazdag luhmanni életmű sem teszi lehetővé, hogy elmélete alkalmas legyen arra, hogy a társadalmi integráció „hagyományos” értelmezési keretében haszonnal alkalmazható legyen.

Az írás elején említettük, hogy a társadalmi integrációra vonatkozó viták, diskurzusok jelentőségét, tudományos értékét sokszor zavarja meg az ideológiai-politikai érdek megjelenése. Ezek igen gyakran félreviszik a tudományos viták következtetéseit, eredményeit. Hasznos lenne, ha ezek a körök nagyobb önmérsékletet tanúsítanának. Elsősorban nem az a probléma, hogy tevékenységük jelentősen zavarja a tudományos munkát, a tudományos erőfeszítések hasznosulását, hanem, hogy késlelteti, néhány esetben visszaveti a társadalmi integráció folyamatát, vagy az integráció lehetőségét. És ez már több, mint pusztán tudományos vagy politikai probléma.

Irodalom

- Ralf Dahrendorf (1990): *Reflections on the Revolutions in Europe*, TIMES BOOKS
- Émile Durkheim (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*, Budapest, OSIRIS
- Jürgen Habermas (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*, Budapest, GONDOLAT
- David Lockwood (1964): Social Integration and System Integration. In: Zollschan, Georg K. – Hirsch, Walter (szerk.): *Social Change: Explorations, Diagnoses and Conjectures*, Boston, HOUGHTON MIFFLIN
- Niklas Luhmann (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*, Budapest, GONDOLAT
- Talcott Parsons (1988): (1951): Toward a General Theory of Action In: NÉMEDI Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről, Válogatás 1988*. Budapest
- Talcott Parsons - R. F. Bales, - E. Shils (1953): *Working Papers in the Theory of Action*, N.Y.
- Talcott Parsons- N. J. Smelser, (1956): *Economy and Society*, N.Y.
- Pokol Béla (1987): A funkcionalista rendszerelmélet kibomlása. In: CSEPELI-PAPP-POKOL: *Modern polgári társadalomelméletek*, Budapest, GONDOLAT

Pankucsi Márta

Összetartozásunk rendje

I. Az értelmezés hatalma

A társadalmi integrációról szóló sorozat nyitó előadásában Szepessy Péter arról beszélt, hogy az integráció kifejezésnek nincs általánosan elfogadott jelentése, még a társadalomtudományokon belül sem, nem még a köznap nyelvhasználatban. Sokan, sokfélét értenek alatta. Ennek a tartalmi tisztázatlanságnak az ellenére gyakran használják úgy, hogy fel sem merül a használt kategória definiálásának igénye.

Hozzátehetjük: ettől csak az lenne meglepőbb, ha nem így lenne. Korunk egyik sajátossága a használt fogalmaink tartalmi tisztázatlansága, másként is értelmezhetősége. Nincs általánosan elfogadott értelmezése olyan, az „integrációtól” is gyakrabban használt kifejezéseknek sem, mint a társadalom, a polgár, a szociológia vagy a munkanélküli. Szokás korunkat posztmodern kornak nevezni, melynek alapvető jellemzője éppen a szilárd értelmezési keretek elvesztése, a metanarratívák széthullása, az, hogy a Nagy Elbeszélések elvesztették általános érvényességüket. A multikulturalizmus széttöredezett világában élünk. A stabil jelentéseket felváltották a nyelvjátékok. Minden szituáció új játék kezdete, ahol először is rögzíteni kell a játékszabályokat. Nem hosszú távra, csupán az adott játék időtartamára. Aztán jöhet a még újabb játék, újabb szabályokkal, más tartalmi meghatározásokkal. Ezért is kérdezzetik olyan gyakran egymástól az emberek: mi a pálya. Tudnunk kell, melyik játéknak vagyunk a részesei éppen, hogy az annak megfelelő nyelvi kliséket alkalmazzuk. De nem is kell feltétlenül a posztmodern elméletek magyarázó erejére támaszkodnunk.

A szociális konstruktivizmus fenomenológiai alapú elmélete nem kevesebbet állít, mint hogy nincsenek önmagukban vett társadalmi tények. Csak értelmezett tények vannak. A világ értelmezés útján épül fel. Ahhoz, hogy a legcsekélyebb esélyünk legyen mások megértésére és önmagunk megértetésére, előbb el kell végeznünk a közös értelmezést. Rögzítenünk kell, hogy mit értünk a használt kifejezéseken. Rendkívül meglepő, ha azt

feltételezzük, hogy van objektív tartalma a szavaknak és mások is ugyanazt értik alattuk, mint mi. Ezt minimum le kell ellenőrizni, tisztázni kell. Mannheim óta tudásszociológiai trivialis az objektívnek vélt, valamint a szándékolt és a tulajdonított jelentés megkülönböztetése.

Vagyis miként az empirikus szociológiai kutatások során kihagyhatatlan operacionalizálás, és azon belül a definiálás, azaz a használt kifejezések tartalmának rögzítése, úgy egy előadás tartása, egy tanulmány írása során is megkerülhetetlen annak tisztázása, hogy mit értünk a témául választott kifejezésen. Sőt, hovatovább a legegyszerűbbnek tűnő hétköznapi kommunikációnk során se árt annak tisztázása, hogy mit értünk a használt szavakon. Benyomásom szerint fordított Babelben élünk: egy nyelven beszélünk, mégis mindenki mindent másként ért.

II. Az integráció, mint összetartozás

Nos, én a társadalmi integrációt összetartozásként értelmezem, mely kommunikációban és együttműködésben nyilvánul meg.

Az összetartozás nagyon sokféle módon, különböző tényezők alapján, eltérő rend szerint jöhet létre. Ezért tartom központi jelentőségűnek az integráció szempontjából azt a kérdést, hogy mi biztosítja, mi jelenti az összetartozás rendjét.

Tudjuk, hogy léteznek olyan erősen integrált csoportok, melyben az összetartozás erejét a közös bűn elkövetése jelenti. Más integrált közösségekben a vallási hit, vagy a világnézeti meggyőződés az összetartó erő. Vannak jól integrált vállalkozások, melyekben a minél nagyobb haszon megszerzésében való együttműködés képezi az összetartozás rendjét. Léteztek és léteznek politikai berendezkedések, melyekben a hatalom parancsuralmi eszközökkel, megfélemlítéssel kényszeríti ki az összetartozást.

Bizonyára valamennyien ismerünk kommunikáló és együttműködő családokat, melyek egyikében a sárgacsekkek befizetéséhez nélkülözhetetlen anyagi források előteremtése az összetartozó erő. Más családok tagjait a gyermekek közös felnevelésére való törekvés köt össze. Akadnak olyan családok is, ahol a szeretet integrál. És most ne is beszéljünk azokról a családokról, ahol a külső elvárásoknak való megfelelés belső kényszere eredményezi az összetartozás látszatának fennmaradását. Sokakban az

egyedülléttől való félelem vagy valamely nagyon speciális érdek rajzolja meg az összetartozás rendjét.

Ha az összetartozásnak az empirikus tapasztalatokból élénk táruló kaotikus sokféleségében szeretnénk rendet teremteni, akkor érdemes néhány vonatkozó társadalomelmélet alapján elemeznünk az integrációs lehetőségeket.

Durkheim elmélete alapján szokás különbséget tenni a premodern társadalmakra jellemző mechanikus szolidaritás, és az ezen alapuló összetartozás, integráció valamint a modern társadalmakra jellemző organikus szolidaritás, és az ezen alapuló összetartozás, integráció között.

A premodern társadalmakban a mechanikus szolidaritás kötőereje a szentség által megalapozott morális egyetértés. A „szentség” az érdekek közösségének szimbóluma.

A modern társadalmak organikus szolidaritásának az összekötő ereje pedig egy olyan együttműködés, mely a közös érdekek racionális követésén alapul. Vagyis Durkheim szerint a hiten alapuló társadalmi integráció (mechanikus szolidaritás) helyébe a modern korban a kooperáción alapuló integráció lép.

III. A modern társadalmak integrációs szintjei

A modern társadalmakban válik szét az integráció három szerkezeti eleme.

1. A világkép, melyen a megértés alapul
2. A szociális integráció, melyen a kooperáció alapul
3. Az individualizáció, melyhez az egyéni szocializáció kapcsolódik.

Vagyis a modern társadalmakban különülhetnek el az integráció különböző szintjei. Itt válik szükségessé megkülönböztetnünk az általános társadalmi integrációt, mely egy általánosan elfogadott világnézetet feltételez. Ez alapozhatja meg a megértést, vagyis ez biztosíthat egységes értelmezési keretet a kommunikáló felek számára.

Ettől eltér a rendszerszintű integráció, mely az alrendszerre jellemző speciális szelekciós mechanizmusokkal biztosítja a hatékony kooperálást.

Az integráció harmadik szintje az egyéni szint. Az immár individuummá váló egyének participációs orientációja, együttműködésre

készítő identitása nélkülözhetetlen feltétele a rendszerszintű integrációnak és szorosan összefügg a társadalmi integrációval.

Az összetartozás rendjének mintázata a három szinten nem szakadhat szét teljesen, nem válhat egymással ellentétessé. Hosszabb-rövidebb időszakokra zárójelbe tehető ugyan az első és/vagy a harmadik szint összetartó ereje, hiszen a rendszerszint képes átmenetileg kitölteni szinte az egész társadalmi teret. Az ilyen időszakokat leírhatjuk J. Habermas nyomán úgy is, hogy az alrendszerek gyarmatosítják az életvilágot.

N. Luhmann egyértelműen társadalmi fejlődésként értelmezi azt a folyamatot, melynek során a társadalom önálló alrendszerekre differenciálódik.

A modern társadalmak kialakulásának egyik sajátossága a társadalom differenciálódása, vagyis az a folyamat, melynek során egyre több alrendszer különül el. Az autonóm alrendszerek közötti határmegvonás által jött létre, hogy kialakultak a környezet komplexitásának és kontingenciájának redukálását végző speciális szelekciós mechanizmusok. Ezek a szelekciós mechanizmusok biztosítják a hatékonyságot. Minden szelekciós mechanizmus középpontjában egy médium áll, melyhez egy bináris kód illetve értékduál kapcsolódik. A gazdasági alrendszer középpontjában médiumként a pénz áll, melyhez a rentábilis – nem rentábilis bináris kód kapcsolódik. A politikai alrendszer médiuma a hatalom, bináris kódja a kormányra vagy ellenzékbe kerülni. A jogi alrendszer médiuma a hatályos jogszabály. A jog bináris kódja jogosra illetve jogosulatlanra válogatja szét az emberi magatartásokat.

A tudományos alrendszerben a környezet és az alrendszer közötti közvetítés a „tudományos igazság” mentén történik. A szelekció „tudományosan igaz”-ra és „tudományosan hamis”-ra választ szét. A művészeti alrendszer középpontjában álló médium az esztétikum, mely esztétikailag szépre és esztétikailag csúnyára szelektál.

Az alrendszerek hatékony működését a szelekciós mechanizmusok mellett a professzionális intézményrendszer biztosítja. A professzionális intézményrendszerek működéséhez is speciális szelekciók járulnak hozzá. A professzionalitáshoz szükséges szelekciók: a rekrutáció, a kiválasztás, a szocializáció, valamint a jutalmazás és büntetés.

Vagyis a professzionalitás biztosításához nélkülözhetetlen, hogy a jog, a művészet, a gazdaság intézményrendszeriben dolgozó szakemberek szelektálása eltérő ismérvek szerint történjen. A hatékonyságot az szolgálja, ha más és más a merítési bázis, a felvételi rendszer, a képzési program és az értékelés például a jogászok, a színészek és a gazdászok esetén. Konkrétan a jutalmazás, a siker mércéje az ügyvédeknel a perek megnyerése, a színészek

számára a színházi előadás után felcsattanó taps, a gazdászok számára az elért profit.

Ezek a szelekciós sorozatok kemények és következetesek. Ezek tartják össze az alrendszeren belüli világot és annak szereplőit. Az összetartozás kritériumainak eleget tenni nem képes illetve nem kész elemeket távol tartják, elkülönítik. A gazdaság szereplőit a pénz tartja össze, a politika szereplőit a hatalom, a jogét a hatályos jogszabályok, a tudomány világát a tudományos igazság, a művészeteket az esztétikum. Ezek az összetartozást biztosító, integráló mechanizmusok másfelől kiszűrrik, kiostálják mindazt, ami rendszeridegen, ami nem felel meg a szelekció során támasztott kívánalmaknak. A modern társadalmakban az integráció rendszerszintekre tevődik át. Éppen a speciális szelekciós mechanizmusok válnak az integritás, azaz értelmezésünk szerint az összetartozás biztosítékaivá.

A premodernből a modernbe történő átmenet a rendszerszinten zajló változásokkal párhuzamosan azzal járt együtt, hogy – Marx kifejezésével élve – „az egyének leszakadtak közösségeik köldökszinórjáról”. Ez megteremtette a szabad, autonóm individuumok kialakulásának lehetőségét. Azonban a gyakorlatban csak kivételes esetekben vált valósággá. A modern korra jellemző elidegenedés a valóságban azzal járt együtt, hogy a kompakt egyének tömegeinek élete szerepekre töredezett szét. A szerepek a státuszhoz fűződő elvárások. Az egyén immár nem egyetlen státuszt tölt be, hanem alrendszerenként mást és mást. Minden alrendszer a rá jellemző elvárásokat támasztja a társadalom tagjaival szemben.

Az előzőekben vizsgált szelekciós mechanizmusok az egyének szemszögéből elvárásokként, a szerepkészletek tartalmi összetevőiként jelennek meg.

A szelekciós mechanizmusok tehát egyszerre jelentik a rendszerszintű integráció összetartó erejét és az egyéni élet szétszakadozottságát eredményező külső elvárásokat. Ezt a feszültséget elvileg különböző módokon lehetne feloldani. Az egyének előtérbe helyezhetnék saját szabadságukat, autonómiájukat, és feladhatnák az alrendszerek hatékony működtetése érdekében gyakorolt szerepeiket. A másik lehetőség a szabad és autonóm, autentikus emberi élet helyett a kívülről irányított, külső elvárásokhoz igazodó lét elfogadása.

A két alternatíva csak elvileg létezik. A gyakorlatban a modern társadalom működési mechanizmusa. Az alrendszerek szelekciós mechanizmusaihoz történő igazodást preferálja, ill. kényszeríti ki.

T. Parsons és N. Luhmann rendszerelméletét összevetve számos eltérést figyelhetünk meg. Ezek egyike, hogy amíg T. Parsons bizonyos társadalmi funkciók megvalósítását kapcsolja a társadalmi alrendszerekhez, vagyis funkcionalista módon közelít a társadalomhoz, addig Luhmann a funkcionalizmus működési elvét felváltja az autopoezisz elvével. A váltás mintájául a biológiában lezajló változás szolgált.

Maturána, chilei biológus nevéhez köthető annak a feltételezésnek a bizonyítása, hogy az élő szervezet szervei, ha tetszik alrendszerei, nem a funkciójuk betöltése érdekében működnek, hanem alapvetően az önlétrehozás jellemzi azokat. Ha beindul az autopoezisz folyamata, akkor az önreprodukció szüntelenné válik.

A társadalomra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy alrendszerenként kialakulnak az autopoezisz speciális mechanizmusai. Így a gazdaságban az eladások szüntelen láncolata tartja fenn a gazdaságot.

Radikálisan más ez a gazdaság, mint a Parsons által feltételezett adaptációs funkciót ellátó gazdasági alrendszer. Ott is a pénz a meghatározó, ám a gazdasági tevékenység a környezethez való alkalmazkodást, az anyagi szükségletek kielégítését szolgálja.

A fogyasztói tömegtársadalmak N. Luhmann által leírt gazdasági alrendszere már önreprodukciós módon működik, melyet az eladások láncolata biztosít. Az eladások szüntelen bekövetkezéséhez folytonos vásárlásra van szükség. A pénz, mint általános értékmérő itt már nem a használati értékhez kapcsolódóan jelenik meg. A rentabilitás, a profit mértéke nem áll kapcsolatban azzal, hogy az előállított termékre illetve szolgáltatásra irányul-e valós szükséglet. A helyzet megfordult. Az eladások által biztosított autopoeziszhez: amit előállítottak, azt el kell adni. Ahhoz, hogy ne szakadjon meg az eladások vég nélküli folyamata, ahhoz szüntelenül vásárolni kell. Az embereket rá kell bírni, hogy vegyék meg mindazokat az árukat és szolgáltatásokat, amiket előállítottak, teljesen függetlenül attól, hogy van-e rá valós szükséglet vagy sem. Éppen ezt szolgálják a reklámok, a divat, a média és számtalan más mechanizmus. Így válik meghatározó és szinte kizárólagos tevékenységévé, örömforrásává a tömegtársadalmakban élőknek a vásárlás és a fogyasztás. Eladni, eladni, eladni – ezt diktálja a minél nagyobb profit elérésének érdeke. Vásárolni, vásárolni, vásárolni – ezt teszi önként és hite szerint saját örömére a fogyasztói létre kárhozottat, tökéletesen manipulált magányos tömeg.

A politika autopoeziszét a választások biztosítják. A parsonsi modellben a politika funkciója a célélérés. A hatalom médiuma itt még az

emberek céljainak megvalósulását hivatott szolgálni. Luhmann elmélete kapcsán már nem kell ilyen elvárást támasztanunk a politikával és azon belül a hatalommal szemben. A választás már nem olyan pártok és jelöltek közül történik, melyek, illetve akik különböző társadalmi csoportok érdekeinek, céljainak a megjelenítésére vállalkoznak. A társadalomtól függetlenedett kartellpártok számára a hatalomba kerülés pusztán az állami újraelosztás feletti diszponálásért, a támogató gazdasági csoportok előnyben részesítéséért fontos. A gazdaság legfőbb elvárása az egyénnel szemben, hogy vásárolják meg a nekik kínált árut. A politika elvárása, hogy válasszanak a nekik kínált pártok közül. Az egyének könnyen manipulálható fogyasztóvá illetve választóvá tétele csak akkor érhető el, ha minél inkább megfosztják őket a szabad, autonóm, autentikus élet lehetőségétől, mi több vágyától is.

Az elvben egyaránt nyitva álló lehetőségek megvalósulásának valószínűsége kényszerűen tolódik el a kívülről irányított egydimenziós ember irányába.

A rendszerszintű integráció olyan egyéneket igényel, akik képesek kooperálni a pénz, a hatalom, és a többi alrendszer médiuma által vezérelt módon. Sikeres érvényesülés az alrendszerekben csak akkor lehetséges, ha az egyén hajlandó az érvényesülés (pénz, hatalom, tudományos vagy művészi karrier) érdekében mindent eszközként használni, vagyis instrumentálisan cselekedni.

Ha J. Habermas javaslatát elfogadva a társadalmakat egyidejűleg rendszer és életvilág egységeként képzeljük el, akkor számolnunk kell a rendszerszintű integráció mellett egy más típusú integráció igényével is.

Már Durkheim azt feltételezte, hogy az organikus szolidaritás kialakulásához nem elégséges önmagában a munkamegosztás általánossá válása és az érdekvezérelt cselekvés dominánssá válása. Állítása szerint a társadalmi differenciálódás anómiát szül, és az ipari-kapitalista társadalmak az anómia állapota felé sodródnak. Tudjuk, hogy elmélete szerint az anómia, azaz a társadalom rendezetlensége, a normák és értékek relativizálódása: a deviáns magatartások táptalaja. Vagyis a rendszerszintű integráció önmagában nem elégséges, már csak azért sem, mert az anómiás állapot kialakulása következtében a deviáns magatartások gyakoribbá válását idézheti elő.

Könnyű belátni, hogy az alrendszereken kívül dől el, ott fogadják el, illetve utasítják el a társadalmi szereplők azokat a motivációkat, célokat, mentalitásokat, melyek a rendszeren belüli hatékony viselkedésre készítetnek.

A cselekvésorientációk kialakulása és összehangolása a társadalomnak az alrendszereken kívüli területén: az életvilágban zajlik.

Az életvilágban kommunikatív úton kialakított és normatív módon rögzített egyetértés biztosítja az összetartozást, az integrációt. Az életvilág normái, világértelmezési sémái és életreceptjei lehetnek olyanok, melyek az alrendszerek hatékony működéshez szükséges cselekvésekre készítetik az egyéneket.

A társadalom rendszerszintjeinek és az életvilágnak az elkülönítése azon is alapulhat, hogy milyen nézőpontból tekintünk a társadalomra. A résztvevő egyének szemszögéből a társadalmat a résztvevők életvilágaként értelmezzük és gondoljuk el. A részt nem vevő külső megfigyelők szemszögéből társadalmi alrendszerekként foghatjuk fel a társadalmat.

Az életvilág és az alrendszerek kapcsolatának egyik fontos összetevője az, hogy az alrendszereken belüli cselekvéskoordinálás csak akkor valósulhat meg, ha egyáltalán cselekvésre orientáltak az egyének, mely orientációt az életvilág képes biztosítani.

Az életvilág a kulturálisan rögzült és átörökölt világértelmezési sémák, valamint életminták, életreceptek tere, mely kommunikatíván szerveződik. Egyszerűbben fogalmazva: az a természetes, magától értetődő, normális világ, melyben mindennapjainkat éljük, ahol bizalmi kapcsolat fűz a tárgyakkhoz és a személyekhez, és amelyet nagyon gyakran összetévesztünk „a világgal”. Valójában mindannyian be vagyunk zárva saját életvilágunkba. Életvilágunk nem egyszemélyes, hanem társakkal közös. Egymás közötti kommunikációnkkal és együttes cselekvéseinkkel hozzuk létre, tartjuk fenn, erősítjük meg közös életvilágunkat. A saját életvilágból való kilépésre, mások életvilágának fel- és elismerésére, életvilágunk alakítására a kommunikatív szerveződés ad esélyt.

A modern társadalmak kialakulására eredetileg a rendszerszintek és az életvilág harmonikus együttműködése adott esélyt. M. Weber szerint a kapitalizmus kialakulásához az ipari forradalom néven emlegetett tudományos és gazdasági robbanásszerű fejlődés önmagában nem lett volna elégséges. Attól, hogy a gazdaságban lehetőséggé vált a korábbtól összehasonlíthatatlanul rentábilisabb, sokkal nagyobb profitot hozó árutermelés, még nem vált szükségszerűvé a bővített újratermelés szakadatlan folyamatának beindulása, továbbá az előállított profit tökéként történő szüntelen befektetése. Ahhoz, hogy ez megtörténjen, nélkülözhetetlen volt az emberek cselekvésorientációjának áthangolása, olyan értékek és normák általánossá válása, melyek a szükségleteik kielégítéséhez

nélkülözhetetlen munkán túli többletmunka végzésére motiválta, valamint a megszerzett pénz elköltése helyett annak a vállalkozásba történő befektetésére motiválta őket. Ehhez a motiváláshoz meghatározott célok kitűzése és elfogadása kellett. Vagyis az életvilág szintjén kellett elterjednie olyan világértelmezési sémáknak, életmintáknak, életrecepteknek, melyek vállalkozói mentalitással ruházták fel az embereket, akik a gazdasági alrendszer szereplőjeként képesek és készek voltak a pénz által meghatározott módon rentábilisan vállalkozni és folyamatosan biztosítani a piacon eladható termékeket és szolgáltatásokat.

Az életvilág szintjén ehhez meg kellett jelennie és tért kellett hódítania, Durkheim szavaival szólva a „természettörvényeknek megfelelően” az új erkölcsnek. Ez az új erkölcs a protestáns etika volt. Az új világértelmezés és életminta meghatározójává a protestantizmus azt a bibliai idézetet tette, mely szerint akkor élünk Istennek tetsző életet, ha jól sáfárcodunk a ránk bízott talentumokkal. A talentum a tehetséget, a képességeket és készségeket, valamint az anyagi javakat egyaránt jelenti. Vagyis annak érdekében, hogy életünk elnyerje Isten tetszését, arra kellett törekedni, hogy minél tevékenyebben, hasznos munkában kamatoztassuk tehetségeinket, képességeinket, készségeinket, továbbá minél nagyobb haszonnal fektessük be, forgassuk anyagi javainkat, tőkénket. Pontosan az a polgári, vállalkozói szorgos és aszkétikus életvitel vált mintává, követendő életreceptté, mely Weber szerint a kapitalizmus kialakulásának és működésének ugyanolyan fontos alapfeltétele, mint a bővített újratermelés és piacgazdaság technikai feltételeinek megléte.

IV. A fogyasztói tömegtársadalmak dezintegrálódása

J. Habermas egyik ellenérve N. Luhmannal folytatott vitája során éppen az, hogy a modern társadalmak alrendszerének hatékony működéséért túl nagy ár a deviáns magatartások arányának megnövekedése és az emberek magányossá válása.

Durkheim megfogalmazása szerint a „természettörvényeknek megfelelően” ki kellene alakulni egy új erkölcsnek, mert a társadalmi szolidaritás organikus formáját is értékek és normák által kell biztosítani.

E nélkül elkerülhetetlen az anómia, a deviancia és az elmagányosodás.

Láttuk, hogy a társadalmi alrendszerek szintjén a specializálódott szelekciós mechanizmusok hivatottak az alrendszerek szereplőinek hatékony együttműködését biztosítani. A szelekció éppen arról szól, hogy csak azok válhatnak szereplőkké, akik képesek megfelelni az adott médium és bináris kód elvárásainak. A gazdasági alrendszeren belül az, és csak az minősül vállalkozónak, aki képes a pénz mércéjével mérve rentábilisan tevékenykedni, profitot előállítani. Aki meghatározott időkereten belül erre nem képes, az kiszelektálódik, aláhull a gazdasági alrendszer rostáján. Miként a politikai alrendszerben a politikus szerepét csak az játszhatja el, aki bizonyos időszávon belül a hatalom közelébe jut és nem örökös vesztésként szelektálódik ki. Egyébként leperog a rostán. A művészeti alrendszerben a soha nem publikáló versíró nem minősül költőnek, mert csak az válhat szereplővé itt, akit az esztétika mércéjével mérve az erre hivatottak elfogadnak. A többi kiesik, lehull. A jogi alrendszerben igazát kereső egyén nehezen békél meg azzal a modern társadalmakra jellemző működési elvvel, mely szerint az emberek cselekvéseinek megítéléséhez a jogon belüli mérce a hatályos jogszabály és nem valamely elvont és abszolút igazság. Akinek a magatartása e hatályos jogszabályok alapján jogosulatlan, azt negatívan értékelik. Aki nem sért jogszabályt, annak magatartása „jogos”, függetlenül bármely más, erkölcsi vagy egyéb szempont szerinti megítéléstől.

Az alrendszerekben a szereplők cselekvései instrumentálisak, azaz eszközjellegűek. Ha hatékonyan szolgálják a várt következmény elérését, azaz a megfelelő profit elérését, a hatalomra jutást, a tudományos illetve a művészeti elismerést, akkor sikeresek. Éppen ezek a sikeres cselekvések biztosítják az alrendszerek önfenntartását, a cselekvés és a következmény összekapcsolódása stabilizálja a rendszert.

Akik kiszelektálódnak, akik kihullnak az alrendszerek kemény szelekciós mechanizmusának szűrőjén, azok szinte automatikusan deviánsnak minősülnek. De aki fennmarad, akinek sikerül megkapaszkodnia, akinek rentábilis a vállalkozása, akinek kormányra kerül a pártja, aki tudományos fokozatokat szerez, vagy művészi babérokat arat, lehet, hogy ő is túl nagy árat fizet ezért, ha közben feláldozza személyes kapcsolatait, elveszíti közösségeit.

Magányossá és deviánssá válás. Ha ez a tendencia eléri a kritikus mértéket, akkor maga a rendszerszintű integráció is veszélybe kerül.

A pénz, a hatalom, a tudományos vagy művészi elismerés, a jogszerűség csak azok számára válik cselekvéseiket koordináló, meghatározó erővé, akik arra motiváltak, akiknek az a célja, akik rá vannak hangolódva,

hogya a pénzért, a hatalomért, a tudományos és a művészeti elismerésért, a jogszerűnek minősítésért cselekedjenek. Számtalan gyakorlati példát tudunk felsorolni arra vonatkozóan, hogy a társadalom bizonyos szereplőit illetve csoportjaikat teljesen hidegen hagyják, nem érdeklik ezek az alrendszerek működését meghatározó szempontok, vagy legalábbis ezek egyike, másika.

A választásokon nem akar mindenki részt venni, sokakat nem vonz a tudományos elismerés, mások nem törnek művészi babérokra, akadnak olyanok is, akik számára a fogyasztás nem feltétlenül vonzó és így a pénz sem, sőt nem kevesen vannak olyanok is, akik egyáltalán nem törekednek arra, hogy magatartásuk a hatályos jog által elfogadott legyen. Empirikus kutatások eredményei mutatják, hogy ma Magyarországon a gazdaság hatékony működését komolyan akadályozó tényezővé vált bizonyos térségekben, hogy az ott élő emberek nem motiváltak, nem ráhangolódtak a munkatevékenységgel történő jövedelemszerzésre. Nem szerepel céljaik között a munkavégzés, cselekvéseik nem orientálódnak a hatékony munkavégzésre. Ezek a példák önmagukban elegendőek ahhoz, hogy kíváncsiak legyünk arra, hogy korunk társadalmában az emberek másik csoportja, ma még talán a többsége, miért vonódik be, miért lép be az alrendszerek szigorú szelekciós mechanizmusok által uralt világába. Ha az életvilág nem biztosítja az összetartozás normatív, kommunikatív hátterét, ha a társadalom rendezetlenné, anómiássá válik, ez a rendszerszintű integrációt is veszélyezteti.

Az indusztriális társadalmak változásai folytán a 20. században kialakultak a tömegtársadalmak, melyek új problémákat vetettek fel.

Létre jött a totalitárius rendszerek két formája: a nemzeti szocializmus és az államszocializmus. H. Arendt elemzése szerint mindkét totalitárius rendszer meghatározó és legfőbb lényege az, hogy magányossá tesz a bennük élő embereket. Vagyis nem az erőszak apparátusok túlzott működtetése, nem a tekintélyelvűség és a vezérelvűség, de még csak nem is a munkatáborok és a haláltáborok, vagyis nem Auschwitz és a Gulág. Azért éppen a magányossá tétel vált ezeknek a rendszereknek a lényegévé, mert nem lehet totális uralmat gyakorolni olyan emberek felett, akiknek vannak közösségeik.

A magány nem azonos az egyedülléttel. Tömegben lehetünk a legmagányosabbak. Magányos az, aki úgy érzi, hogy senkinek nem fontos, senkinek nincs igazán szüksége rá. Helyettesíthető, pótolható. Nincs saját helye a világban. Semmiben és senkiben nem bízik, még önmagában sem. Mindig mindenben a legrosszabbra számít.

A magányos ember megpróbál olyan lenni, mint a többiek, úgy élni, ahogy mások élnek. És mivel mindenki magányos, mindenki másokhoz próbál igazodni, ezért könnyen engedelmeskedő alattvalóvá tehetők. A magányos tömeg elveszíti életvilágbeli személyes kapcsolatait, társaival közös értelmezési sémáit és életmintáit, életreceptjeit. A totalitárius rendszerekben megszűnik a társadalmi integráció, az összetartozás. Az alrendszerek is elvesztik autonóm létüket. A politikai alrendszer mindent bekebelez, mindent lenyel. Az élet minden területén: a gazdaságtól a jogon át a művészetekig a politikai szempontok válnak meghatározóvá. A magánélet, az életvilág megmaradt zárványai is átpolitizálódnak. A rendszerszintű integráció és a társadalmi integráció helyét a politikai hatalom veszi át. Ha valami összetartja a társadalmat, az a politikai hatalom parancsuralma. A cselekvések kizárólagos meghatározója és koordinálója az engedelmességre kényszerítő parancsokban megjelenített politikai akarat.

A totalitárius rendszerek Marcuse megfogalmazása szerint olyan egydimenziós társadalmak, melyekben a politika vált a társadalom egyetlen dimenziójává és meghatározójává.

Marcuse az egydimenziós társadalmak még egy típusáról ír, mely a 20. században az Egyesült Államokban jött létre, onnan terjedt el. Itt a társadalom egyetlen dimenziójává a gazdaság válik. Mindent meghatározó tényező a pénz. Mindenki annyit ér, amennyije van. Azért kell tanulni, dolgozni, karriert csinálni, hogy minél több pénzt lehessen szerezni. Az élet szinte kizárólagos tevékenységévé, örömforrásává a vásárlás és a fogyasztás válik. Az emberek konzumidiótává, fogyasztógéppé válnak. A divat, a reklámok, a tömegkommunikáció rendkívül hatékonyan manipulálják a magányos tömeget.

A rendszerszintű integráció itt is beszűkül, miként a totalitárius rendszereknél. Csak amíg azokban a politika, addig a fogyasztói tömegtársadalmakban a gazdaság kebelezi be, nyeli le az összes többi alrendszert. Az inklúzió és interpretáció jelenségeit messze meghaladja a gazdaságnak a többi alrendszerre gyakorolt hatása. És az életvilág itt éppen úgy sérül, áldozatává válik a gazdaságnak, miként a totalitárius rendszerekben a politikának.

Ugyanezt a társadalmi állapotot, amit Marcuse egydimenziós társadalomként ír le, Riesmann kívülről irányított társadalomnak nevezi. Értelmezése szerint a premodern társadalmakban élő emberek többsége belülről irányított volt, még a modern társadalmakban élő emberek többsége kívülről irányított.

A premodern társadalmak természet adta közösségei az egyéni szocializáció során ugyanazokat az értékeket és normákat, világértelmezési sémákat és életmintákat, életrecepteket sajátították el tagjaikkal. Az adott közösség valamennyi tagja ugyanannak a kollektív tudatnak vált részesévé. A kollektív tudat biztosította a mechanikus szolidaritást, az összetartozást, az integrációt. A felnövekvő egyén számára a különböző magatartások közötti választást mintegy automatikusan meghatározta az interiorizálódott, belső irányítúvé vált kollektív tudat.

A modern társadalmakban a kollektív tudat erkölcsi előírásai érvényüket veszítik. Az organikus szolidaritás az alrendszerekben betöltött szerepekhez igazodóan jelenik meg, az integráció rendszerszintűvé válik. Ám a cselekvésorientációk koordinálása, az alrendszerek szelekciós mechanizmusai által diktált viselkedésekhez szükséges motiváció, céltételezés és hangoltság nem biztosítható a rendszerek szintjén. Ehhez – legalábbis E. Durkheim valamint M. Weber elmélete alapján - továbbra is erkölcsi jellegű szabályozásra lenne szükség. Ez az erkölcsi szabályozás az életvilágból lenne biztosítható. Ám az előzőekben láttuk, hogy a 20. és hozzátehetjük: a 21. század tömegtársadalmi, totalitárius rendszerei az életvilágot erősen korlátozták, egyik vagy másik alrendszer uralma alá helyezték. A tágabb értelemben vett társadalmi integráció hiánya összefügg az életvilág beszűkülésével, gyarmatosításával, valamint az egyének elmagányosodásával.

Arról is volt már szó, hogy Durkheim szerint a modern társadalmakban szétválik az integráció három szintje: a társadalmi szint, ahol a megértést az egységes világbé és a hozzá kapcsolódó erkölcsi összetartozás biztosítja, a rendszerszintű integráció, mely a munkamegosztáshoz kapcsolódó kooperáción alapul továbbá az individualizáció, mely a szocializáció során következik be, az identitás kialakulásával.

Az egyéni szocializáció a tömegtársadalmakban nem vezet pozitív identitás megszerzéséhez. Sőt, a tömegtársadalom lényegéhez tartozik az általános bizalmatlanság és elbizonytalanodás. Az én-tudat helyett az én-bizonytalanosság érzése dominál, a saját hely hiánya okozta feszültség. Nem nehéz összefüggést találni a társadalom anómiás állapota, az értékek és normák relativizálódása, valamint az egyén elbizonytalanodása, magányossá válása között. Ennek a két szintnek a hiányzó összetartó ereje átmenetileg pótolható a rendszerek hatékony működésével. De csak átmenetileg.

N. Luhmann is elismeri, hogy az alrendszerek hatékony működésének elengedhetetlen feltétele a motiváltság, mely, ha a kritikus szint alá süllyed,

akkor veszélyeztetheti a rendszer működését. Azt is elfogadja, hogy a motivációkat a rendszeren kívülről kell biztosítani.

J. Habermas ezt a problémát ennél sokkal súlyosabbnak ítéli meg. Ő ennek alapján megkérdőjelezi az ilyen értelmű modernizációnak a fejlődésként történő értékelését.

Ezeknek az elméleti kételyeknek a gyakorlati helytállóságát sajnálatosan alátámasztják korunk társadalmi folyamatai és tényei.

A legújabb fejlemények bizonyos szempontból reményt keltőek, más szempontból viszont tovább rontották a helyzetet.

A totalitárius rendszerek 20. századi megjelenési formái mára megszűntek, illetve marginalizálódtak. A nemzeti szocializmus után az államszocializmus is megbukott. Ezek az egyértelmű pozitívumok.

A még újabb fejlemény az, hogy a fogyasztói tömegtársadalom válságba jutott. A kezdetben gazdasági világválságnak tűnő folyamatról mára kiderült: többről és másról van szó. A társadalmi integráció hiánya mellett megingott a rendszerszintű integráció, nevezetesen a pénz és a rentabilitás szelekciós mechanizmusával mérve a szokásosnál jóval többen hullottak ki, és jóval kevesebben maradtak talpon. A cselekvésorientációk eddig is labilis világa következtében a társadalmi rendezetlenség veszélye tovább növekedett, betetézve azzal, hogy immár a megfelelő ráhangoltságú, motiváltságú és megfelelő céltételezésű embereknek is jelentős része kipereg a gazdaság rostáján. Vállalkozások tömeges tönkremenetele, magas munkanélküliség, gazdasági csődhelyzetek.

Az elhúzódó válság negatív társadalmi hatásai mellett legalább egy pozitív hatás is felfedezhető. Nevezetesen a válság rákényszeríti az embereket eddigi életük végig gondolására és a megváltozott helyzetben adódó lehetőség tudatosítására.

V. A változás lehetősége

Az életvilág definíciójából egyértelmű, hogy mindaddig, amíg működik, a benne élő ember saját életvilágát azonosítja „a világgal”. Ha tetszik: mindannyian be vagyunk zárva saját életvilágunkba. Nehéz felismerni, hogy az, ami számunkra „természetes”, „magától értetődő”, „normális” - csupán kulturálisan rögzült és átörökölt sémák, minták, receptek miatt tűnik annak.

Még nehezebb elhinni, hogy más kultúrában szocializálódott emberek és csoportjaik számára más a „természetes”, a „magától értetődő” és a „normális”. A legnehezebb pedig annak belátása, hogy mi is értelmezhetnénk másként a világot, mint eddig, és mi is élhetnénk másként, mint ahogy eddig éltünk.

Számos elmélet felhívja figyelmünket arra, hogy a válsághelyzetek, a krízisek, a világ meghibásodásai teszik lehetővé a saját korábbi életünkhöz való tudatos viszonyulást és a változtatás lehetőségeinek felismerését.

Heidegger szerint az ember alapvetően nem megismerő lény, hanem cselekvő lény. A világot nem megismerni akarjuk, hanem használjuk. Akkor válunk megismerővé, ha meghibásodik, nem működik a megszokott módon. Például a lakásunk ajtaján lévő zár működésére nem vagyunk kíváncsiak mindaddig, amíg nálunk van a kulcsunk és az nyitja a zárat. De ha elveszítjük a kulcsunkat vagy elromlik a zár, akkor hirtelen kíváncsiak leszünk: vajon hogyan működik. Szeretnénk megismerni mi a működésének elve. A fogyasztói tömegtársadalomban rutinosan használt kulcsok, az eddig bevált habitusok és cselekvési automatizmusok a válság következtében használhatatlanná váltak. Meghibásodott a világnak és életünknek az a rendje, melyhez eddig igazodtunk.

Mannheim tudásszociológiája szerint csak akkor tudatosul bennünk viselkedésünk szociokulturális meghatározottsága, ha eltávolodunk eddigi élethelyzetünktől. Az eltávolodásnak három típusát különbözteti meg. Az első a fizikai eltávolodás, pl. elköltözés. A második a világkép megváltozása, vagyis a világ értelmezési módjának a megváltozása. A harmadik: az eddigi megszokott életvitel lehetetlenné válása. Ez a legutóbbi tekinthető a világ meghibásodásának. Nagyon sok család életében éppen ezzel járt a válság, mert elvesztették munkájukat, csődbe ment a vállalkozásuk, nem tudták tovább törleszteni a felvett hiteleket, esetleg a sárgacsekkek befizetésére sincs elegendő pénz.

Az etnometodológiai irányzat szerint az emberek azért nem tudnak beszámolni cselekvéseik motivációiról, a világ értelmezéséről és magatartásuk meghatározóiról, mert ezek nem tudatosulnak benne. Ahogy Lukács György fogalmazott: nem tudják, csak teszik.

Ahhoz, hogy beszámoló képessé és késszé váljanak: válságba kell jutnia életüknek, meg kell hibásodnia világuknak, rá kell kényszerülniük életük végig gondolására és megváltoztatására. Nos, a fogyasztói tömegtársadalmak válsága éppen ilyen helyzetet teremtett világszerte. Mára egyre elterjedtebb annak felismerése, hogy a válság nem átmeneti jellegű és

nem tér vissza a korábban megszokott rendje az életünknek. Ahogy Barroso, az Európai Bizottság nemrégiben leköszönt elnöke fogalmazott: talán a gazdasági válság lassan leküzdhető, de tudomásul kell venni, hogy többé nem tér vissza a korábbi életünk. Ideje kitalálni az új életünket.

A válság feltétlen pozitív hatásaként az értelmezhető, hogy rákényszerülünk annak végig gondolására: hogyan is éltünk eddig. És rákényszerülünk annak végig gondolására is: hogyan élhetünk másként ezután. Most lenne igazán fontos felismerni: az eddig annyira magától értetődőnek vélt és ezért kizárólag megvalósíthatónak talált megoldás mellett más lehetőségek is nyitva állnak – avagy már csak más lehetőségek állnak nyitva. A jelenben rejlő jövők közül a számunkra legkedvezőbb kiválasztásához először is fel kell ismerni a ma még egyaránt megvalósítható alternatívákat.

A rendszerszintű integrációs eszközök érvényességének megingása, elbizonytalanodása után az életvilág cselekvésorientáló értékeihez, normáihoz, sémáihoz, mintáihoz, receptjeihez kell visszatérnünk. Több figyelmet kell szentelnünk a szocializációra, az individuális szintű pozitív identitás megerősítésére, és annak tartalmára.

Mindaz, ami korunkat eddig jellemezte és talán még ma is jellemzi: ellene szól ennek. Még ma is az az elképzelés dominál, mely szerint, ha lesz pénzünk, akkor minden rendben lesz. A politikai és egyéni stratégiák fő iránya még ma is az, hogy a gazdaság és a többi alrendszer talpra állítása, hatékony működése rendbe hozza a dolgokat. Pedig érdemes lenne azon gondolkodni, azon tanakodni, hogy a pénz, a hatalom és más hasonlókat által biztosított összetartozás helyett nem lehetne-e más rendje az összetartozásunknak. A választható alternatívák felismeréséhez, a válság által adott lehetőség kihasználásához nélkülözhetetlen a kommunikatív cselekvés előtérbe állítása.

Habermas szerint az emberiség jövője alapvetően azon múlik: képesek leszünk-e nagyobb arányban visszatérni a kommunikatív cselekvéshez. A magányossá tett, fogyasztás centrikus életet élő emberek egymás megértésére és megegyezésre irányuló kommunikációja rendkívül háttérbe szorult. Hiányoznak a befolyással bíró emberi kapcsolatok, a közösségek. Életünk és összetartozásunk új rendje uralommentes diskurzusokban alakítható ki.

Durkheim egy egyetemes morálnak tulajdonította azt az erőt, mely képes összetartani egy szekularizált társadalmat és képes a legelvontabb szinten helyettesíteni a rituálisan biztosított normatív alapegyetértést.

Mead volt az első, aki úgy alapozta meg az egyetemes morált, hogy azt a kommunikatív racionalizálás eredményének, a kommunikatív cselekvésben rejlő racionalitáspotenciál kibomlásának tarthatjuk.

Mead Kant formális etikáját bírálva azt állítja, hogy az egyén egyedül nem, hanem csakis az összes érintett féllel kommunikálva vizsgálhatja meg, hogy melyik norma általános érdekű s melyiknek legyen szociális érvényessége. Kant etikája – így kategorikus imperatívusza – monológ (cselekedj úgy, hogy cselekvésed bármely más ember cselekvésének törvényévé válhasson).

A diszkurzív kommunikáció fontos feltétele a beállítódás átvétel.

Az egyetemességre törekvő morálteóriák abból indulnak ki, hogy a helyesen értelmezett normák az általános érdeket juttatják kifejezésre. A feladat az, hogy figyelembe vehessük az összes érintett fél jól felfogott érdekét. Habermas szerint a kommunikatíván működő diskurzus etika képes helyettesíteni integrációs szempontból a szentség autoritását és összetartó erejét. „Minél inkább kommunikatív cselekvések veszik át a vallástól a szociális integráció terheit, annál erősebbé és empirikusan annál hatékonyabbá kell válnia a létező kommunikációs közösségekben is egy korlátozatlan és torzításmentes kommunikációs közösség eszményének.

A kommunikatív cselekvésnek a megengedhetőségre vonatkozó érvényességi igénye akkor elégíthető ki, ha létezik az uralommentes kommunikáció során konszenzussal kialakított kép a világ és az élet rendjéről, ha tetszik egy erkölcsileg megalapozott mentalitás, mely az individuumok cselekvéseinek motiváló ereje és megítélésük mércéje.

VI. Konklúzió

Egy olyan társadalmi állapotban, amikor a premodern társadalmak és a modern társadalmak integrációs modelljei nem működnek hatékonyan, nem tartják össze elég erősen a társadalmat, szükségessé és lehetségessé válik az összetartozás új rendjének kialakítása. Elfogadva azt a feltételezést, mely szerint a társadalmiság alapegysége a kommunikáció, továbbá hogy a világ értelmezés útján épül fel: az egymás megértésére és megegyezésre irányuló kommunikáció kínálhat megoldást. Ha Durkheim és Habermas diagnózisát elfogadva, mai társadalmunkat anómiásnak tekintjük, akkor a válság hatására amúgy is megrendült rendszerszintű integráció helyett a társadalmi szintű

integrációt eredményező konszenzusos világkép és az ahhoz kapcsolódó értékek és normák, értelmezési sémák és minták kialakítása a feladat.

Ehhez uralommentes társas kapcsolatokban, közösségekben zajló kommunikációra van szükség. Csak így alakítható ki a konszenzus összetartozásunk új rendjéről. Csak így értelmezhetjük újra a világot. Így nyílik esély mások szavainak megértésére és sajátjaink megértetésére. A széleskörű társadalmi diskurzus során, megegyezéssel elfogadott morális szabályok válhatnak a szocializáció során az individuumok identitásának megalapozóivá, és cselekvéseik orientálójává. Ennek hiányában marad a magány úrhidegétől való rettegetés, a bármire rászédhetőséget szülő anómia avagy egy olyan világ, ahol összetartozásunk rendjévé az válik, ami ma még deviáns.

Irodalom

Arendt, H (1992): *A totalitarizmus gyökerei*, Budapest, EURÓPA

Berger, P. - Luckmann, T (1998): *A valóság társadalmi felépítése*, Budapest, JÓSZÖVEG

Habermas, J.: *A kommunikatív cselekvés elmélete (I.-II.) A FILOZÓFIAI FIGYELŐ és a SZOCIOLÓGIAI FIGYELŐ külön kiadványa*, Budapest, ELTE

Marcuse, H (1990): *Az egydimenziós ember*, Budapest, KOSSUTH

Weber, M (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Budapest, GONDOLAT

Szabó-Tóth Kinga¹

Hátrány és (felső)oktatás

I. Bevezetés

Nagyon nehéz meghatározni illetve ezzel összefüggésben nagyon nehéz mérni szociológiai értelemben azt, hogy ki, milyen kritériumok mentén tekinthető hátrányos helyzetűnek. Megint más a probléma jellege, ha azt próbáljuk firtatni, hogy az adott család vagy személy valójában hátrányos helyzetűnek tekinti-e magát vagy sem. Talán könnyebb a dolgunk, ha a jogszabályok szintjén vizsgáljuk meg a kérdést.

A fogalom jogi értelmezéséhez az alábbi rendeletek adnak támpontot:

- A nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény
- A fogyatékkal élő személyek jogairól szóló egyezmény és az ahhoz kapcsolódó Fakultatív Jegyzőkönyv kihirdetéséről 2007. évi XCII. törvény
- A felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. törvény
- Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény
- A fogyatékos személyek jogairól szóló 1998. évi XXVI. törvény
- A Nemzeti Rehabilitációs és Szociális Hivatalról, valamint a szakmai irányítása alá tartozó rehabilitációs szakigazgatási szervek feladat- és hatásköréről szóló 95/2012. (V. 15.) Korm. rendelet
- A felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. törvény egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról szóló 79/2006. (IV. 5.) Korm. Rendelet
- A gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény
- A közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény

¹ A tanulmány egy korábbi változata megjelent a Szellem és Tudomány, 2014. évi 2-3-as számában.

Ezek a jogszabályok általában családi és/vagy szociális körülmények, valamilyen fogyatékoság, illetve a szülők alacsony iskolai végzettsége alapján közelítenek a hátrányos helyzethez.

A szociológiai kutatások során a hátrányt sokszor „lecsupaszítják” az anyagiakra – azt tekintve hátrányos helyzetűnek, aki jövedelme alapján nem ér el egy bizonyos szintet. Teszik ezt azért, mert úgy gondolják: az anyagi szegénység az, ami mérhető (és valóban, e mércék alapján az ilyen vélekedések helytállóak). Ritkábban készülnek olyan felmérések, melyek a hátrányt komplexebb módon kezelik. Ez esetben a hátrányt lehet a társadalmi vagy kulturális tőke hiányaként vagy nem elegendő mértéke alapján jellemezni (talán ezeknél a kutatásoknál már inkább a depriváció mezejére lépünk).

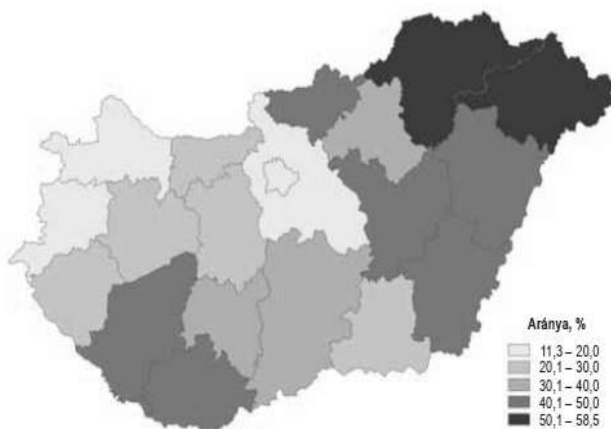
A hátrányt lehet vizsgálni az egyenlőtlenség szemszögéből. Ekkor már a társadalomfilozófia vagy a társadalompolitika/szociálpolitika területén járva, megkülönböztethetjük az esélyek, a feltételek, a kimenetek illetve a bánásmódok egyenlőtlenségét (egyenlőségét), illetve vizsgálhatjuk a kvótás egyenlőtlenséget.

Jelen tanulmányban a köz- és felsőfokú oktatás szintjén kimutatható, mérhető hátrányokról lesz szó. Röviden áttekintjük, hogy hogyan alakult a hátrányos helyzetű gyerekek aránya az óvodákban és az iskolákban, majd részletesebben foglalkozunk a felsőoktatás szintjén megjelenő hátrányokkal.

II. Hátrány és közoktatás

A közoktatás szintjén megjelenő hátrányok elemzéséhez tekintsük át először a hátrányos helyzetű gyerekek arányát az óvodákban a következő térkép segítségével.

1. ábra. Hátrányos helyzetű gyerekek aránya az óvodákban, 2010.

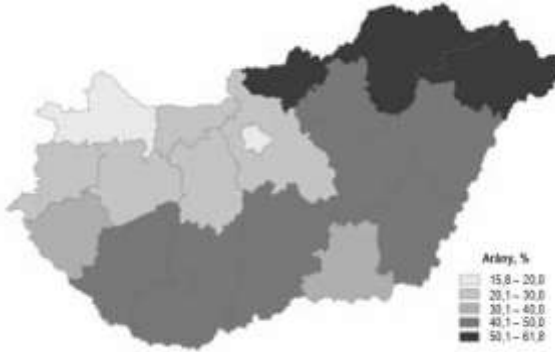

Forrás: Magyarország társadalmi atlasza, KSH, 2012. 17. oldal.

Az ábrán látható, hogy Borsod és Szabolcs megyékben a legmagasabb ez az arány, míg a legkedvezőbb helyzetben az észak-nyugati megyék és Pest megye van. Az előbbiekben minden második óvodás gyerek tekinthető hátrányos helyzetűnek, szemben az utóbbiakkal, ahol ez az arány maximum 20 %.

Nézzük meg ugyanezen adatokat az általános iskolás gyerekek vonatkozásában.

2. ábra. Hátrányos helyzetű tanulók aránya az általános iskolákban, nappali tagozaton, 2010.

Forrás: Magyarország társadalmi atlasza, KSH, 2012. 17. oldal.

A 2. ábrán az látható, hogy az előző két megyéhez Nógrád megye is csatlakozik a hátrányos helyzetű tanulók magas arányát tekintve, illetve, hogy csak Győr-Moson-Sopron megyében és Budapesten kedvezőek ezek az arányok.

Az iskolai hátrányoknál maradva, három év kompetencia-felméréseinek adatbázisára építve mutatjuk be a következő táblázatban, a 6. 8. és 10. évfolyamokban a halmozottan hátrányos helyzetű diákok számát és arányát.

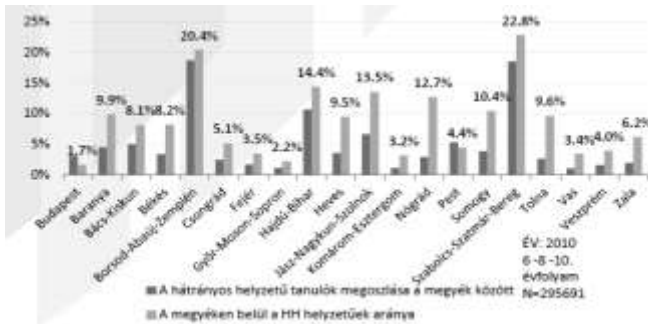
1. táblázat. Halmozottan hátrányos helyzetű diákok száma és aránya különböző évfolyamokon, 2008, 2009, 2010.

ÉV		2008	2009	2010
6. ÉVFOLYAM	ÖSSZES TANULÓ	101017	94544	91365
	HHH TANULÓK SZÁMA	9235	10088	11018
	HHH TANULÓK ARÁNYA	9,1%	10,7%	12,1%
8. ÉVFOLYAM	ÖSSZES TANULÓ	103202	99118	99394
	HHH TANULÓK SZÁMA	7535	8524	9203
	HHH TANULÓK ARÁNYA	7,3%	8,6%	9,3%
10. ÉVFOLYAM	ÖSSZES TANULÓ	109466	105498	104932
	HHH TANULÓK SZÁMA	3863	4643	5090
	HHH TANULÓK ARÁNYA	3,5%	4,4%	4,9%
	ÖSSZES TANULÓ	313685	299160	295691
	HHH TANULÓK SZÁMA	20633	23255	25311
	HHH TANULÓK ARÁNYA	6,6%	7,8%	8,6%

Forrás: A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók kompetenciamérések során elért eredményeinek elemzése, 6. oldal

A táblázatban látható, hogy minden évfolyamon emelkedett a HHH-s gyerekek száma és aránya.

3. ábra. A halmozottan hátrányos helyzetű diákok aránya az egyes megyénken belül a 6. 8. és 10. évfolyamon, 2010.

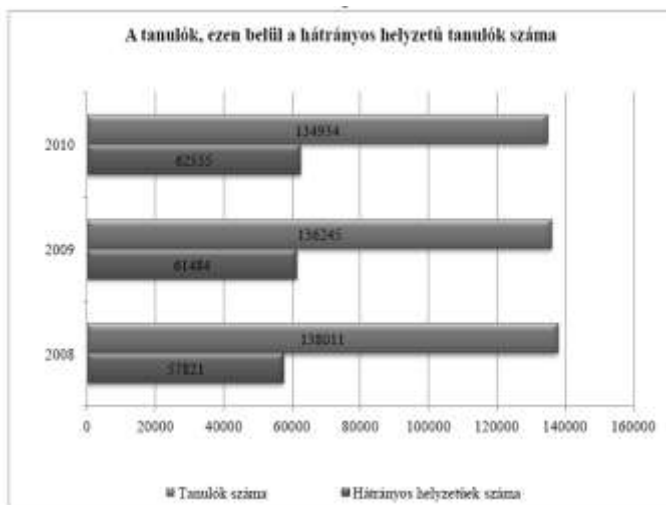

Forrás: A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók kompetenciamérések során elért eredményeinek elemzése, 11. oldal

Ha azt nézzük meg, hogy a megyékben belül milyen eloszlást mutatnak a HHH-s diákok, akkor azt látjuk, hogy Szabolcsban az iskolába járó gyerekek közel 23%-a HHH-s, míg Borsod áll a második helyen e tekintetben, 20,4%-os aránnyal. Ha azonban a megyék közötti megoszlásokat nézzük, akkor Borsod megelőzi Szabolcs megyét.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye vonatkozásában a 2008-as, 2009-es és 2010-es évekre nézve rendelkezünk adatokkal az iskolások vonatkozásában a kérdést tekintve.

4. ábra. Az általános iskolában tanuló és ezen belül a hátrányos helyzetű gyerekek száma

Forrás: Borsod-Abaúj-Zemplén megye „A hátrányos helyzetben élők társadalmi felzárkóztatását, mobilitását elősegítő” stratégiája, 39. oldal

Most rátérünk a kérdés vizsgálatára a felsőoktatásban.

III. Hátrány felsőfokon

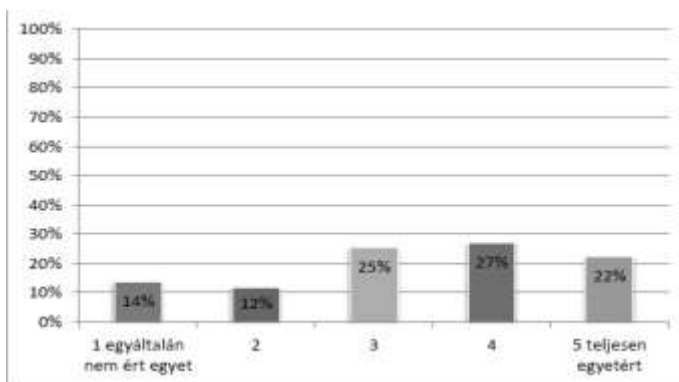
A „Felsőoktatási szakpolitikai és fejlesztéspolitikai elemzések az ESZA fejlesztések tervezése érdekében” c. TÁMOP pályázat keretben az ELTE PPK Társadalmi Kommunikáció Kutatóműhely és Információs Központ az Oktatási Hivatal megrendelésére készített 5000 fős országos mintán egy komplex, kvalitatív és kvantitatív eljárásokat ötvöző kutatást a felsőoktatás és tudomány társadalmi percepciójára vonatkozóan. A kutatás során (többek között) felmérték a tudás társadalmi presztízsét, a felsőoktatásra és a tudományra vonatkozó általános érdeklődést, e két terület társadalmi teljesítményének megítélését, a felsőoktatáshoz való hozzáférésről alkotott képet, a továbbtanulási motivációkat, a diploma értékét. Ebben a részben mi a

kutatás azon adatait foglaljuk össze, melyek a felsőoktatás inkluzív képességére vonatkozó attitűdökkel kapcsolatosak. A kérdés tehát összességében az, hogy a társadalom mit gondol a felsőoktatásba való bejutási lehetőségről, a felsőoktatáshoz való hozzáférésről.

Az országos lakossági minta elemszáma 1500 fő volt. A lakossági mintába került emberek 16%-ának volt már diplomát szerzett, vagy éppen felsőoktatásban tanuló gyermeke. Amikor gyermekeik jövőbeli tervei felől kérdezték őket a kutatás során az a kép rajzolódott ki, hogy minél fiatalabb valaki és minél iskolázottabb, annál inkább tervezi a jövőben gyermekei továbbtanulását.

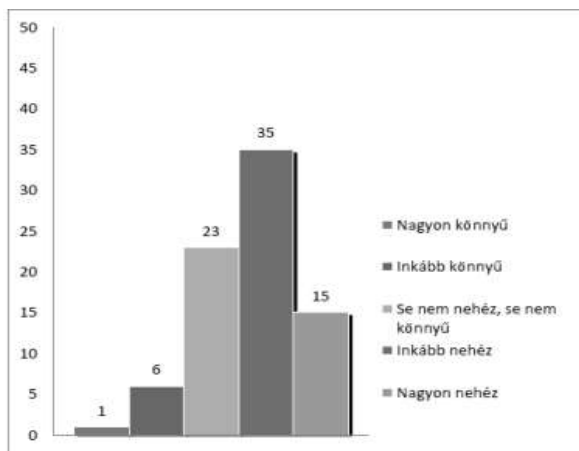
A kutatás során (lásd 5. és 6. ábra) mind a lakossági, mind a középiskolás mintán feltették azt a kérdést, hogy a válaszadó mennyire gondolja könnyűnek vagy nehéznek a felsőoktatásba való bejutást rossz anyagi háttérrel rendelkező családok gyerekei számára. A következő két ábra alapján elmondható, hogy a lakosság és a középiskolások körülbelül fele nehéznek vagy nagyon nehéznek tartja az ilyen családok gyerekeinek továbbtanulását. Ugyanakkor a lakossági minta 14%-a azt nyilatkozta, hogy nem ért egyet azzal az állítással, hogy rossz anyagi helyzetű családból nem lehet bejutni a felsőoktatásba.

5. ábra. Rossz anyagi helyzetű családból nem lehet bejutni a felsőoktatásba – állítással való egyetértés ötfokú skálán, a lakossági mintán (N=1474)

Forrás: Fábri, Gy. 2014. 87. o.

6. ábra. Rossz anyagi helyzetű családból nem lehet bejutni a felsőoktatásba – állítással való egyetértés ötfokú skálán, középiskolás mintán (N=1169)

Forrás: Fábri, Gy. 2014. 88. o.

A vizsgálat általában is firtatta a válaszadók véleményét arról, hogy kik juthatnak be könnyűszerrel felsőoktatási intézménybe. A következő táblázat adatait két mintán, a lakosságin és olyan fiatal felnőttekből álló mintán, akik nem akarnak/akartak és nem tanultak tovább mutatja be az ezzel a kérdéssel kapcsolatos eredményeket.

2. táblázat. Kik jutnak be a felsőoktatásba?

Ön szerint kik jutnak be a felsőoktatásba Magyarországon? Állik ... Kértem, az értékeléshez ötfokú skálát használnom, ahol az 5-ös azt jelenti, hogy Ön szerint nagyon nagy előnyt jelent, az 1-es pedig azt, hogy egyáltalán nem jelent előnyt.
(N=1402, lakossági és n=931, felsőoktatástól távol álló fiatal felnőtt)

Tényezők	Lakosság	Felsőoktatástól távol állók
Az jut be, aki: könnyen tanul?	4,52	4,64
Az jut be aki: jól tanul a középiskolában?	4,49	4,48
Az jut be aki: tud idegen nyelveket?	4,47	4,31
Az jut be aki: szorgalmas?	4,44	4,43
Az jut be aki: szülei tehetősek?	4,37	4,36
Az jut be aki: tehetséges?	4,35	4,28
Az jut be, aki: nagyon művelt?	4,24	4,22
Az jut be aki: külön órákra járt előtte?	4,23	4,04
Az jut be, akinek: önálló ötletei vannak?	3,92	3,95
Az jut be aki: szülei is diplomások?	3,87	3,93
Az jut be aki: a fővárosban él?	3,82	3,7
Az jut be aki: nagyvárosban él?	3,71	3,58
Az jut be aki: sikeres a sportban?	3,60	3,57
Az jut be aki: személyesen ismer egyetemi oktatókat?	3,41	3,51

Forrás: Fábri, Gy. 2014. 89. o.

Mindkét mintában fontosnak tartották a könnyen és jól tanul kategóriákat, illetve a szorgalmat az idegen nyelvtudást és a tehetős szülő háttérét.

Hasonló eredmények születtek a középiskolás almintán is, mint ahogyan azt a következő táblázatban láthatjuk.

3. táblázat. Mely tényezők játszanak szerepet a bejutásban?

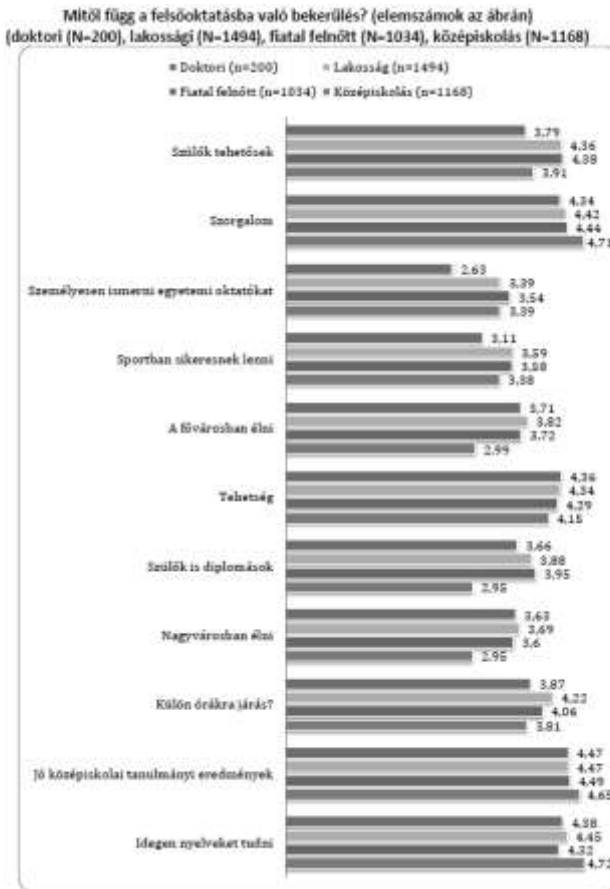
Milyen tényezők és mennyiben jelentenek akadályt az egyetemi felvételi során?
(1-től 5-ig terjedő skálán osztályozva – átlagpont)
(N=1162, középiskolás)

Jó középiskolai tanulmányi eredmények	4,7
Szorgalom	4,7
Idegen nyelveket tudni	4,7
Tehetség	4,2
Szülők tehetősek	3,9
Külön órákra járás	3,8
Személyes ismerni egyetemi oktatókat	3,4
Sportban sikeresnek lenni	3,4
A fővárosban élni	3,0
Szülők is diplomások	2,9
Nagyvárosban élni	2,9

Forrás: Fábri, Gy. 2014. 90. o.

Végül az utolsó ábra négy almintán összegzi a felsőoktatásba való bekerüléshez elsősorban szükségesnek ítélt „kellékeket”. Ennek alapján a szorgalom, a tehetség, a jó középiskolai eredmények és az idegen nyelvtudás számítanak a válaszadók szerint elsősorban.

7. ábra. Mitől függ a bekerülés?

Forrás: Fábri, Gy. 2014. 92. o.

Forray R. Katalin egyik tanulmánya egy, az Oktatáskutató Intézetben 2002-ben lefolytatott, a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány által támogatott, felsőoktatásban nappali tagozaton tanuló 450 hallgatónak postai úton kiküldött kérdőíves kutatás eredményeinek feldolgozása alapján

készült.² A kutatás alapján egyértelműen látszik, hogy több roma nő tanul a felsőoktatásban, mint férfi (a visszaérkezett kérdőívek alapján a férfiak aránya 36,7% volt). Az életkori megoszlások alapján elmondható, hogy sokan 23-25 évesen kezdik meg egyetemi tanulmányaikat közülük. A válaszadók 63,2%-a volt életében hosszabb vagy rövidebb ideig állami gondozott. A vizsgálat során rákérdeztek arra is, hogy volt-e a származási családban valamiféle válság-esemény, vagy krízis és ha igen, akkor az milyen jellegű volt. Az alanyok háromnegyede tudott ilyen eseményt megjelölni. Az események sorában a legtöbb említést a nagyon nehéz anyagi körülmények, a szülők válása, a hosszantartó munkanélküliség illetve hosszantartó betegségek, különféle deviáns viselkedési formák kapták. A válaszadók apja összességében 36%-ban volt alkalmazott illetve vállalkozó, közel egynegyedük nyugdíjas/rokkantnyugdíjas, 11,5% munkanélküli, 4% alkalmi munkából élő. A minta alapján a felsőoktatásban tanuló roma fiatalok (önbevallás alapján) 35%-a romungró, 27%-a oláhcgigány, 15,5%-a a beás közösséghez tartozó és 6,9% egyéb közösséghez tartozó volt.

A felsőoktatásban a tehetséggondozás egyik formája a szakkollégium. A 2000-es évek elején az országban 25-30 szakkollégium működött, melyeknek egy része 2003-ban megalkotta a Szakkollégiumi Chartát. (Forray R. 2013) Tehetséges, hátrányos helyzetű roma tanulók felkarolására az országban elsőként 1996-ban a Romaversitas Alapítvány Láthatatlan Kollégiuma alakult meg, melyet a Roma Polgárjogi Alapítvány hozott létre és a Soros Alapítvány támogatásával kezdte meg a működését. A program fő célkitűzése tehetséges roma hallgatók mentorálása, szakmai segítése, illetve identitásuk erősítése. Kende Anna 2004-ben készített kutatást a Romaversitas hallgatói körében. (Kende 2004) A vizsgálat fókuszában a roma származású, leendő értelmiségi fiatalok identitásának vizsgálata állt. A kutatásban érintett hallgatók szociológus, szociális munkás, szociálpolitika és szociálpedagógia szakosok, valamint különböző művészeti képzésre járók illetve pszichológia, agrár és nyelvszakosok voltak. A kutatásban részt vevők jelentős többséggel leendő elsőgenerációs értelmiségiek: többségükben szakmunkás vagy középiskolai végzettségű szülőktől származtak, vidékiek, magyar anyanyelvűek. Általánosan jellemző volt rájuk, hogy a szülők közül legalább az egyiknek volt többé-kevésbé folyamatosan munkája. A kutatás egyik legfontosabb megállapítása szerint a tanulást támogató, arra motiváló családok nagy részére jellemző volt egyfajta tudatos, asszimilációs stratégia a gyerekeik boldogulása szempontjából. A rasszjegyek kérdése is előkerült sok esetben, általában olyan összefüggésben, hogy akinek nagyon látványos, roma

² <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00024/pdf/1033.pdf>

jegyei voltak, azoknál a család is azt jósolta, hogy ez a jövőbeli sikereit tekintve hátráltató tényező lehet.

A Roma Szakkollégium hivatalosan 2005-ben kezdte meg működését a Friedrich Ebert Alapítvány támogatásával. (Rácz 2010). A Szakkollégium ötletét az adta, hogy az Alapítvány Tolna megyében képzést szervezett cigány kisebbségi önkormányzati képviselők részére és ott merült fel először, hogy rendszeres találkozók formájában kellene a fiatal roma értelmiség számára fórumot és ennek a megfelelő kereteit megteremteni. A megalakulást követően havi rendszerességgel került sor a találkozókra, melyeket egy időre befogadott a Szent István Egyetem. Az egyes találkozók alkalmával nagyjából egy 50 fős közösség formálódott, akiknek identitása, felkészültsége szakmai és kulturális eseményeken formálódott. A kollégium fő céljai között szerepelt a pozitív cigány identitás kialakítása valamint a közéleti szerepvállalás előmozdítása. Az Alapítvány 2009-ig támogatta a Roma Szakkollégium működését. Ekkor a történelmi egyházaktól érkezett a segítség, tőlük kapott a kollégium anyagi támogatást.

A Wlislócki Henrik Szakkollégiumot a Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszéke mellett működik.³ Szakmai keretét és infrastrukturális hátterét a Tanszék biztosítja. A Szakkollégium története 2002-ben kezdődött, amikor PHARE támogatással annak érdekében, hogy közösségi terepet adjon szakmai segítséggel a PTE-en tanuló roma/cigány származású hallgatóknak, valamint összefogja azokat, akik a romológia iránt érdeklődést mutatnak.

A Szakkollégium célja a fentiekén túl a témához kapcsolódó társadalmi szerepvállalás is. A pedagógiai programból kiderül, hogy 2002-2004 között a mentori rendszer kiépítése, különböző képzési szolgáltatások nyújtása, valamint a közösségfejlesztés kapott hangsúlyos szerepet, 2005-2006 folyamán elsősorban az egyetemi hallgatók felé való nyitás volt napirenden, filmklubokkal, kiállításokkal, valamint lehetőséget kaptak a hallgatók az oktatói kutatáshoz való kapcsolódásra. 2007-től egyre nagyobb teret kapott a hallgatók társadalmi szerepvállalása, mely civil szervezetekben való munkavégzéssel kezdődött (hátrányos helyzetű és roma/cigány gyerekekkel, közösségekkel foglalkoztak) majd önálló civil szervezetek alapításával folytatódott. 2008-ban a cigánysággal kapcsolatos ismeretek terjesztése (elsősorban tanárképzésben résztvevőknek) majd 2009-ben a tudományos kutatómunka került a középpontba LHH-s kistérségek vizsgálatán keresztül. 2010-ben folytatódott a mentorprogram és a

³ Wlislócki Henrik Szakkollégium Pedagógiai Programja, <http://wlislócki.tamop.pte.hu/>

tudományos kutatások és 2011-ben pedig sor került egy közös konferenciára a Tanszék és a Szakkollégium szervezésében. A Szakkollégium munkáját, terveinek, céljainak megvalósulását jelenleg nagyban segíti egy elnyert TÁMOP pályázat komplex hallgatói szolgáltatások fejlesztése témában hátrányos helyzetű hallgatók részére.

A Kormány egyik fontos feladatának tekintette megalakulása óta azt, hogy a történelmi egyházakkal karöltve segítse a cigányok társadalmi integrációját. E mögött az a felismerés állt, hogy szükség van egy felelős, a magyarságát és cigányságát egyaránt vállaló, kereszteny értékeket valló cigány értelmiségi rétegre.

Féléves előkészítő munka után a kormány és az felekezetek közt 2011. márciusban jött létre a kereszteny roma szakkollégiumi rendszer kialakításával kapcsolatos megállapodás, melynek értelmében a kormány a megalakuláshoz nyújt támogatást, valamint ösztöndíjat biztosít majd a hallgatói számára. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkársága a Program felelőse. Az Államtitkárság a márciusi megállapodás szerint szakkollégiumi normatíva kidolgozását tervezi annak érdekében, hogy a szakkollégiumi rendszer folyamatos működése biztosítva legyen. A közeljövőben európai uniós pályázat kerül kiírásra a szakkollégiumi rendszer pénzügyi kereteinek megszilárdítására.

A szakkollégiumi rendszert úgy alakították ki, hogy hátrányos helyzetű, de főképp roma diákok legyenek a tagjai.

2011 szeptemberétől működik országos hálózat formájában, Európában egyedülálló módon a Kereszteny Roma Szakkollégiumi Hálózat. A Hálózatnak jelenleg négy tagja van a négy nagy egyetemi városnak megfelelően: A jezsuita rend Budapesten működteti a Jezsuita Roma Szakkollégiumot, a görög katolikus egyház Miskolcon a Bacsinszky András Görög Katolikus Roma Szakkollégiumot, a református egyház Debrecenben a Wáli István Cigány Szakkollégiumot, az evangélikus egyház pedig Nyíregyházán az Evangélikus Roma Szakkollégiumot.

A szakkollégiumi hálózat célja „a társadalmi, nemzeti és szociális kérdések iránti érzékenységek növelése, a magyar–roma identitás megerősítése, a szakkollégiumok roma diákjai tanulmányi előmenetelének, nevelésének és személyiségfejlődésének támogatása, valamint a közösségi felelősségvállalás iránt elkötelezett, kereszteny szellemiségű roma értelmiség megerősítésének elősegítése.” (Szilvay 2011) A Hálózat elnöke Forrai Tamás jezsuita tartományfőnök. A szakkollégiumi hálózat a roma-magyar kettős identitás vállalását, erősítését tűzte zászlajára, azaz a romák számára a társadalmi

integrációt tartja követendőnek az etnikai identitás, etnikai gyökök megtartásával, vállalásával. E mögött az a felismerés állt, hogy nagyon hiányzik Magyarországon egy olyan cigány értelmiségi csoport, akik a kettős identitás felvállalásával erősítik, segítik saját közösségüket, de ugyanakkor értik a többségi társadalmat, annak elvárásait, szokás- és normarendszerét és képesek ezzel azonosulva a nem cigányok felé is közvetítő szerepet ellátni. A szakkollégiumi hálózat küldetés szerint pozitív, többes identitás szeretne kialakítani a fiatalokban, olyan identitást, amelyben a kisebbségi és többségi identitáselemek harmóniában tudnak élni egymás mellett és ez stabil alapot ad a kollégisták számára a társadalomba való sikeres integrációra.

A hálózat szakmai, módszertani háttérrel tud nyújtani az intézményeknek. A szakkollégiumi nevelés ökumenikus szellemű, a képzés mindenhol hasonlóan kulturális, spirituális és közismereti tárgyakból épül fel.

Irodalom

A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók kompetenciamérések során elért eredményeinek elemzése, Budapest, EXPANZIÓ HUMÁN TANÁCSADÓ, 2013.

A nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény

Borsod-Abaúj-Zemplén megye „A hátrányos helyzetben élők társadalmi felzárkóztatását, mobilitását elősegítő” stratégiája, Miskolc, 2011. Kézirat.

Ceglédi Tímea (2008): Hátrányos helyzetű tehetséges hallgatók a Debreceni Egyetemen, *EDUCATIO*, 4. 115-135. old.

Csuhaj Andrea (2013): *A Mentorprogram szerepe a felsőoktatásban*, <http://hook.hu/mentor/szakmai-anyagok/>

Fábri György (2014): „Felsőoktatási szakpolitikai és fejlesztéspolitikai elemzések az ESZA fejlesztések tervezése érdekében.” TÁMOP-7.2.1-11/K-2012-0005. Kutatási zárótanulmány

Forray R. Katalin (2013): Cigány diákok a felsőoktatásban, *Romológia*, 2013/1.

Forray R. Katalin: Roma/cigány diákok a felsőoktatásban,
<http://epa.oszk.hu/01500/01551/00024/pdf/1033.pdf>

Kende Anna (2004): „Értelmiségiként leszek roma és romaként leszek értelmiségi.” Vizsgálat roma egyetemisták életútjáról,

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/ki_sebbssegek_kisebbssege/pages/kk_12_kende.htm

Kiss László (szerk, 2014): *A felsőoktatás szociális dimenziója. A Eurostudent V. magyarországi eredményei*, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft.

Magyarország társadalmi atlasza. KSH, Budapest, 2012.
<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/tarsatlasz.pdf>

Nyüsti Szilvia (2012): Hátrányos helyzetben – helyzeti hátrányban a felsőoktatásban, 33-50. oldal. *FELSŐOKTATÁSI MŰHELY*, 2012/2. szám. Esélyek a felsőoktatásban

Rácz Attila (2010): *Hálózattá fejlődnek a roma szakkollégisták.*

<http://mindennapi.hu/cikk/belfold/-a-ciganysag-nelkul-gyengebb-lenne-a-nemzet-/2010-11-20/445>

Szilvay Gergely (2011): Roma szakkollégiumokat indítanak az egyházak, *MAGYAR KURÍR*, 2011. 03. 17.

Wlislócki Henrik Szakkollégium Pedagógiai Programja, <http://wlislocki.tamop.pte.hu/>

Gyukits György

A fiatalkorú terhesség és gyermekvállalás a mélyszegénységben élők körében, különös tekintettel Borsod-Abaúj-Zemplén megyére

A fiatalkorú terhesség és gyermekvállalás egyszerre egészségügyi és társadalmi probléma: egészségügyi a fogamzásgátlás, az abortusz, a koraszülés, a perinatális halálozás révén, társadalmi a fiatalkorú anyák születését követően az iskolai tanulmányaik félbeszakadása, a bántalmazás, a prostitúció miatt, hogy csak a legfontosabbakat említsem.

A kérdés, amire magyarázatot szeretnék találni ebben a tanulmányban, hogy mivel magyarázható a mélyszegénységben élő fiatalkorúak körében a terhesség, a gyermekvállalás valamint az abortusz?

Mielőtt a probléma tárgyalásába fognék, tekintsük át, mit tudunk e jelenségekkel kapcsolatban. Lássuk először a statisztikai adatokat.

I. Fiatalkorú gyermekvállalás az adatok tükrében

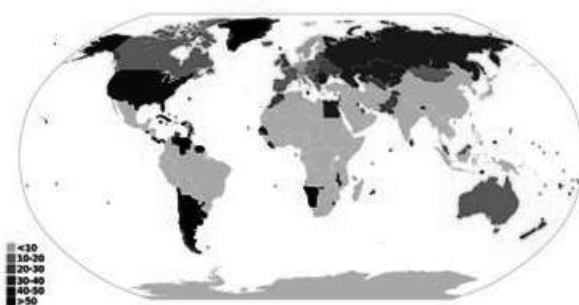
I.1. Nemzetközi statisztikák

E tanulmány kereteit meghaladná a témával kapcsolatos nemzetközi tendenciák részletezése, de mégis lényeges a hazai helyzet értelmezéséhez a külföldi kontextus ismerete, ezért az alábbiakban ennek vázlatos ismertetésére szorítkozom. Az 1. ábráról áttekintést kaphatunk a fiatalkorú gyermekvállalással kapcsolatban, melyből kiderül, hogy milyen jelentős különbségek vannak az egyes országok között. Az 1. ábráról látható, hogy a magyar (19800 USD/fő, 2013-ban)¹ adatok nemzetközi összehasonlításban

¹ CIA The World Fact Book. [https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2004rank.html?countryname=United%20States&countrycode=us®ionCo](https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2004rank.html?countryname=United%20States&countrycode=us®ionCode=NA)

egyáltalán nem olyan rosszak, és az Európai Unió országai között is átlagosnak tekinthetők. A 2. ábráról pedig leolvasható, hogy a két közép-kelet-európai országban, Bulgáriában (14400 USD/fő, 2013-ban) és Romániában (14400 USD/fő, 2013-ban) milyen nagy arányú a fiatalkorú szülés, valamint az is, hogy a gazdag országok közül az Amerikai Egyesült Államokban (52800 USD/fő 2013-ban) milyen magas ez az érték. Az is figyelemre méltó, hogy a gazdag országok között milyen nagy arányú különbségek vannak: Svájc (54800 USD/fő 2013-ban) és az USA között például közel tízszeres. Tehát önmagában egy ország gazdasági helyzete, – ami az egy főre eső GDP-vel jellemezhető – nem magyarázza a fiatalkorú terhesség gyakoriságát, hanem más tényezőknek (is) szerepet kell játszaniuk ebben: Wilkinson (1996) a társadalmi egyenlőtlenségek mélységére, a szegénység méreteire hívja fel tanulmányában a figyelmet a népesség egészségi állapota tekintetében, de azt hiszem, ezek hasznos szempontok lehetnek a fiatalkorú terhességgel kapcsolatban is.

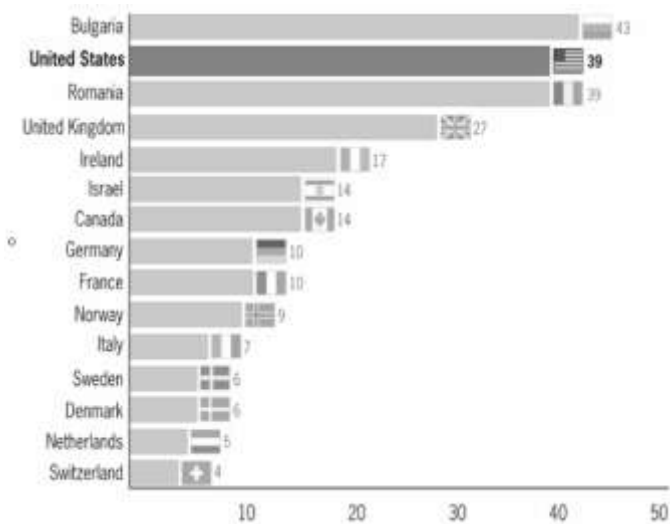
1. ábra Fiatalkorú (15-19 éves) szülés
1000 fiatalkorúra a 2000-2009 közötti időszakban.

Forrás: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Teenage_birth_rate_per_1000_women_15%E2%80%9319_2000-09.svg

[de=noa&rank=14#us](#). Az egy főre eső GDP-t gyakran használják az országok gazdasági helyzetének jellemzésére, ezért én is ezt a mutatót használok

2. ábra: A fiatalok (15-19 éves) szülés
ezer fiatalok nőre a 2008 és 2009 közötti időszakban.

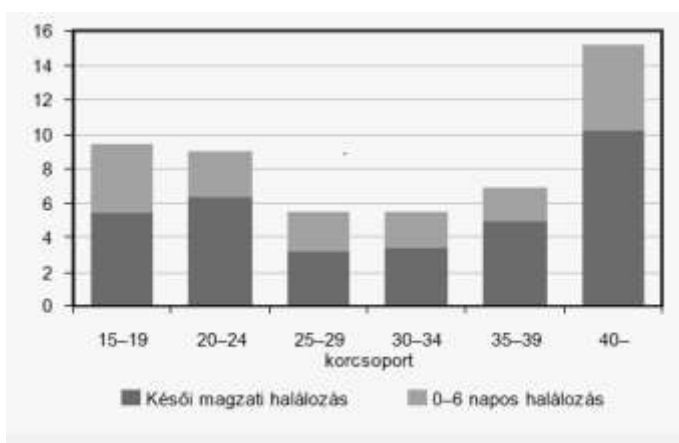

Forrás: ENSZ Demográfiai Évkönyv 2010.
(minden adat 2008-ra vonatkozik, kivétel az USA, ahol 2009-re)

I. 2. Magyarországi adatok

Először a perinatális, azaz a szülés időszaka körüli halálozás trendjeit tekintjük át. A kérdés, amire választ várunk, hogy mennyiben jelent kockázatot e téren a fiatalkorú – 15-19 éves – szülés. (3. ábra)

3. ábra: Perinatális halálozás az anya életkora szerint ezer születésre

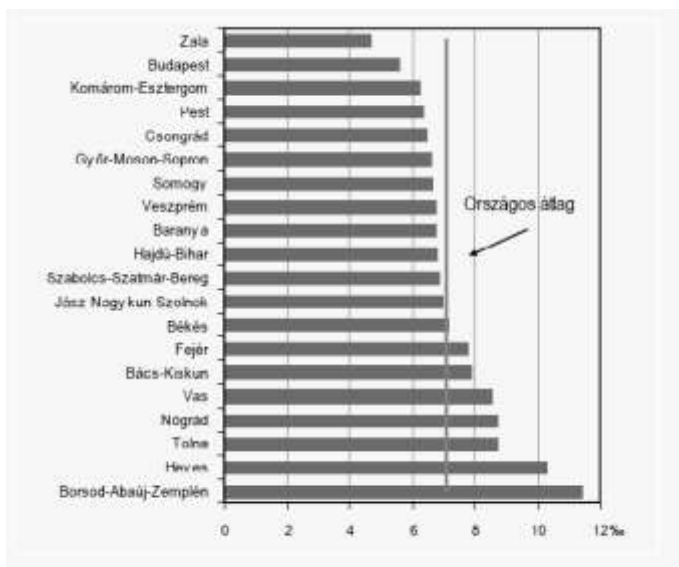
Forrás: KSH Születés körüli halálozások Magyarországon.
Statisztikai tükör VI. Évf. 88. szám 2012. November 12.

A fiatalkorú korcsoportban a perinatális halálozás ugyan kissé magasabb, de nincs nagy különbség a következő, a 20-24 éves korcsoportéhoz képest. Viszont a perinatális halálozáson belül a 0-6 napon belüli csecsemőhalálozás esetében már nagyobb, közel kétszeres az eltérés e két korcsoport között, míg a késő magzati halálozásnál megfordul a tendencia, és a fiatalkorúak értékei némileg kedvezőbbek. Az ábráról leolvasható még, hogy az előbbi két korcsoportba tartozás ugyan nagyobb rizikót jelent a perinatális halálozás tekintetében a 25-39 éves korcsoportokhoz képest, de jóval kisebbet, mint a 40 év felettiben.

Tehát összességében megállapítható, hogy a fiatalkorú gyermekvállalás nem jelent lényegesen nagyobb kockázatot a perinatális halálozás tekintetében.

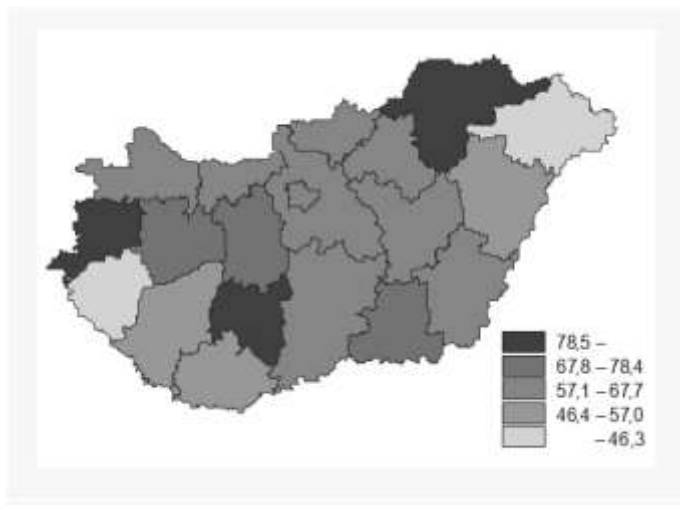
Borsod-Abaúj-Zemplén megye esetében már kevésbé megnyugtató a helyzet, mivel a perinatális halálozás tekintetében a megyék közül a legutolsó helyen áll (4. ábra), ugyanígy a 2500 grammnál kisebb súlyú születés körüli halandóságnál is a legrosszabb helyzetben lévő három megye közül az egyik. (5. ábra).

4. ábra. Ezer születésre jutó perinatális halálozás megyénként 2009-2011 átlaga.

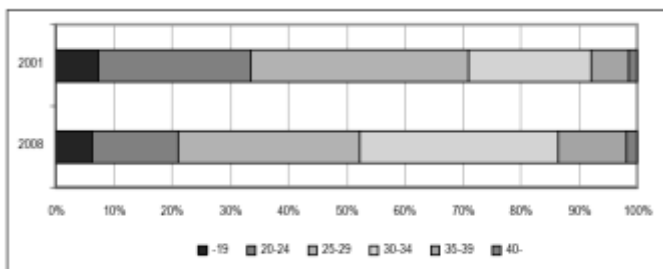
Forrás: Születés körüli halálozások Magyarországon.
 Statisztikai tükrö VI. Évf. 88. szám 2012. November 12. 3. oldal.

5. ábra. A 2500 grammnál kisebb súlyú születés körüli halandóság megyénként, 2008-2011 átlaga, ezer születésre.

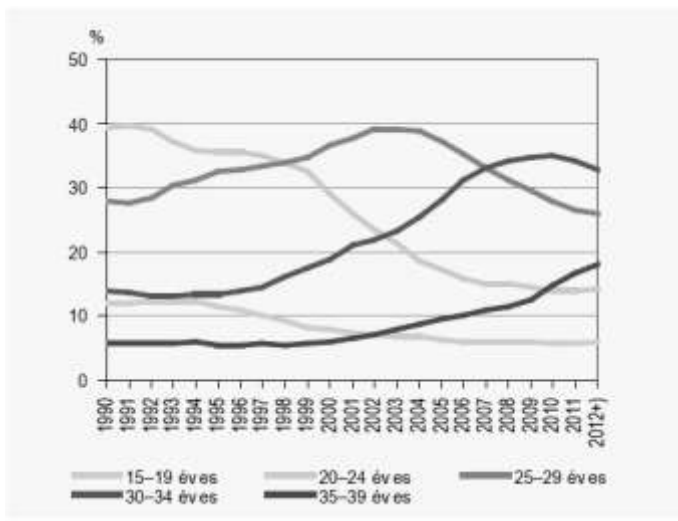
Forrás: Születés körüli halálozások Magyarországon.
 Statisztikai tükrö VI. Évf. 88. szám 2012. November 12. 4. oldal.

6. ábra. Élveszületések megoszlása az anya életkora szerint.

Forrás: A népmozgalom területi különbségei. KSH, 2009, 9. oldal

7. ábra: A születések számának megoszlása az anya korcsoportja szerint.

Forrás: Népmozgalom 2012. Statisztikai Tükör.
VIII. Évfolyam 30. Szám. 2013. Április 25. 2. oldal

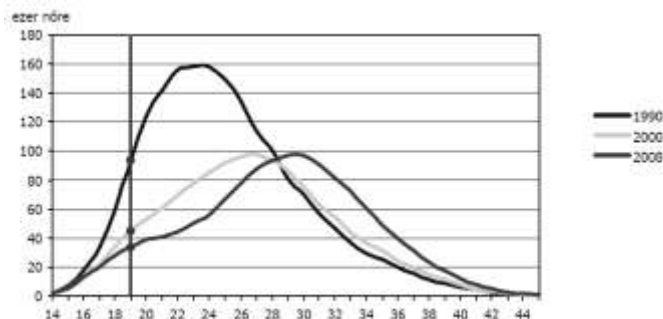
A 6. ábrán a 2001 és 2008 közötti időszakban a fiatalkorú terhesség arányának kismértékű csökkenése figyelhető meg.

A 7. ábra azonos kérdést vizsgál, csak nagyobb időintervallumban: 1990-2012 között tekintve a fiatalkorú terhesség trendjét. Megállapítható, hogy ebben a perspektívában már jelentős visszaesés figyelhető meg, mivel az érték körülbelül a felére csökkent, melyre elsősorban az 1994-2004 közötti időszakban került sor.

Meg kell említeni, hogy a többi korcsoport esetében is számottevő változás következik be: kissé leegyszerűsítve a kérdést, arról van szó, hogy a gyermekvállalás kitolódik a harminc év fölötti időszakra. A 8. ábrán pedig három időpontban, 1990-ben, 2000-ben és 2008-ban láthatjuk az élveszületések megoszlását az anya életkora szerint. Itt szintén szembetűnő a fiatalkorú gyermekvállalás csökkenése, de az is látható, hogy ez különösen 16 éves kortól nagyarányú.

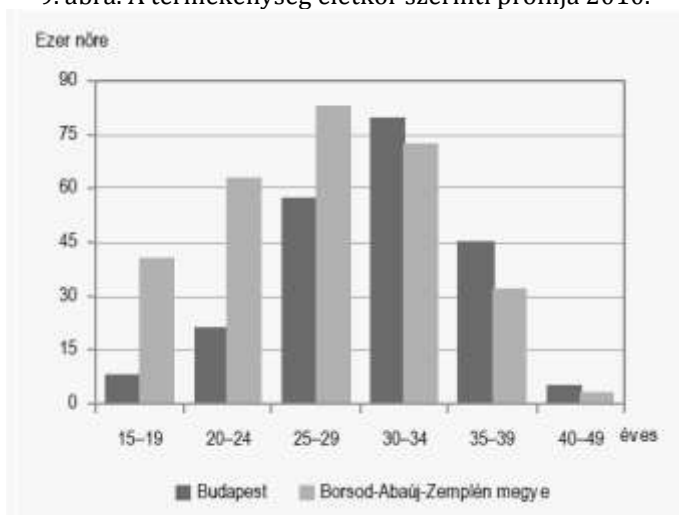
A 9. ábrán a termékenység életkorszerinti profiljából jól látható, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a fiatalkorúaknál legalább ötszöröse az érték a Budapestinek.

8. ábra. Élveszületések az anya életkora szerint.

Forrás: Kamarás Ferenc: Tizenéves terhességek demográfiai jellemzői KSH. 2009.

9. ábra. A termékenység életkor szerinti profilja 2010.

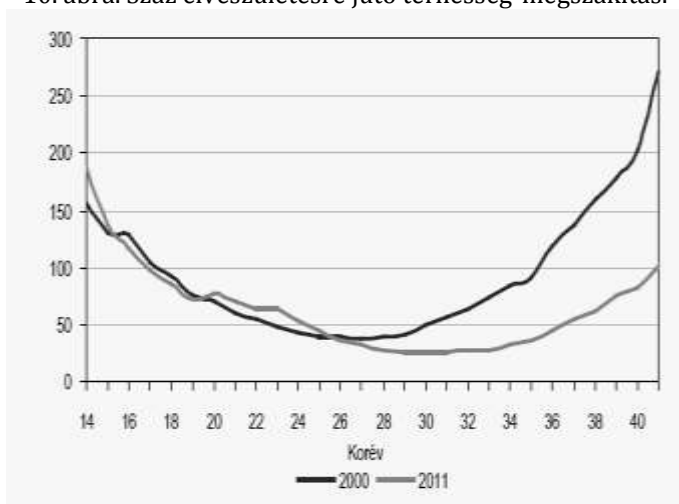
Forrás: A hazai termékenység legújabb irányzatai. Statisztikai tükrök. V. Évfolyam 80. szám. 2011. november 25. 4. oldal.

A terhességmegszakítások tekintetében viszont a fiatalkorúak körében már nem tapasztalható jelentős csökkenés (10. és 11. ábra). Sőt, a száz éveszületetre jutó terhesség-megszakítás estében – a 15 éves kor alatt – még némi növekedés is megfigyelhető.

A huszonhatodik életévtől kezdődően viszont számottevő visszaesés tapasztalható, ami jelentheti azt, hogy az idősebb nők tudatosabban élnek a fogamzásgátlás adta lehetőségekkel, de egyben azt is, hogy a fiatalkorúak körében a fogamzásgátló eszközökhöz való hozzáférés problémás, vagy esetleg nincsenek tisztában a lehetőségeikkel (10. ábra).

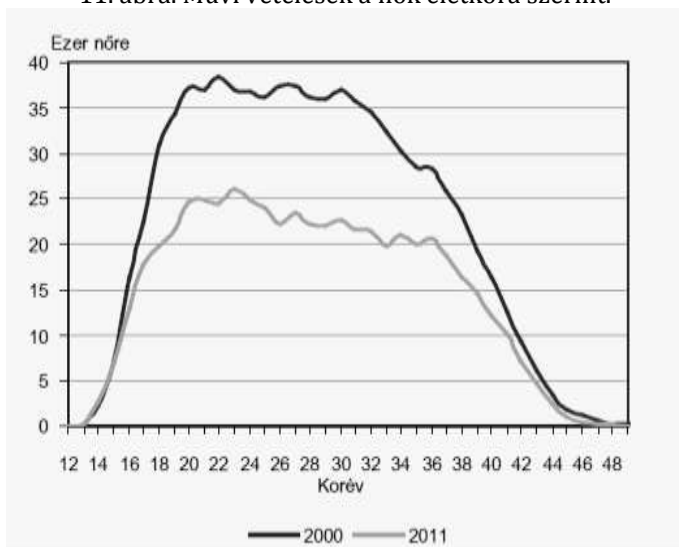
Ha a száz éveszületésre jutó terhesség megszakítások számát a nők iskolai végzettsége szerinti bontásban vizsgáljuk a 2000 és 2011 közötti időszakban (12. ábra), akkor megállapítható, hogy az alacsony iskolai végzettségűek körében emelkedés, míg a közép- és felsőfokú iskolát végzettek esetében csökkenés tapasztalható. Legnagyobb arányú a növekedés – a legalacsonyabb, – a nyolc osztállyal sem rendelkezők körében.

10. ábra. Száz éveszületésre jutó terhesség-megszakítás.

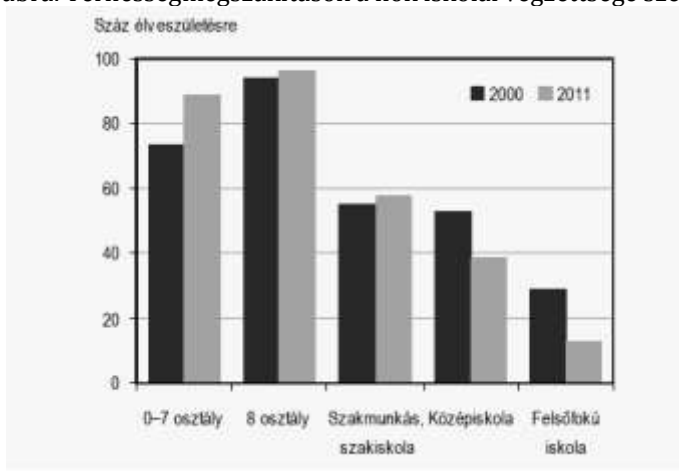
Forrás: Terhességmegszakítások demográfiai jellemzői. Statisztikai Tükör. VI. Évfolyam 110. Szám. 3012. december 21. 4. oldal.

11. ábra. Művi vetélések a nők életkora szerint.

Forrás: Terhességmegszakítások demográfiai jellemzői.
 Statisztikai Tükör. VI. Évfolyam 110. Szám. 3012. december 21. 3. oldal.

12. ábra. Terhességmegszakítások a nők iskolai végzettsége szerint.

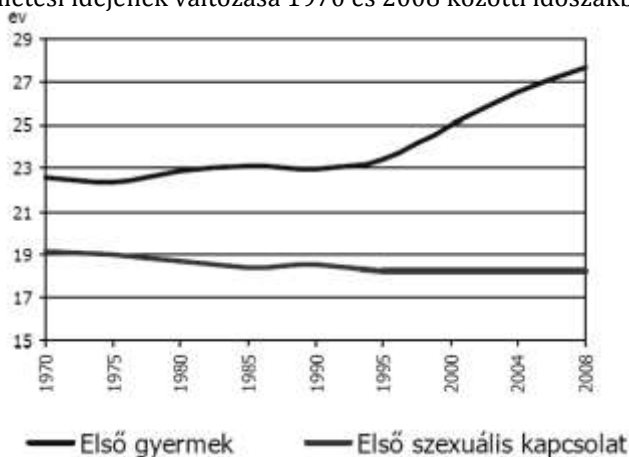

Forrás: Terhességmegszakítások demográfiai jellemzői.
 Statisztikai Tükör. VI. Évfolyam 110. Szám. 3012. december 21. 5. oldal.

A 13. ábráról az olvasható le, hogy az első szexuális kapcsolatra egyre fiatalabb korban kerül sor, ezzel szemben az első gyermek megszületése egyre későbbi időpontra tolódik ki. Ez a tendencia a 15 év és annál fiatalabbak körében növekvő arányú abortusz miatt figyelemre méltó.

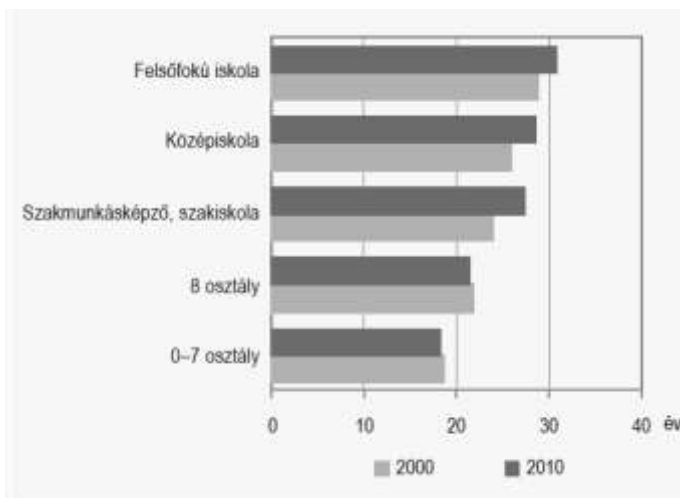
A 14. ábrán pedig az látszik, hogy az első gyermek megszületésekor az anya annál fiatalabb, minél alacsonyabb az iskolai végzettsége. A nyolc osztály és ennél kisebb iskolai végzettség esetében pedig az anyák átlagos életkora még csökkent is 2010-re a 2000-es adatokhoz képest.

13. ábra. Az első szexuális kapcsolat és az első gyermek születési idejének változása 1970 és 2008 közötti időszakban.

Forrás: Kamarás Ferenc: Tizenéves terhességek demográfiai jellemzői. KSH. 2009.

14. ábra. Az első gyermek megszületésekor az anya átlagos életkora iskolai végzettség szerint.

Forrás: A hazai termékenység legújabb irányzatai. Statisztikai Tükör V. Évfolyam 80. Szám. 2011. November 25. 3. oldal

II. Elméleti háttér

A slum-okban élő fiatakorúak gyermekvállalásának tárgyalása során kiindulópontul Oscar Lewisnak a szegénység kultúrája koncepcióját választom. (Lewis 2000.) Ennek lényege, hogy jellemző a szegénységre egyfajta sajátos kultúra, amely ugyan segít a szűkös körülmények közötti túlélésben, de egyúttal gátja is a szegénységből való kitörésnek, és így a szegénységet generációról generációra átörökíti.

Az elmélet kidolgozásának terepéül az 1960-as években a Mexikóváros-béli Colonia Morelos nevű nyomornegyed szolgált. (Lewis 1968: 11.) A Colonia Morelosban élők Lewis szerint etnikailag nem különböznek Mexikóváros többi lakójától, de ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a szegénység kultúrája ne etnicizálódjon, azaz egy etnikai csoport által lakott gettóban alakuljon ki, erre példaként az USA-beli afroamerikai gettókat említi.

Lewis szerint ennek a szubkultúrának sajátosságai – a teljesség igénye nélkül – a jövőtlenség, egyfajta fatalisztikus életszemlélet, a mának élés, a gyenge énkép, a bűnözés, a (pár) kapcsolatok labilitása valamint a fiatalokú gyermekvállalás. (Lewis 2000.)

A Lewis által leírtakat egészíti ki Patricia Fernandez Kelly, az USA-beli Baltimore-ban jó harminc évvel később végzett kutatása néhány fontos szemponttal (Kelly 1998.): ezek közül a leglényegesebb, hogy az afro-amerikaiak által lakott gettóban élők kapcsolati hálójának sajátosságai eltérnek az amerikai középosztályétól.

Kelly felhívja a figyelmet – Granovetter nyomán – az úgynevezett gyenge kötések szerepére, mivel a másik személy kapcsolati hálójához, mint erőforráshoz való hozzáférés jelentősen megnövelheti az érdekérvényesítés hatékonyságát. (Granovetter 1994.) Granovetter a személyes kapcsolatháló ezen elemét a kapcsolat szorossága alapján „gyenge kötéseknek” nevezi, amelyek „hídszerű” kapcsolatot létesítenek a kapcsolati háló erős kötésű elemei között. (Granovetter 1994.)

Kelly lényegesnek tartja a kapcsolatháló differenciáltságának kérdését is, amelyet multiplexitásnak nevez. „[A] multiplexitás annak mértéke, hogy a társadalmi kapcsolathálókat milyen arányban alkotják eltérő társadalmi státussal rendelkező, egymáshoz sokféleképpen kapcsolódó egyének, akik összetett szerepeket játszanak a tevékenységek különböző területén”. (Kelly 1998: 242.)

A Coleman értelmezése szerinti társadalmi tőkét a tulajdonosa erőforrásként használhatja céljai elérésében, mint amilyen például egy jó állás megszerzése. A társadalmi tőke azonban egyenlőtlenül oszlik meg a társadalomban. (Coleman 1994.) Például az állásért vívott harcban az amerikai középosztálybeliek számára döntő tényező lehet, hogy számításba vehetnek olyan kapcsolathálókat, amelyeknek számos magas presztízsű és befolyásos tagja van. Ezzel szemben a gettóban élők kapcsolathálóját a multiplexitás alacsony foka jellemzi, azaz gyenge minőségűek, és semmiképpen sem elégségesek ahhoz, hogy igénybe vételükkel ki lehessen törni a gettóból, jóllehet a mindennapok túlélésében döntő jelentőségre tehetnek szert. A gettóban élők kapcsolathálójának további jellemzője, illetve a fentiekből következik, hogy a közvetlen rokonságon és szomszédságon kívül nincsenek elemei, azaz az itt élők a gyenge kötések igénybevételének előnyeire sem számíthatnak hasonlóan ahhoz, ahogy Lewis a szegénység kultúráját jellemezte. (Lewis 1968b.)

Kelly szerint a társadalmi tőke szerepet játszik az identitás formálásában is. Itt a nők és a férfiak erőforrásokhoz való hozzáféréseinek különbözőségére gondol.

A gyermek a felnőtté válás folyamán nem felnőtté, hanem férfivá vagy nővé szeretne válni, csak hogy a férfiasságot és a nőiességet övező szimbólumok és viselkedésformák a társadalmi tőke által biztosított lehetőségek szerint változnak. Kelly ennél a kérdésnél vezeti be a kulturális tőke fogalmát, melynek esetében – sajátos antropológiai megközelítésében – hangsúlyossá válik a *jelentés* fogalma, pontosabban annak tisztázása, hogy egy adott kultúrában milyen jelentést tulajdonítanak bizonyos eseményeknek. A férfiaknál például a munkaerőpiacról való kiszorulás következtében a klasszikus családfenntartói szerep helyett a férfiasság más szimbólumai kerülnek előtérbe, mint amilyen a fizikai erő vagy a szexuális potenciál. A gettóbeli lányoknál ezzel szemben a gyermekkorból a felnőttkorba való átmenetet az első gyermek megszülése és ezzel szoros összefüggésben az önálló életvitel kialakítására tett kísérlet szimbolizálja, míg a középosztály tagjainál egy jó középiskolában letett érettségi jelenti ugyanezt. E szerint a társadalmi tőke nagymértékben befolyásolja a kulturális tőkét, sőt Kelly egy helyen úgy fogalmaz, hogy „a kulturális tőke a társadalmi tőke mellékterméke”, ez alatt azt érve, hogy „a kulturális tőke nem termelődik újra önállóan, hanem csupán abban a mértékben, amennyire fennmaradnak azok a feltételek, amelyek a társadalmi tőke speciális formáinak létrejöttét biztosítják. Más szavakkal, az egyének, amikor ismét biztosítják azokat a strukturális feltételeket, amelyek létrehozzák a társadalmi tőke bizonyos típusait, akkor a szimbolikus repertoárt is újratermelik.” (Kelly 1998: 251.)

A nemi szerepek sajátosan gettóbeli differenciálódása a férfiak és a nők államhoz való viszonyát is meghatározza, ugyanis általában a nők állnak kapcsolatban a jóléti intézményrendszerrel, míg a férfiak a büntetés végrehajtással. Jellemző az is, hogy a piacgazdasággal viszont egyáltalán nincs, vagy csak nagyon korlátozott a kapcsolatuk. Így végső soron Kelly a gettóban gyakori fiatalkori terhességet, illetve gyermekvállalást a kulturális és társadalmi tőke toponomikus voltával – társadalmi és fizikai helyhez kötöttségével – magyarázza.

Fentiek egyenes következménye, hogy az itt élő lányok számára a középiskola elvégzése az életük egyfajta „csúcspontja”. A mertoni értelemben használt (középosztályi) kulturális célok (Merton 1980.) elérhetetlensége révén ekkor már nyugodtan családot alapíthatnak: „Sokáig vártam, mielőtt gyermekem lett volna. ... Mire vártam volna (még)?” idézi Kelly tanulmányában az egyik tizenéves interjúalanyát. (Kelly 1998: 267.) Lewishez

haszonlóan Kelly is megemlíti az időhöz való speciális viszonyt, de ő a fentiek alapján inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy a gettóbeli lányok „gyorsabban élnek”, és – véleményem szerint – ezzel magyarázható, hogy tizenöt-tizenhat éves korukra már érett nőnek számítanak. Érdekes, hogy Lewis ezt a jelenséget, mármint a korai érést, a gyerekkor teljes hiányaként értelmezi. (Lewis: 313.)

Kelly másik, számunkra fontos gondolatmenete abból indul ki, hogy a gettóban élőknek nincs életképes családmmodelljük, gyakori az alkoholizmus, és részben ennek következtében a családon belüli erőszak. Az e családokban élő fiatalokú lányoknak nincs más lehetőségük arra, hogy a számukra elviselhetetlen családjukból elmeneküljenek, mint, hogy felnőtté váljanak, ennek pedig egyetlen, az adott kultúrában legitim módja, ha gyermeket vállalnak. Életképes családmmodell híján viszont anyáik életútját járják végig: pár év elteltével tipikus, hogy egyedül maradnak gyermekeikkel. Márpedig az egyedülálló anya – azaz, ha nő a családfő –, a legnagyobb kockázati tényező a szegénységi spirál kialakulásában. (Spéder 2002.)

Kelly végül is egyetlen alkalmazkodási módként tárgyalja a gettóbeli fiatalokú terhesség kérdését, azaz tulajdonképpen pszichológiai szempontból egyetlen megküzdési stratégiaként értelmezi a problémát. Ezzel szemben Lazarsfeld és munkatársai (1999) még közvetlenül az 1929-es nagy világválságot követően írják le a Bécs környéki Marienthalban végzett empirikus kutatásaik alkalmával az ott élő, döntő többségében munkanélkülivé vált népesség mentális állapotát, és négy megküzdési stratégiát különböztetnek meg.

Néhány szót kell ejteni a kutatási terepről: Marienthal egy Bécs környéki munkástelep, amely az ezernyolcszázás években megtelepült szövőipar számára biztosította a munkáskezeket. A telepen szervezett munkásosztály élt, amit jól jellemez a május elsejei szociáldemokraták szervezte ünnepségen a munkások felvonulása.² Volt sportklub, amatőr színjátszó kör, zenekar, könyvtár, de Lazarsfeldék interjúból kiderül, hogy a munkások közül sokan jártak be Bécsbe, moziba és színházba. A szociális ellátást tekintve, pedig elég utalni arra, hogy a gyermekek Montessori óvodába jártak, és a kielégítő körülményeket jól jellemzi a gyermekjátékokról készített korabeli fotó (lásd a 2. lábjegyzetben hivatkozott forrásban megtalálható fotógyűjteményt).

² Marienthalról egy virtuális archívum található (Die Arbeitlosen von Marienthal): <http://agso.uni-graz.at/marienthal/archiv/00.htm>. A dokumentumok mellett számos fotó is található itt, melyre a főszövegben utalok.

A világválság kitörésével mindennek szinte azonnal vége lett, csaknem mindenki elveszítette a munkáját, és a szegénység kultúrája nagyon rövid idő alatt kialakult. Ez azért nagyon érdekes, mert Lewis és Kelly terepei régóta létrejött slumokat vizsgáltak, így a szegénység kultúrájának kialakulásáról nem tudhatunk meg semmit belőlük. Lazarsfeld arra hívja fel a figyelmet ezzel kapcsolatban, hogy a munkásoknak nem voltak jelentős tartalékaik, ezért korábbi életformájuk egyik napról a másikra fenntarthatatlanná vált. Szinte mindenki kapott segélyt, de ez egy egészen más életszínvonalat tett megengedhetővé.

A válság kitörését követően szinte szóról-szóra ugyanazokat a jelenségeket tapasztalták, mint Lewis Mexikóvárosban és Kelly Baltimore-ban, úgymint az egyik napról a másikra élés, az irracionális gazdálkodás, ami a munkanélküli segély azonnali felélésében nyilvánul meg legszembetűnőbben. Megfigyelték a kulturális javak fogyasztásának drasztikus visszaesését, még azon javakét is, amelyek továbbra is rendelkezésre álltak volna, Ennek tipikus esete a könyvtárba járás, ám Lazarsfeld a könyvtári kölcsönzés drasztikus visszaesését tapasztalta.

Most térjünk át azokra a megküzdési stratégiákra, amelyeket a terepen Lazarsfeld és munkatársai megfigyeltek:

1. Az első típust *töretlennek* nevezik, és az ebbe a kategóriába tartozók jellemzője, hogy van jövőképük, (ezért) folyamatosan keresnek munkát, a háztartás szintjét megőrzik, és a gyermekeik ápolnak.
2. A második típust *rezignálnak* hívják, ők vannak Marienthalban a szociográfiai leírás tanúbizonysága szerint a legtöbben. Legfontosabb jellemvonásaik a tervek hiánya, a jövőtlenség, az egyik napról a másikra való éledgelés. A kialakult helyzetet elfogadják, és igényeiket ehhez mérten redukálják. Az élettől már semmit sem várnak, a hangulat nyugodt, és vannak azért apróbb örömök is. A gyermekeiket gondozzák.
3. *Kétségbeesett* elnevezéssel illetik a harmadik típust, melynek legfontosabb jellemzője a kétségbeesésen kívül a depresszió (ez a mai kifejezéssel élve inkább a depresszív tünet együttest jelentheti, mint magát a betegségment nyilvántartott depressziót. (Kopp - Skrabsky, 2001.) A múltnak él, munkát már nem keres, de a gyermekeit rendben tartja – írja a tanulmányban Lazarsfeld.
4. *Apatikus* az utolsó típus, jellemzői: irracionális gazdálkodás, amelynek legfőbb ismérve a segély azonnali felélése, a széteső család és a szenvedélybetegségek. Ebben a korban ez az alkoholizmust jelenti.

Lazarsfeld és munkatársai elemzik a megküzdési stratégia és az anyagi háttér kapcsolatát is: ennek nyomán kimutatják, hogy apatikus típusban a család jövedelme alacsonyabb, mint a többiben, ahol viszont ennek értéke közel azonos. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a középosztálybeli megfigyelő számára kicsinek tűnhet a különbség, de ez a vizsgált csoport túlélése szempontjából mégis jelentős.

A továbbiakban e megküzdési stratégiák mentén fogjuk vizsgálni a fiatalok gyermekvállalás jelenségét a szegénynegyedekben élő népesség körében.

III. Módszer

2002 óta több mint ötven interjú készült a témában. Ezek elsősorban strukturált interjúk, de ha szükséges volt, életút interjút csináltunk. Egy egészség-prevenációs program keretein belül a fogamzásgátlás kérdésében fókuszcsoportokra is sor került. (Gyukits – Sándor, 2003.) Az interjúk budapesti, miskolci, ózdi, tatabányai, szikszói nyomornegyedekben, illetve taktaszadai, medgyaszói, sajóbábonyi és sajószentpéteri cigánytelepeken készültek.

Tapasztalataim alapján a falvak és a városok között a fiatalok gyermekvállalás tekintetében a jelenség etnicizáltsága szempontjából különbség van: a városi nyomornegyedekben talán kevésbé etnicizált, mint a vidéki falvak cigánytelepein, bár még az olyan eldugott települések, mint Taktaszada esetében is tapasztalható vegyes házasság. Az elgettósodó aprófalvak esetében hasonló tendenciáról számol be Durst. (Durst 2002.)

A kutatás első eredményeit még 2003-ban publikáltuk. (Gyukits 2003, Gyukits – Sándor, 2003.) Azóta az interjúalanyok egy részét a lehetőségekhez képest nyomon követem, ami egyáltalán nem könnyű, tekintettel a telepfelszámolásokra – például a budapesti Dzsumbujt teljesen, a miskolci Szondi telepet is lényegében felszámolták –, de maguk az interjúalanyok is gyakran váltanak lakóhelyet. A 2002-es első kutatás óta folyamatosan készítünk interjúkat a témában, akár más terepkutatások apropóján is, de mégis a legtöbb és legfontosabb tapasztalatot az interjúalanyok egy részének több mint egy évtizedes nyomon követéséből gyűjtöttem.

IV. Eredmények

Az elméleti részben Lazarsfeld és munkatársainak kutatása nyomán bemutatott négyféle megküzdési stratégia közül kettőben, az *apatikus* és *kétségbeesett* típusban, Kelly modellje jól alkalmazható.

Az *apatikus* megküzdési stratégiára példa a néhai budapesti Dzsumbujban élő alkoholista családban felnőtt fiatalkorúan szült anyja esete, akit többször állami gondozásba vettek az apa erőszakossága miatt (itt a fizikai bántalmazás mellett nemi erőszak kísérletéről is szó van). (Gyukits 2003.) Tizenhat évesen menekül bele az első párkapcsolatába és szüli meg gyermekét. Akarja a gyereket, mely feljogosítja az önálló (szüleitől független) új életre. Az ifjú pár sorsa azonban a szülőkével nagyon hasonló irányt vesz: a fiatal férfi féltékenységi rohamában ki akarja rugdosni a gyereket a terhes nő hasából. A nő csak egy véletlennek köszönhetően tud megszabadulni élettársától: a férfi betörésből menekültében kiugrik az ablakon és eltöri a gerincét, ezért nyomorék lesz élete végéig.³

A *kétségbeesettre* példa ugyancsak a volt Dzsumbujban élő család esete, ahol az anyja, aki egyben a családfő is – mivel az élettársa hosszú évekre börtönbe került, és ezért tulajdonképpen egyedül neveli öt gyermekét – alkalmi prostitúcióból tartja fenn magát és családját. Várják a kilakoltatást, mivel illegális beköltözők, és ezért semmilyen lakhatási megoldásra nem jogosultak. Legnagyobb lánya tizenhét évesen terhes. Teljesen kétségbe vannak esve, napról napra élnek, fogalmuk sincs, mi lesz velük.

Egészen más kép tárul a szemünk elé, ha egy, Lazarsfeld leírása nyomán *töretlennek* nevezett család esetében vizsgáljuk a fiatalkorú terhességet. Az ebbe a típusba tartozó egyik család Miskolcon, az Avass alján lakik szoba-konyhás lakóépületben. A családban a hangulat jónak mondható, a családfő és a felesége alkalmi munkákból él. Tervezik, hogy elköltöznék, oly módon, hogy az ugyancsak Miskolcon lakó szüleik eladják a lakótelepi lakásukat, és ebből próbálnak egy nagyobbat vásárolni. A jelenlegi otthonuk rendezett, és még van egy régi számítógépük is. A lányuk 15 évesen „véletlenül megesett”. A lány egyáltalán nem akart még szülni, de nem volt lehetősége megfelelő fogamzásgátló eszközt alkalmazni. Továbbra is itt lakik velük, a gyermekével, és az élettársa is ide költözött. A lány az általános iskola

³ Maga az élettársi kapcsolat (Spéder 2005.) is egyfajta védelemként jelent az itt élő nők számára, szemben a házassággal, amiből szinte lehetetlen kilépni.

végeztével egy számítástechnikai szakiskolába járt, de azt a gyermek miatt abba kellett hagynia. Ha lehetőség nyílna rá, folytatná tanulmányait.

Végezetül nézzünk egy példát a rezignált típusra: a család a miskolci Lyukó völgyben lakik, egy téliesítetlen, körülbelül 25 négyzetméteres víkendházban, amit fából és fóliából álló épületrésszel egészítettek ki, így már közel negyven négyzetméteren nyomorognak. Víz-csatorna nincs, a vizet közkútról hozzák, fával és villany hőszigeteléssel fűtenek. Sajószentpéterről költöztek ide az élettársával. A nő tizenhét évesen szülte meg első gyermekét. Az életük egyhangú éldegélés, nincsenek céljaik, itt valahogy elvannak, az élettől már semmit sem várnak. Ennek ellenére mégis kiegyensúlyozott családi élet figyelhető meg, és vannak örömek is az életükben: az interjú során megjön az anya a bevásárlásból, és hoz kólát, és valami kis édességet a gyerekeknek. A fentiek során reményeim szerint sikerült e rövid eseteleírásokkal illusztrálnom, hogy mennyire jól lehet alkalmazni Lazarsfeld tipológiáját a magyarországi nyomortelepeken is.

Mint látható, Kelly modellje a fiatalkorú terhességről is beleilleszthető a fenti tipológiába. Az apatikus és kétségbeesett megküzdési stratégiák esetében a fiatalkorú lány menekül a családból, és mint volt róla már szó, ennek egyetlen legitim módja a gyermekszülés, amivel felnőtté válik, és így jogosulttá válik új családot alapítani és elöltözni. De amikor Kelly a kapcsolati hálókat elemzi, és rámutat a gettóban élő lányok társadalmi tőkéjének sajátosságaira, ezek a jellegzetességek mindenkire vonatkoznak, és nem csak a problémás családokban élőkre. A középiskola elvégzését életük csúcspontjaként élik meg az amerikai gettóban élő lányok: „mire várjak még” – mondja Kelly fent már idézett interjúalánya. Ráadásul e fiatalkorú lányok társadalmi kapcsolati hálója is éppen abba az irányba hat, hogy fenntartsa a mintát – ez teszi elfogadottá a fiatalkorú terhességet, hiszen a barátnők közül már sokan szültek. A *rezignált* típusban mindenképp, hiszen egyik napról a másikra való tengődés során, „a majd csak lesz valahogy” elvvel nem ütközik a fiatalkorú gyermekvállalás. Végső soron a *töretlen* az egyetlen típus, ahol – Kelly logikáját követve – egyáltalán szempont lehet a gyermekvállalás késleltetése.

V. Mit tehet a szociálpolitika?

A fentiek legfontosabb tanulsága, hogy önmagában a fogamzásgátlással kapcsolatos ismeretek átadását célzó, valamint a fogamzásgátlás eszközeinek elérhetőségét támogató programok nem érnek célt, legalábbis az *apatikus*, a *kétségbeesett* és a *rezignált* típusba tartozó családokban nevelkedő leányok esetében, hiszen ők teherbe *akarnak* esni, és gyermeket *akarnak* szülni. Itt szükség lenne sorstársakból kiképzett fiatalkorú anyákra, akik saját tapasztalataik megosztása révén tudnák befolyásolni a tinédzsereket a gyermekvállalás időzítésében, illetve a gyermekvállalás iskolai tanulmányok befejezése utáni időszakra való tervezésében. Ilyen jellegű program már létezik, például a dél-afrikai nyomornegyedekben.⁴ Természetesen szükség van szakemberekre is, de tudni kell, hogy a hitelesség szempontjából a sorstársak meggyőző ereje sokkal nagyobb. A szakemberek tekintetében pedig a védőnői és a gyermekvédelmi szolgálatot kell kiemelni, a fiatalkorú anyák és gyermekeik veszélyeztetettsége okán.

A töretlen család típusban viszont pusztán a fogamzásgátlással kapcsolatos ismeretterjesztés és ezzel együtt a korszerű fogamzásgátló eszközök elérhetővé tétele is eredményes lehet, hiszen az ebben a családtípusban felnövő fiatalkorú lányok még nem akarnak szülni, de nem tudnak megfelelően védekezni, márpedig, mint korábban láthattuk, a tinédzserek szexuális élete egyre korábban kezdődik, de az interjúkból is kiderül, hogy a szegénynegyedekben élő fiatalok nagyon korán kezdik.

A hangsúly egyszerre van a korszerűn és az elérhetőn. A korszerű fogamzásgátlás azért fontos, mert a nyomornegyedekben élő nők az olcsó, és ezért sokszor elavult fogamzásgátló tabletták használatát a nemkívánatos mellékhatások miatt hagyják abba. Fontos, hogy – a szegénység kultúrájának sajátosságait is mérlegelve – többféle lehetőség közül lehessen a legmegfelelőbbet kiválasztani, amiben nagy segítséget nyújthat a területi védőnői szolgálat, de természetesen a módszer kiválasztásában az érintetteknek kell a végső döntést meghoznia. A szegénység kultúrája szempontjából problémás lehet az óvszerhasználat, mivel a férfiasság egyik meghatározó kritériuma a fizikai erő mellett a nemzőképesség. Erre Kelly is felhívja idézett tanulmányában a figyelmet. Ráadásul egy középosztálybeli férfi számára pusztán anyagi szempontokat szem előtt tartva sem mindegy,

⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=uDntLPFe0hc>

hogya (kitől) hány gyereke van, hiszen legális jövedelemből él, és ezért a gyerekei után gyerekartádsdíjat kell fizetnie, szemben a nyomornegyedben tipikusan alkalmi, illetve feketemunkából élő, vagy éppen (tartósan) munkanélküli társával. De ugyanígy problémás lehet a fogamzásgátló tabletták is, mert rendszerességet és odafigyelést igényel, ami a nyomornegyedben felnövekvő leányok szocializációjának gyenge oldala. Az intrauterin (spirál) eszköz a fiatal életkor miatt lehet kontraindikált. Számításba jöhet még az alternatív medicina is, például az Aviva módszer.

A fogamzásgátló eszközökhöz való hozzáférés kérdésének sarkalatos pontja, hogy a helyszínen elérhetőek legyenek. A miskolci Lyukóból az orvoshoz, illetve a patikába való utazás költsége például oda-vissza számolva nyolcszáz forint, ami az ott élő családoknak önmagában is egy komoly tétel, ezért nagyon fontos, hogy a területen legyen utazás nélkül is elérhető egészségügyi szolgálat. Úgyszintén a védőnői ellátás az, ami kulcsszerepet játszhatna, mivel a védőnők munkakörébe tartozik a terepre való kijárás.

Ahol van működőképes család, illetve családmódel – vagyis a töretlen és a rezignált típusok esetében –, ott a családi kapcsolatok, a család, mint intézmény fennmaradását, illetve megerősítését kellene a szociálpolitika eszközeivel segíteni.

Ezek a szociális körülmények oda vezethetnek, hogy egy töretlen vagy rezignált család kétségbeesetté vagy apatikussá válik. Lazarsfeld modellje ugyanis egy „pillanatfelvétel” alapján készült, ha azonban éveken keresztül követünk nyomon szegénynegyedekben élő családokat, azt tapasztalhatjuk, hogy a családok megküzdési stratégiája és ezzel szoros összefüggésben tagjainak mentális állapota időben változhat, továbbá különféle szenvedélybetegségek rabjaivá válhatnak. Vagy fordítva, arra is van példa, hogy egy rezignált család megpróbál kitörni, vagy ha nem is az egész család, de legalább a gyermekei révén. Itt a szociálpolitika és a szociális ellátás kiszámíthatósága a lényeges. A rövid, egy-két éves programok reményeket kelthetnek, bizakodóvá tehetik a családokat, aztán a programok végeztével marad a csalódás és az apátiába esés. De épp így fontos a szegénység kultúrájának ismerete, hisz az ennek attribútumait figyelmen kívül hagyó, a középosztályi szemlélet börtönébe zárt elképzelések alapján megvalósuló programok ugyancsak kétségbeesésbe és apátiába taszíthatják a programok célkeresztjébe került reménykedő családokat.

Végezetül, ha visszatekintünk a fiatalokú gyermekvállalással kapcsolatos adatokra, megállapítható, hogy a magyarországi értékek egyáltalán nem tekinthetők magasnak nemzetközi összehasonlításban, ez

azonban nem azt jelenti, hogy nem kell tenni semmit, sokkal inkább azt, hogy más országokhoz képest (USA, Románia, Bulgária) lényegesen kisebb erőfeszítéssel is már eredményt lehetne elérni.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye tekintetében, viszont aggodalomra adhat okot, hogy nem „csupán” a legrosszabb helyzetben lévő megyéről van szó, hanem az eltérés mértéke tekintetében sokszoros különbségről is (9. ábra), ezért ezt a térséget a többihez képest kiemelten kellene kezelni.

Irodalom

A hazai termékenység legújabb irányzatai, *STATISZTIKAI TÜKÖR* V. Évfolyam 80. Szám. 2011. November 25. 3- 4. old.

A népmozgalom területi különbségei, *KSH*, 2009, 9. old.

Coleman, James. S. (1994): Társadalmi tőke, In: LENGYEL György-SZÁNTÓ Zoltán (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*, Budapest, AULA, 99-129. old.

Durst, Judit (2002): Innen az ember jobb, ha mégis szabadul/Megélhetési stratégiák egy kistalasi cigány közösségben, In: *ESÉLY*. 2002/4. szám. 99-102. old.

ENSZ Demográfiai Évkönyv 2010.

Granovetter, Mark (1998): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata, *SZOCIOLÓGIAI FIGYELŐ* (3): 39–61. old.

Granovetter, Mark (1994): A gazdasági intézmények társadalmi megformáltsága: a beágyazottság problémája, In: LENGYEL György-SZÁNTÓ Zoltán (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*, Budapest, AULA, 61–79. old.

Gyukits, György (2003): Gyermekvállalás a nagyvárosi szegénynegyedben élő fiatalokú roma nők körében, *SZOCIOLÓGIAI SZEMLE* 2003/2. 59-83. old.

Gyukits, György – Sándor, Imola (2003): A romák egészségvédelmét szolgáló oktatási program a Dzsambujban (Sándor Imolával közösen), In: *LAM*, 13. évf. 1. szám 85-87. old.

Kamarás Ferenc: Tizenéves terhességek demográfiai jellemzői, *KSH*. 2009.

Kelly, Patritzia-Fernandez (1998): Társadalmi és kulturális tőke a városi gettóban: következmények a bevándorlás gazdaságsszociológiájára, In: LENGYEL György-SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*, Budapest, AULA, 239–280. old.

Kopp Mária – Skrabski Árpád (2001): Nők és férfiak egészségi állapota Magyarországon, In: NAGY Ildikó - PONGRÁCZ Tiborné - TÓTH István György (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről* 2001., Budapest, TÁRKI.

KSH Születés körüli halálozások Magyarországon, *STATISZTIKAI TÜKÖR* VI. Évf. 88. szám 2012. November 12.

Lazarsfeld, Paul – Jahoda, Marie – Ziesel, Hans (1999): *Marinethal*. Budapest, Új 156

MANDÁTUM KIADÓ

Lewis, Oscar (2000): A szegénység kultúrája, In: GYÓRI Péter (Szerk.): *A város, a város társadalma, életforma-csoportok*. 310-318. old.

Lewis, Oscar (1968a): *Halál a Sánches családban*, Budapest, EURÓPA KÖNYVKIADÓ

Lewis, Oscar (1968b): *Sánches gyermekei*, Budapest, EURÓPA KÖNYVKIADÓ

Merton, Robert K. (1980): *Társadalomelmélet és társadalomstruktúra*, Budapest, GONDOLAT

Népmozgalom 2012. STATISZTIKAI TÜKÖR. VIII. Évfolyam 30. Szám. 2013. Április 25. 2. old.

Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai*, Budapest, SZÁZADVÉG KIADÓ

Spéder Zsolt (2005): Az élettársi kapcsolat térhódítása Magyarországon és néhány szempont a demográfiai átmenet értelmezéséhez, *DEMOGRÁFIA* 48. Évf. 3-4- Szám. 167-216. old.

Születés körüli halálozások Magyarországon, *STATISZTIKAI TÜKÖR* VI. Évf. 88. szám 2012. November 12. 3. old.

Terhességmegszakítások demográfiai jellemzői, *STATISZTIKAI TÜKÖR*. VI. Évfolyam 110. Szám. 2012. december 21. 4. old.

Wilkinson, R. (1996): *Unhealthy Societies/The Afflictions of Inequality*, London, ROUTLEDGE

Tanodák kívülről - belülről

A tanoda – legegyszerűbben fogalmazva- iskola után iskola, mely a hátrányos helyzetű gyerekek sikereses integrációja céljából végez tehetséggondozást, korrepetálást, szabadidős programokat. Mint minden intézmény, sikeres működése a működtető emberek személyiségétől és értékrendjétől függ, önmagában nem csodafegyver. A cikk célja a tanodák világának, működésének bemutatása, ezzel kapcsolatban gondolatok, kérdések megfogalmazása, egyes kérdésekre válaszkísérletek adása. A cikkben nem fogunk néven nevezni sem pozitív, sem negatív példákat. A tanulmányban közölt adatok (példák) forrása a hivatkozott szakirodalom mellett két tanoda életének résztvevő megfigyelése 2013-2014 folyamán, valamint más tanodák munkatársaival, az érintett települések lakóival folytatott informális beszélgetések.

Az első tanoda Magyarországon a Józsefvárosi tanoda volt, mely teljesen civil forrásból jött létre 1995-ben, s célja az volt, hogy a hátrányos helyzetű gyermekek is hozzájussanak olyan lehetőségekhez, amik a középosztály gyermekei számára természetesenek, mint a nyelvórák, színházlátogatás, stb.¹ 2003-ig számos más településen jött létre tanoda, szintén állami rásegítés nélkül. Ezt követően először HEFOP, majd TÁMOP (és egyéb) forrásokból születtek újabb tanodák. Egy 2008-2009-es kutatás az országban 66 tanodát azonosított. (Németh 2008.) 2012-ben ismét rengeteg új tanoda született egy TÁMOP pályázati kiírás folyamányaként.² Az állami (európai) pénzügyi támogatással együtt járt az állami befolyás erősödése, ami a tanoda sztenderd 2008-as évi megszületésében (majd felülvizsgálatában) öltött testet. A szempontrendszer megpróbál egységes működési és szakmai keretet nyújtani a tanodáknak, meghatározva a működéshez szükséges minimális feltételeket. A dokumentum kitér a tanodák fenntartóinak feladataira, az elvárt dokumentáció elemeire, az infrastrukturális és tárgyi, illetve a személyi feltételekre, meghatározza a tanulók bekerülésének

¹ <http://www.beltanoda.hu/>

² A TÁMOP 3.3.9 C -12 és TÁMOP 3.3.9 A -12 és kódjelű pályázati kiírások külön-külön 120-150 tanodát kívántak támogatni (nyilván ezek között sok régi tanoda is helyet kapott).

szabályait, a kívánt tanulói létszámot és a célcsoportot, a családokkal, az iskolákkal és a helyi szociális ellátórendszerrel való kapcsolattartás mikéntjét, a tanoda alapfeladatait és kiegészítő tevékenységeit, valamint részletezi az eredményesség mérhetőségének indikátorait. A tanoda sztenderd előírásainak betartása kötelező az Európai Unió forrásból üzemelő tanoda típusú programok esetén, de más pályázatoknál nem.

Az előzőekből is látható, hogy a tanodák csoportosításának számtalan módja adódik, kezdve azon, hogy mikortól működik az adott tanoda (és mennyire folyamatosan- erre a kérdésre még visszatérünk). Másik csoportosítási szempont lehet, hogy milyen forrásból működik a tanoda (állami/Európai Unió támogatás mellett a Máltai Szeretetszolgálat, OSI, Norvég Civil Alap és más civil források is támogatnak tanodákat), valamint, hogy ki a fenntartója. A fenntartó az érintett település viszonylatában lehet helyi vagy külső szervezet, s ha helyi, kérdés, hogy nemzeti önkormányzat vagy civil szervezet. Némely fenntartó egyetlen tanodát működtet, egyesek akár hálózatot is létrehoznak. Fontos következményekkel járó kérdés, hogy civil szervezet fenntartó esetén szervezeti tagok maguk is hátrányos helyzetű emberek-e. A tanodák csoportosíthatók sok más szempont szerint, melyek a cikk további részéből kiolvashatók majd. Ezek közül elsőször is a tanoda és az érdekeltségi körébe tartozó csoportok célrendszereit vizsgáljuk meg.

Minden tanodának van egy hivatalosan megfogalmazott célja, mely megjelenik már a pályázati kiírásokban, illetve a támogatási forrásért benyújtott pályázatban. A tanoda sztenderd elvárása (melyet indikátorként meg is fogalmaznak a pályázati kiírások), hogy érettségit vagy minőségi szakképzést, versenyképes szakmát adó középiskolába jussanak el a tanoda diákjai. Ennek megfelelően elsősorban a hetedik- nyolcadikos korosztály a tanoda elsődleges célcsoportja és számos pályaaorientációs program megvalósítása szükséges a tanodák életében (látogatás középiskolákba, beszélgetések meghívottakkal, akik helyi foglalkoztatók, sikeres pályát befutó roma emberek, stb. lehetnek). Szerencsére nem kizárt fiatalabb korosztályok bevonása sem. Miért szerencsére? Mert - ahogy azt a mindennapi élet bizonyítja a tanodákban- sokkal eredményesebben fejleszthetők, formálhatók a fiatalabb gyerekek.³ Mi lehet a szerepe/haszna a kevésbé formálható serdülők életében a tanodának? Egyrészt néhány tehetséges diák esetén valóban fontos, hogy megtámogassuk minőségi középiskolába való jutásukat- a támogatás részben a felvételre való előkészítés, de ugyanilyen fontos a

³ A korai fejlesztést segítik elő a Biztos Kezdet Házak, ahova a 0-3 éves gyerekek édesanyjukkal együtt járnak.

motiváció felkeltése, erősítése, biztatás és támasz nyújtása. A kevésbé tehetségesek diákok esetén alapvető hiányosságai – ha nem is pótlása, de legalább – korrigálása lehet a cél, illetve az értelmes szabadidő eltöltési lehetőségek révén a tanoda hozzá tud járulni, hogy kevesebb gyerek kezdjen idejekorán inni, drogozni, gyermeket szülni.

A nem a tanoda sztenderd szerint működő tanodák hivatalos célja lehet még pl., hogy a Kanadából hazatért roma gyerekeket segítsék magyarországi iskolai reintegrációjukban, vagy éppen a gyerekek közösségfejlesztése.

A hivatalosan megfogalmazott céltól némileg eltérő lehet a fenntartó saját – akár ki nem mondott – célja. A „civil szervezetnek álcázott vállalkozások” a pályázati rendszernek köszönhetően virágoznak az országban és sok esetben igaz ez a tanoda fenntartókra is.⁴ Ha ez az eset áll fenn, a tanoda célja leginkább az, hogy munkát teremtsen az érintetteknek, biztosítsa a civil szervezet működési költségeit, stb. Persze jó esetben nem zárja ez ki, hogy minőségi munka folyjon az érintett tanodában, de sokszor a tanoda működése formális. Rendben van a dokumentáció, s mivel a pályázatok ellenőrzése leginkább papír alapon történik, a helyszíni ellenőrzések alkalmával is a dokumentumok és eszközök ellenőrzése zajlik, látszólag minden rendben van. Valójában azonban a gyerekek rendetlenkednek vagy számítógépeznek a tanodában, a tanárok meg pletykálgatnak. Mit is lehetne tenni ezen jelenségek kivédésére? A cikk szerzője ösztönözné, hogy valamennyi tanodafoglalkozásról videofelvétel készüljön. E felvételek felbecsülhetetlen értéket képviselnének a pedagógia szakmának, szép emlékei lehetnének az érintett gyerekek életének, ugyanakkor az ellenőrzés szempontjából megbízhatóbb módszer lenne a felvételek szűrőpróba szerű ellenőrzése. Egy-egy fotóra beültetni a gyerekeket nem nagy ügy, de minden nap a tevékenységet videón dokumentálni lehetetlenné tenné a csalást. Ez a megoldás kigyomlálná (vagy megreformálná) a nem megfelelően működő tanodákat. A fenntartók céljaihoz kapcsolódóan további nehézséget okoz egyes esetekben az, hogy az „anya” civil szervezet az eszköz beszerzések folyamán szeretne előnyben részesíteni olyan dolgokat, melyek később egy családi háztartásban jobban hasznosíthatók. Ez a szakmai vezetés és a civil szervezet fenntartó között komoly feszültségek forrása lehet, de azért

⁴ Krémer Balázs A projekt-kórságról, avagy a tanoda szindróma című cikkében 2008-ban mutatott rá, hogy felhívta a figyelmet arra, hogy az általa projekt kórságnak nevezett jelenség esetén, mely igen gyakori a tanodák körében, a projekt célja maga a pénzszerzés, a misszió, vízió, azaz jövőké hiányzik.

csökkenti az ilyen típusú konfliktusokat, hogy a tanoda sztenderd felsorolja, hogy mik az elvárt és lehetséges eszközök a tanoda életében.

Az 1. sz. táblázat tartalmazza a 2008-2009-es tanoda kutatás szakmai vezetőinek vagy projektmenedzsereinek válaszát arra nézve, hogy mi a tanodájuk alapvető célja. A kérdésfeltevés módja miatt nehéz lehetett válaszolni, hiszen nem egy célú egy tanoda sem, mégis a válaszokból valamiféle hangsúlyok, tendenciák kiolvashatók. A korrepetálás (felzárkóztatás) és a tehetséggondozás (középiskolára felkészítés) a leggyakrabban említett célok, de nem kizárólagosak.

1. táblázat: A tanodai munka célja
(2008-2009-es kérdőíves kutatás alapján)

Korrepetálás, felzárkóztatás	23,3
Iskolai eredményesség növelése	18,6
Integrált oktatás támogatása	7
Szabadidő hasznos eltöltése	7
Tehetséggondozás	4,7
Hiányzás, lemorzsolódás csökkentése	4,7
Hátrányos helyzetű családokkal való szoros együttműködés	4,7
Kompetenciafejlesztés, önálló tanulás elősegítése	2,3
Egyéni, kiscsoportos fejlesztés	2,1
Továbbtanulásra, érettségire felkészítés	25,6
Összesen	100

Forrás: Németh Szilvia (szerk.): *A tanoda-típusú intézmények működésének, tevékenységek elemzése.*

Kutatási beszámoló, Társi, Budapest, 2008-2009.

A tanoda működésének céljai befolyásolják a toborzás módját is, a „felvételi” eljárás rendjét. A 2. sz. táblázat foglalja össze, hogy kik (milyen gyerekek) járnak a tanodákba a 2008-2009-es kutatás idején.

2. táblázat: Kik lesznek a tanodák diákjai?
(2008-2009-es kérdőíves kutatás)

Szabályokat betartó, a tanodát rendszeresen látogató tanulók	27,1
Hátrányos helyzetű tanulók	20,8
Bárki járhat, nincs szűrés	14,6
Hátrányos helyzetű és gyenge tanulmányi eredményű és/vagy antiszociális tanulók	12,5
Akiket a pedagógusok ajánlanak	4,2
Hátrányos helyzetű és tehetséges tanulók	12,5
Motivált, önkéntes tanulók	8,3
Összesen	100

Forrás: Németh Szilvia (szerk.): *A tanoda-típusú intézmények működésének, tevékenységek elemzése.*
Kutatói beszámoló. Társi, Budapest, 2008-2009.

A táblázatból láthatjuk, hogy legnagyobb gyakorisággal a szabályokat betartó, a tanodát rendszeresen látogató tanulók a „tanodás”-ok. Ezekben a tanodákban van egy „próbaidő”, amíg mind a gyerek, mind a tanoda dolgozói „kipróbálják egymást”. A megoldás több szempontból is előnyös, hiszen egyrészt könnyebb a munka a „már bevált” gyerekekkel, másrészt nem kell félni, hogy nem sikerül teljesíteni az indikátorokat (legyen az javulás a tanulmányi eredményben, vagy jelenleg a lemorzsolódások minimális szinten tartása, illetve a részt vétel a tanoda foglalkozásain, egyéb eseményein). Láthatjuk, hogy viszonylag ritka módja a toborzásnak a helyi iskola pedagógusai által ajánlott gyerekek bevonása, ami annak (is) következménye, hogy a tanodák szervezetiileg és személyileg teljesen függetlenül működnek (vagy legalábbis kellene működniük) a helyi iskolától. A tanodák jelentős hányadában (12,5%) kifejezetten a problémás gyerekek bevonása a cél. Ez fontos feladat, de igen nagy kihívás. Érdemes lenne az ilyen típusú tanodák életét behatóbban megvizsgálni (hogyan szervezik a foglalkozásokat, milyen módszertannal és eredményességgel dolgoznak). A toborzásnak általában van egy hivatalos feltételrendszere, és van egy tényleges megvalósulási filozófiája. A 2008-2009-es kutatás tanulsága szerint különböző útvonalak vannak a toborzásnak és a jelentkezők közötti válogatásnak is a különböző tanodákban. Van, ahol a szülők írásban fejezik ki szándékukat, majd a tanodai mentorok óralátogatások keretében megfigyelik a leendő

diákjaik tanórai munkáját. Máshol háromszintű információgyűjtés zajlik: igényfelmérés készül a jelentkezők továbbtanulási szándékairól, motiváltságáról, majd e kérdőív alapján kiválasztott tanulók szüleivel való kapcsolatfelvétel után osztályfőnöki jellemzést kérnek a jelentkezőkről. Ez után részletes felvételi kérdőív kitöltése történik. A tanodai felvétel előzménye és feltétele lehet az ún. előtanodás tanulószobán való részvétel, majd ezt követően a tanuló írásos nyilatkozata arról, hogy elfogadja a közös szabályokat, és a foglalkozások során megfelelő magatartást tanúsít. (Németh 2008.) A toborzás hivatalos módján kívül, mint említettem, van egy belső filozófiája is a gyerekek kiválogatásának. Vannak helyek, ahol a fenntartó család rokoni és baráti köréből toborzódnak a gyerekek, van, ahol a fenntartó által igazságosnak érzett „minden családból legalább egy gyerek” elv szerint.

Kérdés, hogy miként áll a tanoda azokhoz a gyerekekhez, akik nem tanodások, de be szeretnének jönni alkalmyszerűen (vagy akár rendszeresen). A tanodák általában nem zárják be az ajtót a nem tanodás gyerekek előtt sem. Még a HEFOP-os forrású tanodák esetén állítólag előfordult, hogy azért büntettek meg egy tanodát, mert a helyszíni ellenőrzés alkalmával több gyerek tartózkodott benn, mint a hivatalos létszám. A mostani rendszer ezt már lehetővé teszi, sőt, ösztönzi nyílt tanodai programok szervezését, amikor kifejezetten a nem tanodás gyerekek részt vételére is számítanak. Ennek az intézkedésnek az (is) az oka, hogy integrációs törekvéseknek adjon teret, hiszen a tanoda diákja többnyire a hátrányos helyzetű és/ vagy a roma gyerekek köréből kerülnek ki, a nyílt tanodai programra pedig várják a jobb körülmények között élő gyerekeket is. Más kérdés, hogy a nyílt tanodai eseményekre a tanodás gyerekeken kívül is elsősorban a hátrányos helyzetű családok gyerekei járnak el. A 2008-2009-es tanoda kutatás fókuszcsoportos beszélgetésein, több helyszínen nehezményezték a tanulók, hogy az ún. „nem tanodás gyerekek” is szabad bejárást kapnak a tanodába, ráadásul az ott található eszközöket (számítógépek, társasjátékok, stb.) is használhatják. A gyerekek negatív élményként élik meg, hogy míg ők a tanoda nyitva tartása alatt korrepetáláson, foglalkozásokon vesznek részt, addig mások számítógepeznek. (Németh 2008.)

Tovább haladva a tanoda által érintettek céljain, a tanoda tanárainak céljai lehetnek a szakmai siker, társadalmi hasznosság, pénzszerzés, tapasztalatszerzés, stb.

A gyerekek célja alapvetően az, hogy jól érezzék magukat. Tanodába járni nem kötelező, de ha „tanodás” lett valaki, akkor már igen, bár természetesen a kötött szerződés felbontható. Jellemző tendencia, hogy a kezdeti lelkesedés után, amikor minden gyerek részt vesz a foglalkozásokon,

egy idő után megkopik a lelkesedés. Kialakul egy „törzsgárda” akik rendszeresen és szívesen járnak, mindenben részt vesznek, a többiek viszont vagy el se mennek a tanodába, vagy elmennek ugyan, de érdemileg nem kapcsolódnak be a munkába.

A gyerekek érdeklődésének fenntartásában kiemelkedő szerepe van a tanodában alkalmazott módszereknek. A tanoda sztenderd javasolja a projektpedagógia, művészetpedagógia eszközeinek használatát, a csoportmunkát, de nem teszi kötelezővé. A tanoda dolgozóinak saját érdeke, hogy próbálkozzanak e módszerekkel, hiszen munkájuk eredményesebbé tehető ezek által. De ismét hangsúlyozni kell, hogy az új (rég) alternatív pedagógia módszerek sem mindenhatóak. Egy idő után azok újdonsága is megkopik. Érdekes tapasztalat, hogy az egyik tanoda matematika tanára megpróbált játékos logikai feladatokat vinni a tanoda foglalkozásokra, de a gyerekek ezeken a foglalkozásokon annyira rendetlenkedtek, hogy végül visszatért az iskolában is alkalmazott módszereihez. Bármily jó is egy módszer és ügyesek is alkalmazóik, akkor sem sikerül minden foglalkozás jól. Beszámoltak arról a pedagógusok, hogy ha bizonyos tanodás diákok jelen vannak, akkor sosem sikerül jól a nap, mert a „rossz gyerekek” egyszerűen szétrázzák a csoportot. A gyerekek otthoni konfliktusaikat behozzák a tanodába is természetesen. A kislány, akit otthon vernek, a tanodában veri a többi gyereket, állandó feszültséget generálva. Vagy egymással konfliktusban álló családok gyermekei a tanodában is veszekszenek egymással. Nagy kérdés, hogy mi legyen az ilyen típusú konfliktusok okozójával. Tipikusan egy idő után elbúcsúznak az érintett gyerekektől, helyét más gyereknek adva át. A tanodai zavartalan munka szempontjából ez a kíváncsú megoldás, de ki fog a kis rendzavarókkal foglalkozni, ha a tanodák sem? Ezen kívül az említett konfliktusok alkalmat teremthetnének arra, hogy a tanodás gyerekek új probléma megoldási módokat próbáljanak ki, tanuljanak meg a tanodákban, az addig berögzült, akár generációkon át is öröklődő erőszakos megoldások helyett. Ez persze a pedagógusoktól is új, mediációs készségeket igényelne. Viszonylag kevés tanoda van, ahol pszichológusokat is alkalmaznak, akik szerepe épp e téren, traumák oldásában, konfliktusos helyzetek kezelésében nyilvánulhat meg elsősorban.⁵

Hogyan motiválhatók, fegyelmezhetőek és foghatók munkára a tanodában a gyerekek? Nyilván elsősorban a pedagógushoz való kötődéssel és a foglalkozás izgalmasságával. De ha ezek nem elegendőek, eléggé beszűkül a

⁵ Lásd erről Czövek Gabriella: Miskolc tanodái pszichológiai és szociológiai nézőpontból című TDK dolgozatát.

mozgástér a tanodai tanárok elmondása szerint. Nincsen lehetőség arra például, hogy a szabadidős programokat, kirándulásokat jutalomként alkalmazzák a tanoda életében, mivel a pályázati rendszer elvárja, hogy azokon a tanodások 75%-a részt vegyen. A tanoda nem kötelező, legsúlyosabb szankció a tanodából való kizárás, de enyhébb sem igen képzelhető el. (Erre is csak ritkán kerül sor.)

Fontos kérdés a helyi iskolával való viszony a tanodák életében. A tanoda sztenderd elvárja, hogy (szerződésbe foglalt) együttműködés legyen a tanoda és azon iskolák között, ahova a tanodás gyerekek járnak. Általánosságban elmondható, hogy az iskolák hozzáállása majdnem mindig negatív egy-egy induló tanodához. Egyrészt az iskola pedagógusai szkeptikusak, másrészt irigység is gyakran fennáll, már csak azért is, mert a tanoda sztenderd tiltja, hogy olyan pedagógus tanítson a tanodában, aki a gyerekeket egyébként is oktatja az iskolában.⁶ Szükséges esetben ez az ellenséges hozzáállás akár a tanoda működésének megghiúsulásához is vezethet, hiszen nem írja alá az iskola a szükséges együttműködési megállapodást. Ha beindult a tanoda működése és annak munkatársai kommunikációt kezdeményeznek az iskola pedagógusaival, többnyire a helyzet javul, valóban kölcsönösen egymás segítségére tudnak lenni. Ideális eset az lenne, ha egymás foglalkozásait is meglátogatnák az iskolai és tanodai pedagógusok, de jelenleg, az új szabályozás mellett, mely szerint 16:00-ig az iskolában kell tartózkodni a tanároknak és diákoknak egyaránt, erre többnyire nem kerül sor. Amikor viszont igen, annak meg is van a hatása. Van példa rá, hogy a helyi pedagógus átveszi, beépíti a tanodai módszerek egyes elemeit iskolai munkájába is. Az említett szabály (t.i. hogy a délutánt az iskolába kell tölteni) egyébként is problematikus a tanodák élete szempontjából, hiszen a gyerekeket nem engedik el az iskolából korábban, a tanoda élete így az esti órákra (és a szünidőkre) korlátozódik. Az oktatáspolitikai részéről önellentmondó intézkedés, hogy a tanodák működését is támogatja, és ugyanakkor bent tartja a gyerekeket délután az iskolákban.

2005-2007 között egy tanodában átlagosan 65-70 főt láttak el Nógrád, Komárom-Esztergom megyében, 44-46 főt Jász-Nagykun-Szolnok és Pest megyében (Budapesten). 30-40 fő között mozgott a létszám Győr-Moson-Sopron, Szabolcs-Szatmár, Bács-Kiskun, Békés és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. 20-30 fő közötti volt az átlagos létszám Zala, Baranya és Hajdú-Bihar és Tolna megyében. Kifejezetten kicsi volt az átlagos létszám Heves és

⁶ Néhány tanoda épp a helyi iskola kezdeményezésére jött létre, illetve vannak iskolák, akik szívesen működtetnék tanodát is, de az említett rendelkezés hátrányosan érinti őket.

Somogy megyében. A nem roma tanulók aránya a kérdőívet kitöltő tanodák között 0 és 43% (Budaörs) között mozgott, átlagosan a három év alatt 5-6 százalék volt. Tanulói összetételben a korábban alakult tanodák a heterogénebbek voltak. A tanoda a vizsgált nyolc helyszín esetében minimum heti három nap állt a tanulók rendelkezésére: hat tanodában hétköznaponként, egyben szombaton is, egyben pedig vasárnap is fogadták a gyermekeket. (Németh 2008.)

A tanodai munkában sarkalatos kérdés, hogy a tanoda dolgozói hogyan állnak a házi feladat kérdéséhez, illetve mennyire követik a tananyagot, amivel a gyerekek az iskolában foglalkoznak. Elméletileg a házi feladatnak el kellene készülnie még az iskolában, de gyakorlatilag ez sokszor nem történik meg. Vannak tanodák, ahol a házi feladat megoldásával kezdenek, a másnapra való készüléssel, s a tanoda foglalkozás végén térnek át egyéb tevékenységekre. Más tanodák kifejezetten elzárkóznak a házi feladat elől és saját módszereikre koncentrálnak. A 2008-2009-es tanoda kutatás eredményei szerint a tanodai munkában a hangsúly a legtöbb helyen a szaktárgyi felkészítésen van, míg az ún. szabadidős foglalkozásokra kevesebb időt szánnak. A tanulók iskolai eredményességét tudatos, tanulók számára direkt módon oktató tanuló-módszertannal, azaz az ún. tanulás tanítása tárgygyal egy- két tanoda próbálja segíteni. Az interjúk során, az eredményesség növelésének indirekt eszközeként még a kreativitást fejlesztő kézműves foglalkozások, a nyelvhelyességet ápoló drámacsoportok, az önbizalmat erősítő táncsoportok, valamint a különféle tantárgyakhoz kapcsolódó szakkörök hatását emelték ki a válaszadók. A korrepetálást a legtöbb helyszínen kiscsoportos foglalkozásként próbálják megoldani. A megkérdezett tanulók többsége, saját bevallása szerint nem preferálja az ilyen keretekben folyó munkát, a legtöbben úgy érzik, e módszert használva az iskolához hasonlít. Több tanuló nehezményezi, hogy ha van csoportba sorolás, akkor sem tartják be a tanulók, s így a foglalkozásokon káosz alakul ki. A tanárok pedig nem küldik ki a csoportbeosztás szerint, épp nem „odavaló” tanulót a foglalkozásról. (Németh 2008.)

A Roma Oktatási Alap megbízásából a 2012/2013-as tanévben 19 támogatott tanoda szakmai-pedagógiai munkáját követték nyomon egy kutatás során. E kutatás megállapításai szerint: „A foglalkozások tartalmának tekintetében általánosan elmondható, hogy a legtöbb helyen az iskolai tananyagot követve szerveződnek a foglalkozások. A foglalkozások túlnyomó többsége a korrepetálásra fókuszál, illetve reprodukálja az iskolai tanórán elhangzottakat bízva abban, hogy ha a gyerekekkel újra átveszik a tananyag főbb pontjait, azt jobban megértik és rögzítik a tanulók. A tanulásszervezési

módszerek tekintetében sok helyen jellemzően kis csoportokban dolgoznak, ami ugyan nagyobb bevonódást tesz lehetővé a tanulók számára, viszont a legtöbb foglalkozásvezető a kiscsoportos forma dacára frontálisan tanít. A rendkívül hagyományos, s többnyire a helyi iskola pedagógiai kultúráját tükröző módszertani kultúrától csak néhány tanodában térnek el. Egyéni foglalkozások keretében is zajlanak fejlesztések majd minden vizsgált tanodában. Néhány helyen a fejlesztés bemeneti mérés eredményei alapján történik, ezt fejlesztő pedagógus végzi, ez alapján alakítják ki az egyéni fejlesztési terveket, melyek egyben a foglalkozásokra való beosztás alapját is képezik. Ahol nincs bemeneti mérés, sem fejlesztőpedagógus, ott a napi foglalkozások tapasztalatai alapján biztosítanak lehetőséget egyéni fejlesztésre.” (Lannert 2013.)

Térjünk vissza kicsit arra a kérdésre, hogy a tanodában nem dolgozhat a gyereket egyébként oktató pedagógus. E szabálynak az oka nyilvánvaló: ha nem tud eredményeket elérni valaki nap közben az iskolában, hogy tudna délután, fáradtan? A szabályt ellenzők érvelése, hogy a tanoda más szituációt jelent, más elvárásokat. Lehetőség van kis csoportban, vagy egyénileg foglalkozni a gyerekekkel, „rásegíteni” az iskolai munkára. Ráadásul jobban ismeri a gyereket a helyi pedagógus. Eldugott, távoli falvak esetén gondot jelenthet „külső” pedagógus szerződtetése. E cikk szerzője szerint a teljes tilalom szükségtelen, talán csak annak arányait lenne érdemes rögzíteni, hogy a tanodai pedagógusok hány százaléka kell, hogy külsős pedagógus legyen. Ez a vegyes megoldás alkalmas lehetne arra is, hogy a helyi iskola módszertanában változás történjen.

A 2008-2009-es kutatás idején a pedagógusok kikerülhettek a helyi iskola pedagógusai közül- ezt azóta a tanoda sztenderd már tiltja. Ebben az esetben a diákok többsége nem igazán tett különbséget a tanodában tanultak és az iskolában tanultak között, viszont tapasztalataik szerint a pedagógus kedvesebb, közvetlenebb volt velük. Ezekben a tanodákban általában ugyanezek a pedagógusok voltak kezdeményezői a pályázatírásnak is, az iskolájuk többnyire részt vett az iskolai integrációs programban és a tanoda fő profilja a tehetséggondozás volt. A helyi pedagógusok a tanoda szakemberei voltak (és időnként ma is így van ez) sok esetben a kisfalvakban is, ahol egyszerűen nincs más elérhető pedagógusi kapacitás. A tanodák egy másik csoportjában az iskolától független szakember, pedagógus foglalkozik a gyerekekkel. Ezek jellemzően a korai tanodák, melyek civil kezdeményezésként, épp a helyi iskolákkal kapcsolatos negatív tapasztalatok hatására jött létre. A harmadik típusban önkéntes óraadók, egyetemi hallgatók foglalkoztak a gyerekekkel, akik korábban még nem tanítottak. Ahol

egyetemista fiatalok voltak az óraadók, ott többnyire szemtől szembeni korrepetálást tartottak, saját mentoráltjaiknak. A tanodai önkéntesek másik csoportját, azok a fiatalok alkották, akik roma – sok esetben egyetemista – fiatakként felajánlották segítségüket a tanodának, csoportos foglalkozásokat, szabadidős tevékenységeket vezettek. Ők általában nagy népszerűségnek örvendtek a tanulók körében, példaképül szolgálva számukra. Míg a korrepetálást vállaló – inkább nem roma egyetemista – fiatalok tanodai jelenléte a tanodapályázati felhívásra létrejövő tanodák sajátja volt, addig a roma önkéntes fiatalok tanodai jelenléte a 2003 előtt alakultaké. (Németh 2008.)

A tanoda sztenderd elvárása egy humán, egy reál és egy nyelvszakos tanár alkalmazása. Ez a régi tanodákban nem így volt, sok tanoda működött „nagytestvér” elven, azaz helyi (gyakran roma) emberek foglalkoztak a gyerekekkel. Később ez olyan formában is megvalósult, hogy szakképzett pedagógusok segítették a roma embereket felkészíteni a foglalkozásra. Előnye volt ennek a megoldásnak, hogy jobban értettek a gyerekek nyelvén a helyi emberek, illetve ez utóbbiak kompetenciája is fejlődött, újonnan szerzett tudását tudták hasznosítani családjuk körében is. A szakképzett pedagógusok – jó esetben- magasabb színvonalat képviselnek, újszerű módszereket alkalmaznak, illetve a helyi segítők, mentorok továbbra is „nagytestvérként” tudnak a tanodákban közreműködni. Olykor –a gyerekanyag függvényében- a reál és humán tanár képesítési követelmény túlzónak tűnik, hiszen a gyerekeknek írással-olvasással, alpműveletek elvégzésével vannak gondjaik. Persze ismét csak kérdés, hogy mi a tanoda alapvető célja, milyen képességű gyerekekkel dolgozik. Azon tanodák esetében, amelyek olyan hátrányos helyzetű tanulókkal foglalkoznak, akik valamilyen tantárgyban tehetségesnek bizonyultak, akiknek iskolai tanulmányi átlaga jónak minősül, indokolt az említett három szaktanári előírás. Azon tanodákban viszont, amelyek elsődleges célja a leghátrányosabb helyzetben lévő és a legrosszabb tanulmányi eredménnyel rendelkező tanulók segítése, támogatása, tanítók, fejlesztő pedagógusok, pszichológusok jobban „hasznosulnak”.

Korábban említettük, hogy mind a pályázati kiírásokban, mind a tanoda működtetők számára egyik legfontosabb célja a tanodának a gyerekek érettségig adó középiskolákba való orientálása. Ennek ellenére a 2008-2009-es kutatás során kiderült, hogy a tanulók többsége a nyolcadik osztály elvégzése után szakiskolában szeretné folytatni tanulmányait. Elsősorban a környezetükben piacképesnek mondott képzések iránt érdeklődnek, legnépszerűbb szakmák a bolti eladó, kőműves, hegesztő, szakács, pincér. A középiskolába járó tanulók mindegyike közeljövőbeli

célként az iskola elvégzését, míg távlati célként egy felsőoktatási intézménybe való bekerülést említette meg. A diplomát szerezni vágyók leginkább tanítónak, romológusnak, illetve szociális munkásnak szeretnének jelentkezni. Szakválasztásukat – saját elmondásuk alapján – leginkább a környezetükben élő, már felsőoktatásban tanuló hátrányos helyzetű, roma fiatalok szakválasztása befolyásolta. Ezek a fiatalok, egyértelműen példaképekként jelennek meg a beszélgetések résztvevői előtt. (Németh 2008.)

Talán ennek a kutatási tapasztalatnak (is) tudható be, hogy a legújabb tanoda pályázatokban plusz ponttal jutalmazták azokat a pályázókat, akik vállalták érettségizett roma fiatal mentorként való alkalmazását a tanodában.

A 2008-2009-es tanoda kutatás tanulsága szerint a tanodák 15 százalékát jellemezte, hogy nincs tanulója-, azaz ők a finanszírozási időszak lejárta után nem tudták „csökkentett üzemmódban” sem folytatni a tanodai munkát. A tanodák 27 százalékában a létszám stabilnak mutatkozott és 38 százalékában folyamatosan nőtt a tanulók létszáma. A legrégebben alapított tanodákra nem jellemző, hogy megszűnnek, viszont működésük igencsak bizonytalan. Ennek oka, hogy az újabb konstrukciók nekik kevésbé kedveznek, viszont mivel már korábban létrejöttek, mint hogy a fejlesztési pénzek meg lettek volna erre a célra címkézve, ennek hiányában nem dőlnek be rögtön. Több mint másfélszer nagyobb eséllyel működik a szélesebb kapcsolatrendszerrel rendelkező tanoda, mint az a tanoda, amely kevesebb iskolából fogad gyereket, valamint az a tény, hogy a tanoda vezetője kevésbé iskolázott, szintén növeli a működés esélyét. Ennek oka, hogy minél inkább helyi igényekre épül egy tanoda, ahol sok környező iskolából fogadnak gyereket és ahol a vezető helyben lakik és a végzettsége és feltehetően kultúrája kevésbé tér el a kliensektől, ott a tanoda szervezettebben gyökeret ver, a tanoda helyi és személyes üggyé válik. (Németh 2008.)

Korábban említettünk egy tényezőt, ami miatt nem is minden esetben nagy baj, hogy a tanodák nem működnek folyamatosan- illetve hogy nem mindegyik tanoda működik folyamatosan. Ez pedig az a jelenség, hogy „kifáradnak”. A kezdeti lelkesedés után sok esetben, mind a tanoda tanáraiban, mind a diákokban alábbhagy a lelkesedés. Itt nem árt egy kis szünetet tartani. A következő projektben talán korrigálni tudják a korábban elkövetett hibákat.

A 2012-2013-as tanoda kutatás a programok eredményességét egyrészt a diákok kompetenciáinak tesztelése, másrészt a helyszíni monitoring-látogatások során kvalitatív technikákkal gyűjtött információk elemzése, valamint számszerűsíthető adatokon alapuló indikátorok (tanodai jelenlét, év végi/félévi osztályzatok) által vizsgálták. A kompetenciák

tesztelésekor a tanodás gyerekek nem tanodás osztálytársait is vizsgálták, így lehetőséget teremtve egy kontroll csoport képzésére.

A kompetenciák terén a kutatás azt találta, hogy a matematikai készségek terén a tanodákban szignifikáns fejlődés mutatható ki. Az induktív-deduktív gondolkodás terén a tanodások körében nagyobb a fejlődés, de alapvetően nem változik a kontrollcsoporthoz képest az elmaradásuk. (Lannert 2013.)

A motivációs szintek esetén a bemeneti mérés során a kontroll csoportos diákokra jellemzőbb volt, hogy kitartóan állnak a nehezebb feladatokhoz, hajlandóak sok időt fordítani az iskolai feladatok helyes megoldására. Ugyancsak jellemzőbb rájuk a társas attitűd, kevésbé kerülnek mások társaságát és inkább tartják magukat jó képességűnek, ügyesnek, mint a tanodás diákok. Tanodás gyerekek közt az elsajátítási motiváció nem növekedett. (Lannert 2013.)

A motivációs szint teljesítményekkel való összevetése azt az eredményt hozta, hogy a kontroll csoportos diákok esetében a motiváltabb diákok teszteredményei általában jobbak, mint a kevésbé motivált diákok teljesítménye, a tanodába járó diákok esetében vannak negatív előjelű korrelációk. (Lannert 2013.)

Az említett vizsgálati eredmények azt sugallják, hogy a vizsgált tanodákba a kevésbé motivált és a gyengébb teljesítményű gyerekek kerültek. A rövid tanodai időszak alatt a teljesítményüket inkább sikerült fejleszteni, mint a motivációikat. Ezekhez az eredményekhez hozzá kell tenni, hogy a kompetenciák fejlesztése hosszabb időt igényel, ráadásul a gyerekek fejlődési üteme változó, ezért a nem nagymértékű növekedés nem jelenti feltétlenül azt, hogy nincs hosszabb távon fejlődés. Ugyanakkor a tanodák többsége eltérő céllal, korcsoporttal és módszerekkel működik, így az egységes megítélésük és értékelésük korlátozott.

A 2012-2013-as kutatás kvalitatív elemzésének összefoglalóját szó szerint szeretném idézni, mert szépen fogalmazza meg, mire is jók a tanodák, ha a kompetenciák fejlesztésére rövidtávon nem is maradéktalanul alkalmasak. „Az interjúalanyok a tanoda-program legfőbb értékeként az elfogadást, a befogadást, az érzelmi biztonság nyújtását, a fesztelen, játékos légkört, az egyes gyerekekre irányuló célzott figyelmet, a közösségteremtést, és a családi légkört említik meg. A tanulók leggyakrabban a tanodák játékos, kötetlen, fesztelen hangulatát, légkörét emelik ki különösen attraktívként. Pozitívként élik meg a gyerekek, hogy a játék és tanulás világát nem feltétlenül két egymástól különálló világként lehet csak elképzelni, hanem a kettő a tanodában találkozni tud. A tanodák légköre elősegítheti ilyen módon a

tanulók tanulási motivációinak fejlődését, az önszabályozó tanulás kialakulását. A tanodások egybehangzóan állították minden helyszínen, hogy szívesen járnak tanodába, szívesen töltik ott az idejüket, testvéreiket is magukkal viszik, illetve középiskolásként is visszajárnak. A tanoda működésének érdekében tett tanulói kezdeményezések, akciók a tanulói önszerveződés csíráinak megjelenésére utalnak. Az egymás elfogadásának élménye, és az ehhez kapcsolódó kifejezések, mint a családias, közvetlen hangulat, empátia szintén a fókuszcsoportos beszélgetésekben gyakran megjelenő fogalmak. A válaszadó tanodások hangsúlyozzák, gyakran élik meg az iskolában az elszigeteltséget, amelyet a tanoda elfogadó, érzelmi biztonságot sugárzó légkörével kompenzálnak. A szülői fókuszcsoportok során a tanodák kapcsán a leggyakrabban említett érték a kiemelt minőségű figyelem, amelyet gyermekeik a foglalkozások alkalmával kapnak. A szülők egyhangú véleménye szerint, amióta tanodába járnak a gyerekeik általános önértékelésük nagymértékben javult, nőtt az önbizalmuk. A hátrányos helyzetű kistérségekben, illetve településeken a tanoda gyakran az egyedüli kulturális programokhoz való hozzáférési lehetőséget is jelenti, a szülők szerint e nélkül a gyerekek soha nem jutnának el színházba, táborokba vagy kirándulni. Több esetben a nem közművesített roma telepeken lakó gyerekek alapvető higiéniai ismereteit is pótolja, azaz egyfajta kiegészítő másodlagos szocializációs-nevelő funkciót is ellát. Számos településen a szülők számára is szerveznek programokat, képzéseket, munkakeresésben is segítséget biztosítanak, illetve a személyes problémáikkal is a tanoda munkatársaihoz fordulhatnak. Így a tanodák, főként a kistelepüléseken egyfajta multifunkcionális - részben szociális, részben kulturális - helyi szolgáltató-közösségi központ szerepét is betöltik, s rendkívül komoly helyi társadalmi tőke alakul ki tevékenységük nyomán.” (Lannert 2013: 4-5.)

Azt is fontos megjegyezni, hogy ha csak egy-két gyerek életét sikerül más mederbe terelni a tanodák működése révén, az fontos eredmény lehet. Az ő sikeres életútjuk multiplikálódhat a jövőben, húzóerőként működhet. Hogy minél több gyerek esetén beszélhessünk efféle sikerről, ahhoz szükséges a tanodák szabályozási és ellenőrzési rendszerének átgondolása, felülvizsgálata.

Irodalom

- Imre Anna (2006): A hátrányos helyzetű tanulók integrációs felkészítésének bevezetése a bázisiskolákban. A kvantitatív vizsgálat eredményei, In: NÉMETH Szilvia (szerk.): *Integráció a gyakorlatban*, Budapest, ORSZÁGOS KÖZOKTATÁSI INTÉZET
- Kerényi György (szerk.) (2005): *Tanodakönyv. Javaslatok tanodák szervezéséhez*, Budapest, SULINOVA KHT.
- Krémer Balázs (2008): A projekt-kórságról, avagy a tanoda szindróma, In: *EDUCATIO*, 2008/9.
- Lannert Judit - Németh Szilvia - Zágon Bertalanné (2013): *Tanoda-kutatás és fejlesztés 2012/2013 Zárótanulmány* – Vitaanyag, Budapest, Készült a Roma Oktatási Alap megbízásából.
- Németh Szilvia (szerk.) (2008): *A tanoda-típusú intézmények működésének, tevékenységek elemzése. Kutatási beszámoló*, TÁRKI, Budapest, 2008-2009.
- Tanoda program sztenderd

Csepeli György-Dessewffy Tibor

Big Data, mint a szociológiai megismerés új paradigmája

Bevezető

Oly korban élünk, amikor a nagy és egyre nagyobbá váló adattömeg elemzése a társadalmi valóság megismerésére új lehetőségeket nyújt, melyek kihasználására a múltba aligha lett volna alkalmunk. Ennek a cikknek a célja, hogy bemutassuk, mennyi lehetőséget kínál a Big Data paradigma a szociológiai kutatás számára. Nem lehet kérdéses, hogy a Big Data a mai információs technológiai trendek között a legígéretesebbek egyike, melynek a társadalmi valóságra gyakorolt mély és drámai hatásait a szociológusok nem hagyhatják figyelmen kívül. Mielőtt a változásokat szemügyre vesszük és a folyamatosan növekvő adattömeg létéből következő pozitív és negatív fejlemények mérlegét megvonnánk, érdemes egy pillantást vetnünk az új korszakra, melyet Castells az Információ Korának nevez.

Mi az új világ, melyet a Big Data modellje mutat? A kérdésre adandó válasz keresése során a Martin Heidegger által 1933-ban „kezdetnek” nevezett fogalomból kell kiindulnunk. Szembenézve a döntő kérdéssel, hogy lennie-e kell egyáltalán tudománynak, Heidegger azt a választ adta, hogy a tudomány csak akkor létezhet számunkra és általunk, „ha ismét szellemi-történelmi ittlétünk *kezdetének* hatalma alá helyezzük magunkat. Ez a kezdet a görög filozófia feltörése (Aufbruch). Általa emelkedik ki nyelve révén a népi-törzsi létből, s áll ki, száll szembe a *létező egészével* –kikérdezve és megragadva akként a létezőként, ami.” (Heidegger, 1992. 63.o.)

A kezdetre az i. sz. előtt az 5-ik században működött eleai filozófiai iskola megalapítója, Parmenidesz költeményében bukkanunk. A költemény „A természetről” címet viseli, s csak töredékekben maradt ránk. A költeményben a folozófus leírja az istennőhöz tett látogatását, aki elmagyarázza neki az „igaz valóság” lényegét. Az istennő szerint a „Van” igaz

valósága „nem született, romolhatatlan, egész, egyetlen, rendületlen és teljes.” (Steiger Kornél fordítása).

A „Van” egyetlen és megszakítatlan valósága a nyugati metafizikai gondolkodás sarokpontjainak egyike lett. Heideggernek azonban valószínűleg igaza van, amikor azt mondja, hogy az egyetlen és megszakítatlan valóság fogalmát megsemmisítette a középkori keresztény teológiai világtérkép és a modernkori matematikai-műszaki gondolkodás.

Hankiss Elemér nemrég vetette fel a kérdést, hogy vajon a kvantum mechanika lehetne-e az egyetlen és megszakítatlan valóság megértésének eszköze, melynek révén választ kaphatnánk a Leibniz által megfogalmazott híres kérdésre, mely a következőképpen hangzik: „Miért van inkább valami, mint a semmi?” (Hankiss 2014.) A modernitás vége nyilvánvalóan megkönnyítette az „igaz valóság” fogalmának visszatérését, mely nem szabdálja szét a létet a gondolkodás által eleve megszabott minták mentén, hanem megpróbálja a létet magát megragadni, létezésében megérteni.

A kvantum mechanika a lét olyan modellje, melyben a káosz uralkodik. Az eredeti káosz és a klasszikus káosz azonban nem ugyanaz. A klasszikus káosz a kvantum mechanika határ állapota, mely éppen úgy bekövetkezik, mint a rend. (Fokasz 1997.) Itt most nincs elég terünk annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy ha a kvantum mechanika nem mutat exponenciális érzékenységet a kezdeti feltételekre, akkor a kezdeti feltételek hogyan képesek mégis káoszba torkolló exponenciális érzékenységet kiváltani? Csak annyit akarunk mondani, hogy a modernitás megszületése egybeesett a bizonytalanság korának kezdetével, amikor az embereket a rend és a káosz váltakozásai nyomasztják.

Két egymással szorosan összefüggő folyamatot kell említenünk. Először is arról kell beszélnünk, hogy a globalizáció kölcsönös kapcsolatokat teremtett emberek és területek között a Földön, melyek korábban nem voltak. Másodszor, ki kell emelnünk, hogy a kommunikáció eszközeinek és csatornáinak a digitalizációja alapvetően megváltoztatta a tudás felhalmozódását és a személyek közötti kapcsolatokat. Nem oly régen, 2000-ben a világon felhalmozott adatok 75 %-a analóg formában, papíron, filmen vagy hangrögzítő kazettákon, lemezeken állt rendelkezésre. Ma az 1200 exbyte –ot elérő, exponenciálisan növekvő információmennyiség 98 %-a digitális formában érhető el. (Mayer-Schönberger-Cukier 2013.) Az infokommunikációs technológiák rohamos fejlődése következtében az egész Földre kiterjedt az embereket összekötő, bárhol és bármikor hozzáférhető hálózat. A fejlődés következményeként egy teljesen új tér jött

létre, melyben a jelenlét elveszítette fizikai kényszerítő korlátait. A virtuális valóságból igazi valóság lett, melyben bárki bárkivel bárhol és bármikor képes interakcióba lépni. (Barabási 2003.)

Ez a mindenütt jelenlévő hálózat nem felejt. Bármilyen történik a hálózatban, annak nyoma marad, mely előhívható. A megismerés és tudás módszerei megváltoznak. A tudás megszerzésének módszere a barangolás, a keresés, a navigálás, a felfedezés lesz, melynek terepe a világ egészét átfogó hálózati közösség tagjai által hagyott nyomok óceánja. (Castells 2005.)

A valóságot létre és tudásra szétválasztó keresztény-teológiai megértés és a matematikai-műszaki gondolkodás nyomán létrejött a jelet és a jelentést megkülönböztető kettősség. A jelnek az a lehetőség ad életet, hogy nem marad meg önmaga, hanem valami másra vonatkozik. A jelnek az a képessége, hogy a fizikai valóságban valami mást helyettesítsen, lett a fizikai valóságon túli szellemi valóság alapja. Ropolyi László szerint a mai hálózati társadalomban a fizikai és a szellemi valóság közé ékelődik egy virtuális valóság, mely ötvözi a fizikai valóság aktuálisan létező elemeit és a szellemi valóság lehetőségei által képviselt elemeit. (Ropolyi 2004.)

A virtuális valóság építő kockái az adatok, melyek mindkét valóság mennyiségi és minőségi jellemzőiről hordoznak információt. Az adatok, mint a virtuális valóság létfontosságú megjelenítői, mindig is fontos szerepet játszottak a társadalmi valóság megkonstruálásában, de a korábbi korszakokban az adatokat speciális eszközök segítségével gyűjtötték és tárolták. Az adatok gyűjtése, tárolása, hozzáférhetővé tétele a korai civilizációk fejlődését szolgáló innovációk egyike volt. (Rifkin 2010.) A rögzített információ a fizikai valóság megjelenítését, rögzítését és újra meg újra történő megjelenítését tette lehetővé összhangban a termelés, a kereskedelem és a kormányzás gyakorlati szükségleteivel. Az adatgyűjtés és tárolás azonban távolról sem tekinthető ártatlan foglalatosságnak. Mint a politikai gazdaságtan egyik neves kutatója, James C. Scott meggyőzően kimutatta, a valóság adatosítása és sztenderdizációja az állam hatalmának megerősítését szolgálta a természet és a társadalom felett. Ezek az erősen központosított eljárások azon a meggyőződésen alapultak, hogy a tudományos beavatkozások révén az emberi élet szinte összes megnyilvánulása javítható, tökéletesíthető. Scott azon a nézetten van, hogy ezek az eljárások az erdőszettől a városépítésig, a társadalmi mozgalmaktól a mezőgazdasági és az ipari termelésig az élet minden területén azt célozzák, hogy semmivé tegyék az emberek valóságra vonatkozó sokarcú, szerves, helyi mindennapi tudatát, s helyére a központi hatalom által képviselt, egyedül igaznak tartott tudást tegyék. (Scott 2000.) (1)

Az adatok gyűjtésének, tárolásának és feldolgozásának folyamatai azonban csak az infokommunikációs technológia révén lehetővé tett digitális rögzítés és tárolás révén váltak igazán hatékonyá.

A korábban keletkezett adattárak a valóság különböző területeire vonatkozó, előre elhatározott és tervezett mérésekből származó adatok összegyűjtése és tárolása révén jöttek létre. A mennyiségi adatok gyűjtése kiterjedt mind a természetre, mind a társadalomra, összhangban a modern természet-és társadalomtudományok fejlődésével. Az volt a cél, hogy az elektromos áram, a vízhőmérséklet, a hang frekvenciák, az intelligencia, a társadalmi mobilitás, a társadalmi távolság és sok más jelenség és folyamat mérése révén megérthetővé és megmagyarázhatóvá váljék mind a természet, mind a társadalom. A digitalizáció révén az adatok tömege robbanásszerűen nő.

A különböző szakértők becslései eltérnek egymástól, de abban mindenki megegyezik, hogy robbanásról beszélhetünk. Az IBM szerint az üzleti világ ma 1000 szer több adatot használ fel, mint 10 évvel ezelőtt. Jelenleg az a trend, hogy az adatok tömege minden két évben megkettőződik, ami azt jelenti, hogy 24 hónap alatt több adat keletkezik, mint az emberiség egész korábbi történetében.

Az üzleti szervezetek klienseinek, teljes populációjának tagjai viselkedésére vonatkozó adatok hatalmas készlete azonban még nem Big Data. A „nagy” jelző nem egyszerűen a mennyiségre vonatkozik. A „nagy” jelző a növekedés korlátlanúságára vonatkozik, melybe a mennyiség, a komplexitás és a felhalmozódás és átvitel sebessége is beletartozik. Bill Franks könyvében a hatalmas adatmennyiség folyamatos és gyors növekedését a feltartóztathatatlan tengeri árhoz hasonlítja. (Franks 2012.) Az adatgyűjtéstől a Big Data-hoz vezető utat Mayer-Schönberger és Kenneth Cukier „datafikációnak” nevezi. (Mayer-Schönberger - Cukier 2013.)

Az emberek és a dolgok kölcsönös összekapcsoltságának következménye, hogy minden adat lesz, ami a hálózati világban történik. Legjobb példa az okos telefon, melynek révén tudható, hogy hol vagyunk, kivel, meddig beszélünk, s partnerünk hol van. Vannak különleges applikációk, amelyek révén életünk különböző megnyilvánulásai minden nap 24 órán át követhetők. Az egyik ilyen alkalmazás lehetővé teszi, hogy éjszaka, amikor alszunk, az agyunkban megjelenő hullámok mérhetőek és gyűjthetők legyenek. Sok ember éjszakai alvás közben keletkezett agyhullámainak adatait összegezve akár az álom elemzés új útjai nyílhatnak meg. Freud bizonyára elámulna ettől a lehetőségtől.

A társadalmi média hálózatai, mint például a Facebook, a LinkedIn és Twitter az adattá tett információk hatalmas lelőhelyei, melyek elemzése révén a szociológusok az internet korának társadalmi dinamikáját tárhatják fel. (Csepli-Nagyfi 2014.)

A szociológia és más társadalomtudományok azáltal képesek legitimálni magukat, hogy „tényeket” és „kemény adatokat” szállítanak az üzleti és a politikai döntéshozók számára. Módszertanilag ez azt jelentette, hogy az adatok beszerzését a megkérdezettek különböző mintáira szabott kérdőíves vizsgálatok biztosították. A Big Data esetében nem az helyzet. Nincs szó mintavételről, mivel az adatok mindig a teljes populációtól származnak. Mayer-Schönberger és Kenneth Cukier nem tévednek, amikor azt mondják, hogy a Big Data paradigma neve az **n=Minden**.

Szociológiai szempontból nézve azonban nem az adatokat származtató populáció nagysága hoz igazán újdonságot a kutatásba. A következőkben négy jellemző különbséget sorolunk fel, amelyeket érdemes figyelembe venni, ha a Gallup által először alkalmazott, hagyományos reprezentatív mintavétel és a Big Data által kutatható adathalmaz közötti különbségeket vesszük szemügyre.

1. Idő és aktualitás

A hagyományos adatgyűjtés módszerei időigényesek, fárasztóak, s nem utolsó sorban költségigényesek. Az adatgyűjtés ideje és az adatfeldolgozást követően elkészült jelentés közzététele között mindig jelentős idő telt el. Rendszerint évek teltek el, mire a feldolgozott és elemzett adatokra épült publikáció valamilyen könyvben vagy folyóiratban megjelent. A szociológia a jelen történettudománya lett. (Csepli-Prazsák 2004.)

A digitális technológiák beköszöntésének eredményeként a mérés, az adatrögzítés és adattárolás folyamatai jelentősen megváltoztak. A nagyszámú klienssel foglalkozó üzleti vállalkozások egyre nagyobb szükségét látták annak, hogy pontos információik legyenek az üzleti tevékenység szempontjából releváns viselkedésük alapján megkülönböztethető kliens csoportokról. A különböző klienscsoportok azonosítása és megfelelően differenciált kiszolgálása érdekében a vállalatoknál kliens-menedzsment rendszerek (CRM) jöttek létre. A kliensek fogyasztói viselkedésének nyomon követésének nem volt akadálya többé, mivel nem volt olyan tranzakció,

melynek ne maradt volna nyoma, s a nyom ne került volna be az összes tranzakció minden adatát őrző adattárházba.

Az adatelemzések célja az egy kliensre eső átlagos vállalati profit növelése és a nagy hasznot hozó kliensek elvesztésének megakadályozása, a vállalatához való hűség megszilárdítása volt. A fogyasztók reprezentatív mintáin végzett költséges kérdőíves vizsgálata helyett a vizsgálat az adattárházban a teljes fogyasztói populáció valós idejű valós viselkedésére vonatkozó adatok alapján megy vébe, s az eredmények azonna a döntéshozók rendelkezésére állnak. (Csepeleli-Csere-Plisz 2002.)

A korábban analóg módon kódolt információ digitális úton történő rögzítése a szociológiai tudást hatékonyabbá teszi. A valós idejű, valós információ elemzése a problémák megoldását és a szervezeti/üzleti teljesítmény szempontjából kulcsfontosságú mutatók azonosítását teszi lehetővé, amelyeket ha később oldanak meg és később azonosítanak, akkor már lehetetlenné válik a beavatkozás.

II. Kognitív kötöttség

A kérdőívekben feltett kérdések a válaszadók véleményeit mérik, melyek sok szempontból nem adnak tiszta képet még arról sem, amit a válaszadók gondolnak. A válaszok elhomályosulásába belejátszhat az érzékenység, vagy a politikai félelem (pl. a kelet-európai országokban a '80-as években nem lehetett őszinte választ kapni arra a kérdésre, hogy „Mi a véleménye a Szovjetunióról?” A politikai, gazdasági, szexuális érzékenységeken és félelmeken túl azonban a kérdőívekben feltett kérdésekkel van egy nagyobb baj is, amit Alfred Schütz már a múlt század 30-as éveiben leírt. Schütz szerint a mindennapi tudat inkonzisztens, inkohérens és nélkülözi a reflexivitást. (Schütz 1984.) A szociálpszichológusok emiatt mondhatják azt, hogy az önbecsapásnak, az öncsalásnak, öngazolásnak nincsenek határai tudatunkban. (Aronson-Tavris 2009.) Ez azt jelenti, hogy akár a legártatlanabb témákkal kapcsolatos kérdőív kérdéseire adott válaszok is komoly episztemológiai kételyekre adhatnak okot. A kételyek nem feltétlenül azzal kapcsolatosak, hogy a válaszadók félre akarják vezetni a kérdezőt. A válaszadók sokszor nincsenek birtokában a válaszadáshoz szükséges tudásnak. Nem kell a szociológiai kutatást nagyon ismerni ahhoz,

hogya ne tudnánk számos példát említeni. Az attitűd mérő skálák, a legkülönbözőbb zárt és nyílt kérdések mind jó példák.

Az önkítöltő kérdőívek kérdéseire adott válaszok rendszerint nem az igazságot mutatják, hanem csupán azt a vágyat elégítik ki, hogy a válaszadó az általa gyanított elvárásoknak feleljen meg, s emiatt a válaszok sokszor bizonytalan vagy csak színlelt véleményeket fejeznek ki. A Big Data alapú kutatás ezzel szemben akarva-akaratlanul visszahagyott digitális lábnyomokra épül, amelyek a tényleges viselkedésre utalnak. Ezeknek az adatoknak a felhasználásával tehát a szociológusok sokkal pontosabb képet alkotnak a valóságos preferenciákról, választásokról és tevékenységekről szemben a kérdőíves kutatásokkal, amelyek inkább bizonytalan hiteltű ön-reprezentációkról, semmit a tényleges viselkedésekről adnak képet.

III. Strukturált és nem strukturált adatok

A Big Data elvén létrejött adatbázisokban egyaránt találunk strukturált és nem strukturált adatokat. Azokat az adatokat tekintjük „strukturáltkak”, amelyek formátuma világos és jó meghatározott kiterjedésű. A strukturált adatokra példák a számok, a dátumok, a jól beazonosítható szavak, szócsopottok, képek. A szakértők többsége egyetért azzal, hogy az összes adat mintegy 20 %-a tekinthető strukturáltkak. Ezek az adatok a GPS-ből, az okos mérő eszközökből, az orvosi műszerekből származnak. A web-re való belépés, az onnan való kilépés, az internetes felületeken a klikkelések és az internet közbeiktatásával lebonyolított tranzakciók a strukturális adatok hatalmas forrásai. A strukturáltkatlan adatok, amelyek az össz adatmennyiség 80 %-t képezik, ezzel szemben képek, hangok, szövegek, filmek és más web-tartalmak kapcsán keletkeznek. Mivel ezek az adatok digitálisan rögzülnek, alapos tartalomelemzésnek vethetők alá. (Hurwitz-Nugent-Fern-Kaufman 2013.) A társadalomkutatók számára radikálisan új kutatási területeket a kétféle adattípus együttes kezelése nyit meg, ami lehetővé teszi, hogy a régi kategóriákat a kvantatív és kvalitatív megközelítések kombinálása révén újítsuk meg. A tartalomkezelés új módszereinek alkalmazása révén nemcsak az adott tartalom változásait érthetjük meg, például egy Facebook vita során, hanem azt is nyomom követhetjük, hogy az egyes tartalmak tömegesen éppen mikor és miként változtak meg a felhasználók közötti interakciók, együttműködések és szembenállások révén.

IV. Célzás

Az egyének és az egyének tetszés szerint képzett csoportjai közötti kapcsolatok a Bid Data elvei alapján gyűjtött adatok alapján széles körben ábrázolhatók és elemezhetők. A populációk szegmentálása a való élet komplexitását tükrözi. A reprezentatív minták esetében nem ez a helyzet. A kis elemszám határt szab a kapcsolatok feltérképezésének, ami egy bizonyos komplexitási szint felett már lehetetlen. Ha például valamilyen oknál fogva a 18-35 év között szélsőségesen jobboldali vegetariánus nők zenei ízlésének mintázatait akarnánk megismerni, egy 1000 vagy 1500 fős országos reprezentatív mintában aligha találnánk megfelelő számban elemezhető esetet. (Az esetszám valószínűleg nulla lenne.) A Big Data gyakorlatilag végtelen mintájában viszont már valószínűleg találnánk elegendő esetet, ha egyáltalán érdekelné valakit az efféle elemzés.

A Big Data valódi jelentőségét a holisztikus társadalmi fogalmak és elképzelések feltörése, széttagolása adja. A holisztikus társadalmi fogalmak, mint például az „osztály”, a „család”, a „nemzet”, a „nem” stb. meghatározzák a szociológusok és a szociológusok közönségének gondolkodását. Ha a fogyasztó, a szavazó, a néző vagy hallgató társadalmi meghatározóiról gondolkozunk, akkor meg kell elégednünk olyan primitív és üres kategóriákkal, mint „városi fiatal”, „bizonytalan szavazó”, „egyetemi hallgató.” Ezek a kategóriák magától értetődően meglehetősen különböző személyeket hoznak egyetlen fogalmi esernyő alá. Ha a Big Data adta lehetőségeket helyesen használjuk ki, akkor a módszer hozzásegíthet bennünket arra, hogy az életet a maga sokféleségében és komplexitásában ismerjük meg, mivel a jelenségeket, folyamatokat és azok hordozóit nem homogenizálva és elidgenetően, hanem a maguk egyediségében és komplex egymásra utaltságában vizsgálhatjuk.

A hagyományos tömegkommunikációs architektúra keretei között tervezett kutatások alapján gyakorlatilag semmi hasznosat nem tudhatunk meg arról, hogy az üzenetek miként érnek célba, kiket találnak meg, kiket kerülnek el. A Big Data alapú tervezés ezzel szemben megkönnyíti az üzenetek célbaérésének nyomonkövetését, s ha kell, eredményességük fokozását, mivel lehetővé válik a feladóktól és befogadókig vezető út pontos megfigyelése, ha kell módosítása, a bekövetkezett hatás ellenőrzése.

A Google és az Amazon működésének hála ma már minden szó, amit valaha is leírtak, a Big Data által lehetővé tett elemzési módszerek tárgya. Egy

teljesen új tudomány jött létre, melynek neve „Kultúrómia”. Ez a tudomány, akárcsak a régészet, rejtett kincsek felkutatására vállalkozik. A szavak adatokká való alakítása lehetővé teszi az olvasási folyamatok nyomon követését, a különböző szövegek közötti olvasói választási stratégiák azonosítását. Az egyes könyv típusok közötti kapcsolatok felderítésére szolgáló algoritmusok alkalmazása révén az online könyvkereskedők ajánlatokat tudnak tenni az olvasóknak, akik sokszor maguk sem gondolnak arra, hogy éppen mit akarnak majd elolvasni a jövőben.

Az érzelmeket hordozó szavak elemzése révén a mondatokban megjelenő társadalmi attitűdök azonosíthatók. Az érzelmi irányokat mutató adatok alapján láthatjuk, hogy az adott szó pozitív, negatív vagy semleges érzelmeket fejez ki. Az attitűd irányán kívül egyéb kapcsolódó érzelmek is mérhetők, mint pl. a düh, a szomorúság, a boldogság és a kíváncsiság. Mindezek az érzelmi állapotok adattá alakíthatók s ezáltal megfelelő elemzésnek vethetők alá.

De nemcsak az emberben lejátszódó történések alakíthatók át adattá, hanem azok a történések is, amelyek az emberi testen kívül zajlanak a külső fizikai világban. A Föld körül keringő műholdak lehetővé teszik, hogy bárminek a helyéről és mozgásáról adatot nyerhessünk, ami a fizikai valóságban létezik. A GPS révén nemcsak az emberek mozgása, hanem a dolgok mozgása is nyomon követhető. Az emberek és a tárgyak mozgása révén keletkező adatok üzleti és nem üzleti célokra egyáltalán felhasználhatók. Gyorsan terjedő, iszonyatos járványok, mint pl. az Ebola kitörése esetén emberek millióinak élete menthető meg azáltal, hogy a járványtól leginább sujtott területeket azonosítjuk, s a járvány terjedését nyomon követjük.

A társadalmi média a társadalmi valóságra vonatkozó adatok valóságos bányája. A Facebook, a Twitter vagy a LinkedIn felhasználói egymással kapcsolatokat létesítenek, egymást partnernek választják. Az egymást választó felhasználók hálózatait mutató gráfok hatalmas kincset képeznek az üzleti célokat követő alkalmazók számára.

A mai szociológia nagy kihívása, hogy megszelídítse a Big Data hatalmas hullámverését. Ha szociológia a Big Data néven emlegetett információ áradatot és az attól elválaszthatatlan kommunikációs technológiák és módszerek fejlődésével lépést akar tartani, akkor mind a kutatás módszerei, mind a kutatást megelőző elméleti előfeltételek kimunkálásában új utakat kell keresnie.

A klasszikus szociológiai kutatást az egyes társadalmi jelenségekkel kapcsolatosan kidolgozott középfokú elméletekből származó kérdések hajtották. Olyan jelenségekre gondolunk, mint pl. a migráció, a társadalmi mobilitás, a társadalmi rétegződés, a vallás, a vállalkozás, az értékek és az identitás. A kutató az általa vizsgált problémával aktív dialógusban állt, azt feltételezve, hogy amit vizsgált, az maga a valóság.

Sajnálatos módon egyetlen kutató sem nézett szembe azzal a problémával, hogy annyi valóság van, ahány vizsgálat, és a sokféle kutatás eredményei sosem adnak majd képet az egységes valóságról. Nem történt kísérlet a szintézis megteremtésére. A kutatás ideje és az eredmények közlésének ideje közötti különbség lehetetlenne tette az eredmények hasznosíthatóságát, hiszen mire azok hozzáférhetővé váltak, megváltozott az aktuális helyzet. A szociológiai kutatás ennek következtében elvesztette relevanciáját, s akadémiai-egyetemi szubkultúrává vált.

A Big Data logikája a szociológiai kutatás logikájának fordítottja. Nincs szükség adatgyűjtésre, hiszen az adatok eleve ott vannak. Az internet által befogott adatmennyiség ma már elérte azt a pontot, amikor azt lehet mondani, hogy nincsenek többé akadályok, amelyek az adatgyűjtés és adat tárolás elé a folyamatból adódóan belső korlátokat állítanának. Az adatok a társadalmi valóságban működő rendszerek és aktorok mindegyikének működéséből automatikusan származnak. Személyek, gépek és természeti objektumok egyaránt adatforrások lehetnek. Nincs adat, mely eleve haszontalan lenne.

Ahelyett, hogy a Nagy Elmélet vagy a középfokú elméletek egyike alapján hipotéziseket állítanánk fel, melyeket ezt követően bizonyítani akarnánk, a Big Data által mozgatott kutatás az információszerzés különböző módjait lehetővé tevő adatbányászat eljárásait követi.

A *kluszterezés* az egymással kapcsolatban lévő adatok strukturáinak és csoportjainak a megkülönböztetését teszi lehetővé. Az egyes kluszterek megkülönböztetésének alapja az adatok közötti különbségek és hasonlóságok strukturális feltárása.

A *klasszifikáció* révén az adatok már ismert struktúrákhoz lesznek illeszthetők, ami lehetővé teszi az irreleváns információ kiszűrését és a releváns információ megtartását.

A *szokatlan vagy szabálytalan adatok megfigyelése* lehetővé teszi a rendellenességek, idegen behatolások feltárását. A csalások igen korai fázisban leleplezhetők ezáltal. A rendellenes adatok előfordulása ugyanakkor a váratlan felfedezések lehetőségét is magában rejtheti.

A szociológiai vizsgálatok egyik legfontosabb célja, hogy az egyes változók között *kapcsolatokat* találjanak. Ezek a vizsgálatok azonban a kapcsolatokat a csak már ismert és mért változók között tárhatják fel. A Big Data esetében a változók előzetes ismerete már nem játszik szerepet a vizsgálatban, mivel a vizsgálat menete úgy alakul, hogy nincs vátozó, mely eleve kimaradna a feldolgozásból. Az egyes személyek döntéseinek jellegzetes egybeeséseinek feltárása révén nagy valószínűségű ok-okozati modellek dolgozhatók ki, amelyek alapján a hirdetések hatékonysága rendkívüli mértékben megnövelhető.

A Big Data alapján kidolgozott regressziós modellek magyarázati értéke maximalizálható, mivel ezek a modellek nem hibáznak, ha a magyarázó változók megjelöléséről van szó.

A Big Data elemzés végeztével a megrendelő az eredményekről szemmel könnyen követhető, könnyen megérthető, folyamatosan aktualizált jelentést kap.

A Big Data paradigma legfontosabb lehetősége az előrejelzés *képessége*. Távolról sem gondoljuk azt, hogy az előrejelzés révén a heideggeri értelemben vett „Van” totalitása ragadható meg. A Big Data módszerei azonban az előre jelzést radikálisan megkönnyítik. A prediktív elemzés ma már az üzleti valóság része. Az előre jelzés része lehetne a politikai valóságnak is, de ott azt látjuk, hogy a politikusok ma még félnek az előre jelzést, a politikai tervezést lehetővé tevő eszközök alkalmazásától. A Big Data módszer alkalmazása lehetőséget nyújtana a legkülönbözőbb társadalmi konfliktusok korai előre jelzésére, amibe beavatkozva, meggátolhatók lennének a véres villongások, a hatalmas áldozatokat kívánó válságok és társadalmi robbanások.

A Target nevű kereskedelmi vállalkozás hírhedtté vált esete kicsiben jól mutatja az új helyzetet. „A Target piacelemző csoportja által létrehozott statisztikai model vásárlási adatok alapján helyesen jutott arra a következtetésre, hogy a fogyasztók, azaz vendégek, egyike, egy Minnesota-i tizenéves korú lány terhes. A lány szagtalan testápolót, ásványi sókat és gyapotból készített labdacsokat vásárolt. A Target ezt követően a kislánynak pelenka vásárlására jogosító kuponokat kezdett küldeni, ami meglepte a kislány apját, aki a maga emberi következtetési korlátai között élve mit sem tudott lánya terhességéről. (Ellenberg 2014.) Nyilvánvaló, hogy az üzleti intelligencia a Big Data módszerek révén új magaslatokra hágott.

Felmerülhet, hogy a Big Data talán az utolsó lépés az emberi ítéletet a döntéshozatalból kikapcsoló úton. A társadalmi valóság különböző

területeinek megismerésére szakosodott szociológusoknak szembe kell nézniük a lehetőséggel, hogy elveszítik az iskola, a vallás, a gazdaság, a városi élet vagy a társadalmi rétegződés és sok más társadalmi terület ismeretének monopóliumát az adatbányászokkal szemben, akik nem akarják előre tudni, hogy mi a valóság és mi nem az, csak hagyják, hogy az adatok nyomán feltáruljon az igazi valóság. Ugyanakkor fontos figyelembe venni, hogy a szociológusoknak nem a semmiből kell elindulniuk.

Számunkra azonban most az a fontos, hogy megvizsgáljuk, a Big Data módszereiben ott rejlik-e a szociológia megújulásának lehetősége?

A szociológiai megismerés jellegéről folytatott érdekes vitát 1903-ban Gabriel Tarde és Emile Durkheim Párizsban, az Evole des Hautes Etudes Sociales nevű intézmény falai között. A szociológiatörténet szerint a vitát Durkheim nyerte meg, akit a szociológia egyik alapító atyjának tekintenek. Durkheim holisztikus felfogása szerint a szociológia feladata a „társadalmi tények” megértése, melyek „az adott társadalom egészében általánosan ott vannak és saját létezéssel bírnak, függetlenül az egyéni megnyilvánulásoktól.” (Durkheim 1895.) Tarde ezzel szemben az egyéni megközelítés mellett érvelt. Érvelése szerint a társadalmi jelenségeknek nem lehet olyan magyarázata, mely megkerülhetné az egyéni jellegzetességek sokféleségét és azok vizsgálatát. (Tarde 1898:15.)

Tarde tehát az egyének közötti kapcsolatokat és azok dinamikus jellegét hangsúlyozta Durkheim holisztikus és statikus felfogásával szemben. Tarde felfogása jóval közelebb áll a Big Data által képviselt elemzés szempontjaihoz, mint Durkheim megközelítése. Tarde egyébként előre látta a Big Data módszertanát.

„Ha a statisztika ugyanabban az ütemben fejlődik tovább, mint fejlődött az elmúlt néhány évben, és a statisztika által nyújtott információ a jövőben egyre több, pontosabb, rendszerezesebb, széles körűbb lesz, akkor eljön majd az idő, amikor minden társadalmi történés a statisztikai nyilvántartásokban szereplő szám lesz, mely képileg megjelenik a napi sajtóban és alakulását a közönség folyamatosan nyomon követheti.” (Tarde 1962:167-8.)

Bruno Latour szerint Durkheim felfogásához képest Tarde felfogása a társadalmi megismerésről hasznosabb és a felfogás, amit Tarde annak idején képviselt, a mai időkben elméletileg jóval inkább ösztönző.

„Ez az a pont, ahol felfedezzük, hogy Tarde látásmódja milyen friss Tarde szövegének legérdekesebb része az, ahol azt látjuk, hogy Tarde milyen

világosan látta előre, hogy milyen információra lesz szüksége a társadalommal foglalkozó tudománynak.”

Valóban izgalmas látni, hogy amikor az „adatvizualizáció”, a „számítógépes társadalomtudomány” vagy a „biológiai hálózatok” egyre terjedő területei a szemünk előtt bontakoznak ki, éppen azok az adatok kerülnek elő, amelyeket Tarde szeretett volna látni. ..Egy évszázaddal később az adattömeg egyes pontjai között történő digitális navigáció Tarde elképzeléseinek igazát bizonyítja. A digitális közegnek köszönhetően, ami a szemünk előtt kibontakozik az a nyomonkövethetőség elvének csodálatos kibontakozása. A nyomonkövethetőség nemcsak tudományos közlések, hanem vélemények, rémhírek, politikai viták, egyéni vásárlások és vételi ajánlatok, társas kapcsolatok, térbeli mozgások, telefonhívások és sok más történés esetében érvényesül. Ami korábban csak tudományos célokat követő tevékenység eredményeként volt lehetséges, az most szinte minden történés esetében megoldható, hiszen digitális nyom marad utánuk a Google-on vagy másutt, s a nyomok digitális adatbankokba kerülnek.” (Latour 2010:159-160.)

Nem célunk, hogy újra írjuk a szociológia történetét. Mindössze két szempontot kívánunk hangsúlyozni. Először is hangsúlyozni kívánjuk, hogy a szociológiai tudásnak mindig is voltak kontextuális korlátai. Amit fontos tudésként tartottunk nyilván, az sosem volt független a módszertani, episztemológiai stb. feltételektől. Másodszor, hangsúlyoznunk kell, hogy a „szociológia” mint tudomány sosem volt homogén. Ami most a Big Data korában történik, az korántsem azt jelenti, hogy a szociológia irreleváns lesz. Inkább arról van szó, hogy a szociológia intellektuálisan újjáépül. Tarde példáján láttuk, hogy a klasszikusok között akadhatnak olyanok, akik az új paradigmába inkább beleillenek, mint mások.

A szociológusoknak meg kell változtatni magukat. A szociológusok képzését úgy kell alakítani, hogy képessé váljanak az egyre növekvő mennyiségű adattömeggel való kommunikációra. Ma már az elemzésre szakosodott foglalkozások egészen új raja jött létre, mely az adatkezelés teljes folyamatát kézben tartja, beleértve az adatok gyűjtését, tisztítását, tárolását, elemzését és az elemzési eredmények érthető bemutatását.

Nem kétséges, hogy a szociológusoknak ott a helyük ebben az új rajban, mivel ők azok, akik helyesen tudják értelmezni a vizsgálódás eredményeként jelentkező a klusztereket, rendellenes megnyilvánulásokat, kapcsolatokat és függőségi modelleket. Meyer-Schönberger és Kenneth Cukier „algoritmistáknak” nevezi az új szakembereket, akiket azért alkalmaznak,

hogy ki tudja válsztani az adatkészleteket, meg tudja találni a megfelelő elemző és előre jelző eszközöket és értelmezni tudja az eredményeket.

Az elmélet által ösztönzött kutatástól az adatok által ösztönzött kutatásra való áttérés kapcsán csábítást érezhetünk arra, hogy azt higgyük, nincs szükség elméletre többé. Az „elmélet vége” tézis meghirdetése azonban elsietettnek tűnik. Olyan valóságban élünk, ahol az adatok uralkodnak az elmélet felett. Vannak azonban bőven olyan problémák, amelyek nem oldhatók meg a pusztá együttjárások elemzése révén. Ha akarjuk, ha nem, az elmélet újra előkerül. A jelentés több mint az algoritmus.

A Big Data remélhetően beteljesíti majd a szociológia végső vágyát, melyet August Comte, a szociológia másik alapító atyja fogalmazott meg a 19-ik században. Comte azt mondta, hogy „a tudományból lesz az előre jelzés, az előre jelzésből lesz a cselekvés”. (Pickering 1993: 192.) A Big Data nyilvánvalóan nem pusztítja el a szociológiát. Mint Jézus mondta, „Ne gondoljátok, hogy jöttem a törvénynek vagy a prófétáknak az eltörlésére. Nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább, hogy betöltsen.” (Mt.5:17.). A Big Data sem azért jött, hogy eltörölje a szociológiát, hanem inkább, hogy betöltsen.

Jegyzetek

- (1) Ez a cikk némileg kibővített és átalakított változata egy Csepeli György, Dessewffy Tibor által angolul írt cikknek, melynek címe: „Big Data. A technological change that will fulfil sociology.”
- (2) Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy az Állam már az analóg adatok korában is központosításra, ellenőrzésre törekedett. Jóval az NSA előtt az Állam célja mindenütt a totális megfigyelés és ellenőrzés volt. Ugyanakkor az is felvethető, hogy megfelelő és helyes szabályozás esetén a digitális adatok jóval inkább elérhetők a társadalom tagjai számára, szemben az analóg módon tárolt adatokkal. Következésképpen, a digitális adatok következménye a demokratizáció, a közhatalom kiterjesztése, megosztása lehet.
- (3) A cikk a „Prediktív e-kereskedelmi megoldások online és offline tartalmak forgalmazása során keletkező nagy tömegű adattartalmak feldolgozását segítő fúziós módszertan fejlesztésére” c. kutatás keretében készült. (PIAC_13-1-2013-0205.)

Irodalom

Aronson, E. Tavis, C. (2009): *Történetek hibák (de én nem tehetek rólok).* Az önigazolás lélektana, Budapest, AB OVó

- Barabási, A. L. (2003): *Behálózva. A hálózatok új tudománya*, Budapest, MAGYAR KÖNYVKLUB
- Castells, M. (2005): *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora. I. kötet*, Budapest, GONDOLAT
- Castells, M. (2006): *Az identitás hatalma. Az információs kor. Gazdaság, társadalom, kultúra. II. kötet*, Budapest, GONDOLAT
- Castells, M. (2006): *Az évezred éve. Az információ kora. Gazdaság, társadalom, kultúra, III.*, Budapest, GONDOLAT
- Csepeli Gy. Prazsák G. (2004): Paradigm Change in Sociology. *REVIEW OF SOCIOLOGY*. Vol.10. No.2.
- Csepeli Gy. Csere, G. Plisz J. (2002): A „legjobb csomag modell.” Piaci döntések szimulációja valóságos viselkedésre vonatkozó adatok alapján, *MAGYAR TÁVKÖZLÉS*. 2.22.25
- Csepeli Gy. Nagyfi R. (2014): Detection of Mental Hygiene Problems Based on Online Traces. *EUROPEAN JOURNAL OF MENTAL HEALTH. (sajtó alatt)*
- Durkheim, E. (1901) A szociológiai módszer szabályai. Előszó a második kiadáshoz, In: FERGE Zs. (szerk.) *Francia szociológia*, Budapest, KJK. 1971. 21-36. old.
- Ellenberg, J. (2014): What's Even Creepier Than Target Guessing That You're Pregnant. *Slate* 2014. June 9.
http://www.slate.com/blogs/how_not_to_be_wrong/2014/06/09/big_data_what_s_even_creepier_than_target_guessing_that_you_re_pregnant.htm.
- Fokasz, N. (ed.) (1997): *Rend és Káosz*, Budapest, REPLIKA KÖR
- Franks, B. (2012): *Taming the Big Data Tidal Wave. Finding Opportunities in Huge Data Streams with Advanced Analytics*, New York, JOHN WILEY AND SONS
- Hankiss, E. (2014): *Kvantum mechanika és az élet értelme* (kézirat)
- Heidegger, M. (1992): *Az idő fogalma. A német egyetem önmegnyilatkozása. A rektorátus 1933/34.*, Budapest, KOSSUTH. Ford.: Fehér M. István
- Latour B. (2010): Tarde's Idea of Quantification. In: CANDEA, M- (ed.) *The Social after Gabriel Tarde: Debates and Assessments*, London, ROUTLEDGE
- Mayer-Schönberger, V., Cukier, K. (2013): *Big Data. A Revolution that will transform how we live, work and think*, London, JOHN MURRAY
- Pickering, M. (1993): *Auguste Comte: An intellectual biography*, Cambridge UNIVERSITY PRESS
- Rifkin, J. (2010): *The Emphatic Civilization. The Race to Global Consciousness in a World in Crisis*, London, TARCHER/PENGUIN
- Ropolyi, L. (2004): A virtuális valóság természetéről, In: PLÉH, Cs. - KEMPIS, Gy. - CSÁNYI, V. (szerk) *Az észleléstől a nyelvig*, Budapest, GONDOLAT. 30-55. old.
- Tarde, G. (1898): *Social Laws: An Outline of Sociology*, BATOCHE BOOKS.

Schütz, A. (1984): Az idegen. In: HERNÁDI, M. (szerk.) *A fenomenológia a társadalomtudományban*, Budapest, GONDOLAT. 405-413. old.

Steiger, K.(1998): *Parmenidesz és Empedoklész kozmológiája*, Budapest, ÁRON

Osváth Andrea

Miért (nem) vagyunk boldogok?

*„A jó, a szép és az igaz csak ellentétének viszonyában élhető át és érthető meg igazán.”
(C.G. Jung)*

I. Mi is a boldogság?

Ahhoz, hogy meghatározhassuk, mitől, miért vagyunk boldogok mindenekelőtt az szükséges, hogy meghatározzuk magának a boldogságnak a fogalmát – ha ez egyáltalán lehetséges. Hogy miért nehéz e fogalom meghatározása? Mert – a szeretet fogalmához hasonlóan – a legszubjektívebb érzelmi élményről van szó, tehát ahányan vagyunk, annyiféle érzet, definíció kapcsolódik hozzá: A megélés egyedi. Ennek ellenére, kitűnően fel tudjuk ismerni magunkon és másokon is a boldogságot.

Desmond Morris (2005) szerint a boldogság természetét gyakran félreértik. Gyakran összekeverik az elégedettséggel, a kielégültséggel és a nyugalommal. A legjobban úgy tehetünk különbséget Morris szerint a két állapot között, ha az elégedettségre azt mondjuk, ez az az állapot, amikor az élet nagy általánosságban jó, a boldogság pedig az, amikor az élet hirtelen jobb lesz. Abban a pillanatban, amikor valami csodálatos dolog esik meg velünk, élénk érzelmhullám önt el minket, intenzív öröm érzete, a pusztá elragadtatás robban ki bennünk - és ezekben a pillanatokban vagyunk valóban boldogok. Sajnos ez sosem tart sokáig. Ez az intenzív boldogság röpké, elsuhanó érzés csupán. Lehet, hogy még utána is jó ideig kellemesen érezzük magunkat, de az örömteli emelkedettség elvész.

Martin. E. P. Seligman (2008), a pozitív pszichológia "atyjának" meghatározása szerint a boldogság összefoglaló fogalom. Valójában jó néhány - különböző forrású és hőfokú - pozitív érzelem (érzelmi állapot), érzet megjelölése. D. Morris is részletesen kifejti, hogy a boldogság jó pár elsődleges és másodlagos forrásból származhat, és a boldogságtípusok különböznek attól függően, hogy érzéki boldogságról vagy szellemi boldogságról van szó. Ezek szerint a boldogság a pozitív érzelmek közé tartozik, és szoros kapcsolatban van az étellel (éleletszínvonallal, munkával, és a családi étellel) való

elégedettséggel, valamint a szubjektív testi-lelki-szellemi jólléttel, (a wellbeinggel), mivel mindegyiket használják a pozitív érzelmek és a pozitív cselekedetek összességének meghatározására is. A pozitív érzelmek és cselekedetek esetében feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a pozitív közel sem csak a negatív hiánya! A boldogságot az alapvető, univerzális érzelmek közé soroljuk.

A pozitív érzelmek, érzelmi állapotok vonatkozhatnak a múltra, a jelenre és a jövőre. A múltra vonatkozó pozitív érzelmek csoportjába tartozik az elégedettség, a derű, a büszkeség. A második csoport a jelenre vonatkozó pozitív érzelmeket foglalja magába. Ezek egyik alcsoportja az élvezet, amely egyrészt érzékszervi-, testi élményeket, örömeket (finom ízek, illatok, kellemes, jó közérzet, szexuális érzések, szép látvány és ügyes mozgás), másrészt pedig egy magasabb rendű, főként tanult, összetettebb eseményekből keletkező örömeket jelent (bizsergés, ellazultság, elragadtatottság, extázis, jókedv, izgalom, kényelem, lelkesültség, szórakozás). A jelenre vonatkozó pozitív érzelem másik alcsoportja a kiteljesedés. Ez olyan cselekedeteket jelent, amelyeket szívesen, elkötelezetten teszünk (pl. jó beszélgetés, olvasás, sport, tánc, társasjáték) és egyes esetekben létrehozzák a tudatunkat módosító, érzékelésünket is megváltoztató, esetenként tompító állapotot, ill. a "flow" (áramlás, elköteleződés) élményét is. A harmadik csoport a jövőre vonatkozó pozitív érzelmeket jelenti: ide tartozik a bizalom, hit, magabiztosság, optimizmus, önbizalom, remény érzete.

A pozitív pszichológia által alkalmazott boldogság fogalom, illetőleg az e pszichológia "végső" célját jelentő boldogság tehát nem csupán rövid távú, pillanatnyi örömek, élvezetek együttese, hanem - ezek mellett - magába foglalja a kiteljesedést, és vele (általa) a hitelt érdemlő, jó, értelmes és teljes emberi élet cselekvő akarását is. Ez pedig személyes, jellemző erősségeink, jellemvonásaink, erényeink gyakorlásával, használatával, kiteljesítésével érhető el, részben a mindennapi életünk fő területein (a szeretetben, a gyermeknevelésben, a munkában, és az értelmes életcélok megtalálásában), részben pedig azzal, hogy mindezeket valami - önmagunkat jóval meghaladó - értelmes cél szolgálatába állítjuk. A boldogság tehát sok forrásból fakad, a múltunkból éppúgy, mint a jelenünkben és a jövőre vonatkozó várakozásainkból. Seligman (2008) értelmezésében a boldogság elérhető és elérendő cél. Olyan cél, amely - meghatározott feltételek mellett, - a jó-, teljes- és értelmes élethez vezet.

Mérő László (2007) „mindenki másképp egyforma” gondolata segít a közös jellemzőket megtalálni a boldogság mindannyiunk számára ugyanazt

jelentő háttérének megállapításában: a jóllét (és nem a jólét!¹), az elégedettség, az életünk értelmének megélése, céljának megtalálása idetartozó fogalmak. Az ölünkbe hulló dolgok okozta boldogságérzet illanó, pillanatnyi illúzió csupán, de amiért megküzdöttünk, lehet ez egy sportteljesítmény, egy sikeres előadás megtartása, egy a saját megtakarításainkból megvásárolt nagyobb ház, lakás, autó, stb., az meghozza a befektetett energia, munka jutalmát. Az emberi kapcsolatok okozta örömtől azonban nincs nagyobb öröm. Bármit elérhetünk a munkánkban, gyarapodhatunk anyagilag, ha mindezt nincs kivel megosztani, elmarad az örömrész. Mérei Ferenc (1947) kutatásai bizonyították, hogy az *együttes élmény*, mint emberi örömforrás alapvető szükségletünk, ami többletteljesítményt eredményez. Gondoljunk csak a távolugráshoz készülődő sportolóra, aki a közönséget biztatva ugrás előtt maga is elkezd ütemesen tapsolni, inspirálva erre a lelátón ülőket és növelve ezzel a koncentrációját, a nagyobb teljesítmény elérése érdekében. Vagy gondolhatunk az idegenben játszott futball-mecsek szűkebb szurkolótáborára okozta motivációs-, ill. lelkesedés-hiányra a csapatban, az ezzel együtt járó gyengébb teljesítményre.

II. A boldogságkutatás tudományos vizsgálatának okai

A boldogságkutatás alapkérdése, hogy kit nevezhetünk boldog embernek, ill. az, hogy hogyan válhatunk boldoggá?

A kutatás két alapvető dimenzió mentén halad: az egyik a konzumizálódott, fogyasztói világ által küldött üzenetekből ered, a másik pedig a pozitív pszichológiának, ezen belül pedig az egészséglelektan életminőség-kutatói irányának a hozadéka.

A konzumizmus az értékrendszer egyetlen és mindent meghatározó elemévé a pénzt jelöli ki, az ebből megvásárolható anyagi javak alakítják ki a Végh László (2002) atomfizikus által bevezetett fogalmat, az ún. *cuccipart*, amely fölötté áll minden altruista, humanisztikus, emberi kapcsolatokra épülő

¹ Sonja Lyubomirsky (2008) „boldogságkutató” egyszer megjegyezte, hogy Diener, a lelki jóllét tudományterületének kutatója elmesélte neki, hogy azért találta ki a jóllét fogalmát, mint a boldogság egy szinonim fogalmát, mert nem tarthatta volna meg egyetemi tanári állását, ha olyan homályos dologra irányultak volna kutatásai, mint a boldogság. A jóllét tehát a boldogság érzetének jelölésére használt fogalom.

értéknek. Ugyanakkor azt is maga után vonja, amit már jóval korábban az egzisztencialista filozófus, Sartre megfogalmazott: aki az anyagi javak birtoklása alapján határozza meg önmagát és mindent alárendel ennek, az homokvárra épít: bármikor elveszítheti identitását. (Nagyon jól bemutatja ennek a világnak a rémisztő, csuszamlós elemeit a 2013-as Scorsese-film: *A Wall Street farkasa*, de számtalan példáját láttuk ennek a 2008-ban kezdődő világgazdasági válság kapcsán is.)

A tárgyközpontú kultúra (Bagdy 2010.) az emberi kapcsolatok eldologiasításához, bizalomválsághoz vezet. Minden megvehetővé válik, nincs felelősségvállalás, nincsenek házasságkötések, mert ez elköteleződést von(na) maga után, egyszerűvé válnak a személyközi kapcsolataink: legyen neked is barátnőd, barátod, hiszen megérdemled, de tudd, hogy bármikor lecserélheted, nem kell megjavítanod, ha elromlik, van másik!

A horatiusi üzenet: Carpe diem! az azonnaliság értelemben él a ma emberében. Mindent, most, késlekedés nélkül, azonnal vegyél meg, legyen ez dologi vagy információbeli vágy. Ehhez természetesen hozzájárul az internet világa is: mindenhez azonnal hozzáférhetünk, rendelhetünk, információt kaphatunk majd újabbakat és újabbakat kaphatunk anélkül, hogy a meglévőket feldolgoznánk, megélnénk annak negatív vagy pozitív élményét. A Facebook-tagság egyik döntő motívumává, identitás-alakító elemévé vált az ismerősök számának gyarapítása: azáltal vagyok jobb, több másoknál, hogy nekem több száz, esetleg ezer ismerősöm van. Nem a személyes, bensőséges kapcsolatokat helyezem előtérbe, hanem a kirakatba pakolom a kapcsolataimat, annak mennyiségi és nem minőségi voltára helyezve a hangsúlyt.

Ebben a világban a hajszoltság, a stressz miatt zavarossá, kiüresedetté válnak az interszónális kapcsolatok, háttérbe szorulnak a testi-lelki feltöltelekezést adó lehetőségek, mert nincs rá idő. Egyre több a „civilizációs” betegek száma, nincs meghatározott életcél, és kialakul a depresszió az. un. „életbúsulás”.

Mindezen okok miatt vált szükségsszerűvé a gyógyító, élni akarást erősítő tényezők kutatása, ezeken belül legfőképpen a boldogságé.

Az egészséglelektan „életminőség-kutatási” iránya a pozitív pszichológiából, azon belül is az un. humanisztikus lélektani irányból erednek (Bagdy 2010), melynek fő teoretikusa Maslow volt, aki a korábbi, betegségből, ill. a beteg személyiségből kiinduló – főként pszichoanalitikus – megközelítésekkel szakítva az egészséges személyiségből kiinduló vizsgálódásokat végzett. „Az ember az egész embernél kezdődik, nem azonos

analizált részeinek összegével, de az ember, mint tanuló gépezet viselkedés-lélektani irányzatával is szembeszállt. ” (ti. Maslow) (Bagdy 2010:15.).

Az ember nem betegségcímkékre vágyik, nem tanácsokat kér, hanem egyszerűen csak azért küzd, hogy odafigyeljenek rá, hogy meghallgassák. Carl Rogers (2014) úgy fogalmaz, hogy a beteget nem az orvosságok gyógyítják meg, hanem maga a gyógyító személy, aki *orvos-ság* lehet a beteg számára.

Az egészségtan fő tényezőjévé tehát az a meggyőződés vált, hogy az embert az egészséges volta felől és egyben holisztikusan szemlélje, és egyben felderítse azokat a tényezőket, amelyek felelősek az egészségben maradásunkért.

A pozitív pszichológia azt a kérdést veti fel a betegségek kapcsán, hogy hogyan lehetséges az, hogy azonos megbetegítő körülmények és hatások között az egyik ember beteg lesz, a másik egészséges marad? Hogyan lehetséges, hogy *hasonló* (óvatos vagyok az *azonos* szó használatával, mert az összehasonlítások mindig fals eredményt szülnek) terheket bizonyos emberek könnyedén viselnek, mások összeroppannak ezek súlya alatt?

E tényezők tudományos feltárása, a jó életminőség fenntartásához szükséges elemek felsorakoztatása – ezt nevezzük egészségtudatos magatartásnak – azonban még nem elég.

A pozitív pszichológia bemutatja azokat a tényezőket is, amelyek segítségével érzelmileg, lelkiileg, kapcsolati szempontból is még jobban lehetünk, még inkább jobban, boldogabban érezhetjük magunkat.

Snyder és Lopez (2002) számos olyan módszert, elemet bemutat, melyek hozzájárulnak ahhoz, hogy egészségesek, „egészek” maradjunk (testi-lelki összhang) és ezek mindegyikéről az is kiderül, hogy boldogságfokozó tényezők is egyben. Ilyenek az altruizmus, az optimizmus, a megbocsátás képessége, a humor, a gyakori és intenzív együttlét azokkal, akiket szeretünk.

A Kaliforniai Egyetemen folyó „boldogságpszichológiai” kutatócentrumban hasonló kutatások folynak Lyubomirsky, Sheldon, Diener, Schkade, Lykken és Tellegen vezetésével.

III. A boldogság integratív elmélete (Lyubomirsky: 2008)

Lyubomirsky és Sheldon alkották meg a boldogság egységesítő elméletét, melynek értelmében a száz százalékban kifejezhető boldogságnak ötven százaléka az örökletességnek, a géneknek tulajdonítható, tíz százalékért a környezeti feltételek felelnek (mindösszesen!) és a maradék negyven százalékért mi magunk felelünk, a tetteink határozzák meg ezt az arányt.

Lyubomirsky (2008) szerint képletesen úgy írható le ez az integrált boldogság elmélet, mint egy képzeletbeli mozi, ahol száz ember foglal helyet és ők egyben a boldogság képviselői is a boldogság százas skáláján. Vannak köztük rendkívül boldogok, mások kevésbé azok, megint mások szörnyen boldogtalanok. Az emberek boldogságszintje közötti különbségeknek meglepő módon 50 százaléka a gének által meghatározott öröklött tulajdonságaiknak és lehetőségeiknek köszönhető. Ez a felfedezés az egy- és kétpetéjű ikrekkel végzett egyre növekvő számú kutatásokból származik, melyek szerint mindannyiunkban kódolva van egy bizonyos boldogsági szint, amelyet az édesanyánktól vagy az édesapánktól, illetve mindkettőjüktől örököltünk. Ez a boldogságunk alapszintje, amelyhez még a nagy visszaeséseket és nagy diadalokat követően is mindig visszatérünk. A boldogság alapszintje olyan, mint a testsúly alapszintje. Vannak szerencsés emberek, akik nem hajlamosak a hízásra: még úgy is könnyedén tartják a súlyukat, hogy semmiféle erőfeszítést nem tesznek ennek érdekében. Ezzel szemben másoknak hihetetlenül sokat kell dolgozniuk, hogy a kívánt szinten tartsák a súlyukat, és elég csak egy kicsit elengedni magukat, máris felszednek néhány kilót. Ez az eredmény azzal a következménnyel jár a boldogságra nézve, hogy az intelligenciáért és a koleszterinszintért felelős génekhez hasonlóan túlnyomórészt az alapszintünk – mely lehet magas (hétpontos skálán 6), alacsony (2) és közepes (4) – határozza meg, hogy milyen mértékben leszünk boldogok vagy boldogtalanok az életünk folyamán.

A boldogság ikervizsgálatainak empirikus adataiból azt a következtetést vonták le, hogy a boldogságnak erős, sőt nagyon erős genetikai alapja van. Úgy tűnik, hogy mindenki vel születik egy boldogsági alapszint. Ennek a boldogsági alapszintnek a mértéke származhat a napfényes anyai vagy a borongós apai ágtól, de nagyjából egyforma aránnyal is kaphattuk a két szülőnktől – ezt soha nem fogjuk megtudni. Általában még akkor is visszatérünk ehhez a genetikailag meghatározott alapszinthez, ha egy új

kapcsolat vagy egy autóbaleset ehhez képest lejjebb vagy feljebb tornássza a boldogságunk aktuális szintjét. Olyan vizsgálatok támasztják alá ezt a kijelentést, amelyek hosszú időn át követik, hogyan reagálnak az emberek az életükben történő jó és rossz dolgokra. Egy vizsgálat például ausztrál állampolgárokat követett 1981-től 1987-ig, két évente vizsgálva őket, és a kutatók úgy találták, hogy a pozitív és negatív életesemények (pl. „rengeteg új baráttra tett szert”, „megházasodott”, „komoly gondjai akadtak a gyermekeivel”, vagy „munkanélkülivé vált”) úgy befolyásolták a vizsgálati személyeik boldogság- és elégedettségérzéseit, ahogyan elvárnánk. Azonban az események elmúltával az érzéseik visszatértek az eredeti alapszintjükre. Az Egyesült Államokban végeztek egy másik vizsgálatot egyetemistákkal, és lényegében ugyanerre az eredményre jutottak. A diákok által megélt nagy és kisebb jelentőségű események felfelé vagy lefelé alakították a lelki jóllétüket, de csak három hónapig. Így hát – bár ideiglenesen szinte magunkon kívül kerülhetünk az örömtől vagy a bánattól, ha történik velünk valami – a jelek szerint végül mindig visszatérünk az alapszintünkhöz. Jelen tudásunk szerint ezt az alapszintet lehetetlen megváltoztatni.

Bár az alapszintről szóló adatok első pillantásra azt sugallják, hogy mindannyian a genetikai örökségünk áldozatai vagyunk, hogy mindannyian csak annyira lehetünk boldogok, amennyire az „előprogramozásunk” megengedi, a valóságban nem így áll a helyzet. A génjeink nem határozzák meg az élettapasztalatainkat és a viselkedésünket. Ezt az az elképzelés szemlélteti, amint később majd részletesen kifejtem, hogy a tetteink, a szándékos cselekedeteink által hatalmasat lendíthetünk a boldogságunkon.

Lyubomirsky a fenilketonuria nevű ritka betegséggel példázza ezt, amely a 12. kromoszómán lévő egyik gén mutációjának eredménye, és amely kezelés nélkül agykárosodáshoz, szellemi elmaradáshoz és korai halálhoz vezet. Ez a betegség 1:1 arányban öröklődik, ami azt jelenti, hogy teljes mértékben a gének határozzák meg. Ám ez mégsem jelenti azt, hogy a fenilketonuriát okozó génnel született gyermek nem kerülheti el a betegség halálos kimenetelét. Ha a szülők biztosítják, hogy a gyermek étrendje ne tartalmazzon egy fenilalanin nevű aminosavat, amely olyan közkeletű ételekben is megtalálható, mint a tojás, a tej, a banán és a Nutrasweet, ám ezek étrendből való kiiktatásával az agykárosodás elkerülhető.

A kaliforniai egyetem kutatónője ugyanezt állítja a boldogságról is. Ha alacsony boldogsági alapszinttel születettünk, akkor ezt az alapszintet előre kódoló gének mindig is ott lesznek a szervezetünkben. Ahhoz azonban, hogy ezek a gének teljesen kifejeződjenek, megfelelő környezetre van szükség. Az egyik vizsgálat világosan megmutatja, milyen nagy hatással bír egyetlen

környezeti tényező arra, hogy a „depresszió génjét” hordozó emberek végül depressziósok lesznek-e, avagy sem. Nem meglepő, hogy ez a környezeti tényező a komoly stressz. Természetes érzéseinknek talán az az eredmény mond leginkább ellent, hogy a boldogságszintünk közötti különbségeknek csupán 10 százalékát magyarázzák a körülményeink vagy a helyzetünk, tehát hogy gazdagok vagy szegények, egészségesek vagy betegek vagyunk.

Sok tudományos vizsgálat támasztja alá ezt a következtetést. Egy széles körben ismert vizsgálat például kimutatta, hogy a leggazdagabb amerikaiak, akik éves szinten tízmillió dollárnál is többet keresnek, alig magasabb boldogsági szintről számolnak be, mint a saját irodai alkalmazottaik és kétkezi munkásaik. S bár a házasemberek boldogabbak, mint az egyedülállók, valójában a házasság is csak kismértékben fokozza a boldogságot; például tizenhat országban a házasemberek 25, az egyedülállók 21 százaléka jellemezte magát a „nagyon boldog” jelzővel. Sokakat meglep ez a felfedezés, mely szerint az életkörülményeink (például a jövedelmünk vagy a családi állapotunk) csak ilyen kevésbé befolyásolják a lelki jóllétünket. Ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy az életkörülmények nem jelentik a boldogság kulcsát, csupán összesen tíz százalékot jelenthetnek a teljes boldogságot tekintve, akkor sokkal, jobb hatásokkal kezdhethetünk bele saját boldogságunk kiépítésébe.

Hogy a mozi-metaforához visszatérjünk: Hiába egyiptetű iker mindenki a moziban, és hiába teljesen egyforma körülmények között élnek, még mindig eltérnek abban, hogy melyikük mennyire boldog. Ez az eredmény arra enged következtetni, hogy ha leszámítjuk az öröklött lehetőségeinket (vagyis hogy kik vagyunk) és életünk sokszínű és összetett körülményeit (vagyis hogy mikkel kell szembenéznünk), akkor még mindig marad negyvenszázaléknyi különbség a boldogságunk szintjei között, amit nem magyaráztunk meg. Vajon miből tevődik össze ez a negyven százalék? A génjeink és a helyzetünk mellett még mindig van egy kritikus tényező: a viselkedésünk. A boldogsághoz vezető út lényege tehát nem az öröklött tulajdonságaink megváltoztatásában (ez egyébként is lehetetlen) és nem a körülményeink megváltoztatásában rejlik (vagyis ne gazdagságra, vonzó külsőre vagy kedvesebb kollégákra akarjunk szert tenni, hiszen ez nem éri meg), hanem sokkal inkább a szándékosan végzett mindennapi tevékenységeinkben. Negyvenszázaléknyi terünk van tehát annak befolyásolására, ennyivel növelheti vagy csökkentheti a boldogságunk szintjét az, hogy mit teszünk a hétköznapiakban, hogyan gondolkodunk.

Lyubomirsky éppen ezért vizsgálatokat végzett arra vonatkozóan, hogy pontosan hogyan szoktak viselkedni a nagyon boldog emberek.

Módszeresen megfigyelte, összehasonlította a nagyon boldog embereket a nagyon boldogtalanokkal, és kísérleteket végzett velük. Saját és a kutatócsoport más tagjainak kutatási eredményeit felhasználva a következő pontokban foglalta össze azokat a gondolkodási és viselkedési mintákat, amelyeket a vizsgálatok legboldogabb résztvevőinél tapasztaltak.

- Sok időt szánnak a családjukra és a barátaikra; ápolják és élvezik ezeket a kapcsolatokat.
- Nem kényelmetlen számukra kifejezni hálájukat mindazért, amijük van.
- Sokszor ők sietnek elsőként munkatársaik vagy idegenek segítségére.
- Optimistán tekintenek a jövőbe.
- Élvezik az élet gyönyöreit, és igyekeznek a jelenben élni.
- Heti, sőt napi rendszerességgel végeznek testmozgást.
- Mélyen elkötelezettek életre szóló céljaik és ambícióik mellett (például harcolnak a csalások ellen, barkácsolnak, vagy tovább adják a gyermekeiknek azokat az értékeket, amelyekben mélyen hisznek).
- Végül, de nem utolsósorban Lyubomirsky hangsúlyozza: a legboldogabb embereknek is megvannak a maguk feszültségei, válságai, sőt tragédiái. Ilyen körülmények között kibillenthetők az egyensúlyukból, de a kutatás szerint titkos fegyverük az a tartás és erő, amelynek segítségével megbirkóznak a kihívásokkal.

III. Boldogabbak leszünk-e, ha változtatunk a körülményeinken?

A boldogságkutatók másik nagy felfedezése, hogy könnyen hozzászokunk a jóhoz. Boldogságra való törekvésünk egyik legironikusabb oldala, hogy olyan sokan vagyunk, akik abban a hiú reményben igyekszünk megváltoztatni életünk körülményeit, hogy ezek a változtatások majd meghozzák a boldogságot. A fiatal, végzett egyetemisták elképzelése, hogy ha elhagyják végre a szülői házat és önálló életet élnek, végre megszabadulva a szülői szigortól boldogabbá lesznek vagy a női ábránd, hogy a plasztikai sebész beavatkozása valamely testtájon, ill. a botox-kezelés fiatalabbá és egyben boldogabbá teszi, és sorolhatnánk. Sajnos nagy a valószínűsége annak, hogy ezek az emberek csak ideiglenesen lesznek boldogabbak. Tekintélyes kutatási eredmények szólnak amellet, hogy általában nem válnak boldogabbá azok, akik az élethelyzetük megváltoztatásától várják azt. Ennek egyetlen oka

van, amit a pszichológusok *hedonikus alkalmazkodásnak* neveznek. A kielégített vágyak mindig újakat szülnek, a vágypszichológia világosan elénk tárja, hogy meglehetősen rövid ideig – körülbelül két hétig! – tart az öröm, amelyet akkor érzünk, ha megkapunk valamit, amire régebb óta vágytunk. Ezután újabb kívánságok születnek, vagyis az ember vágyteljesítő törekvése nem ismer határokat.

III.1. A boldogság elérésének és fenntartásának egy lehetséges receptúrája

Bagdy Emőke (2008) szerint a *kacagás, kocogás, lazítás, érintés és segítés* kulcsszavak az örömkereső utunkhoz, ami járulékosan vezet el bennünket a boldogsághoz.

A *nevetésről* számtalan kutatás kimutatta már, hogy örömforrás annak is, aki nevet és annak is, akit megneveltet, fiziológiai hatásai miatt nevezi Norman Cousins zsigeri kocogásnak a kacagást. A „mosolyválasz” velünk született képesség: a kilencperces újszülött képes a mosolygó arc látványára mosollyal felelni. A nevetés pozitív hatását igazoló kutatások nyomán Madan Kataria Indiában megalapította a Nemzetközi Hahotaklubot. Ma már világszerte több ezer klub létezik a világon, itthon is harminckilenc, Domján Ferenc vezetésével. Robert Olden amerikai pszichiáter a nevetést antidepresszánsként alkalmazza, Vidovszky Gábor örömréninget dolgozott ki önvédelmi és gyógyító céllal.

A *kocogás* élettani hatásáról, fontosságáról a hatvanas években született először felmérés James Fixx nevéhez köthetően. Később Harvey Diamond kidolgozta az ún. *trambulintornát*, melyben a ritmikus mozgás intenzív aerob hatásaira, az oxigénnel dúsított szervezeti állapotra alapozza a széles spektrumú hatásmező magyarázatát: A ritmusos-egyenletes mozgástréninggel például ötvenszeresére növekedhet az izomanyagcsere, ötszörösére nőhet a szíven átáramló vérmennyiség. Hosszú távon csökken a vérnyomás, nő a szív kapacitása, csökken a pulzusszám, nő a védő és csökken az ártalmas koleszterinszint.

A *lazítás* kapcsán a legfigyelemreméltóbb relaxációs módszert egy chicagói neurofiziológus, Edmund Jakobson dolgozta ki, amit *villámrelaxációnak* nevezünk. Alapelve nagyon egyszerű: a test izomtónus elosztottságán alapul. Ha a karban lévő hajlító, ill. a lábban lévő nyújtó izomcsoportokat a megszokottól erőteljesebben és hosszabb időtartamig feszítjük és a feszítést rövid ideig fenntartjuk az egész testben, akkor a

központi idegrendszer önkioldó, ellazító parancsára az izomzatunk ellazul, az autónia állapotába jut.

Az *érintés* a közvetlen emberi kapcsolat üzenetsatornája, de akkor is ezt a kifejezést használjuk, ha valami lelkileg érintett meg bennünket. Legfőbb és legrégebben ismert (Hermann Imre) bizonyítéka ennek az a tény, hogy az újszülött megkapaszkodási ösztönrel jön a világra, kezének fogó reflexe és az un. átkarolási reflex automatikusan kiváltható. A mama hajába, szőrös, puha dolgokba való kapaszkodása nyomán nevezete el ezt a létfenntartó ragaszkodást Hermann Imre pszichoanalitikusunk megkapaszkodási ösztönnek, majd jóval később a Harlow házaspár is bizonyította ezt a majomkísérleteikben. Számos további kutatás is igazolta mindezt, így a Brandeis Egyetemen folytatott könyvkölcsönzéssel kapcsolatos kísérlet, ahol a könyvtáros minden második, könyvet kölcsönző személynek szemkontaktus nélkül, mintegy véletlenül megérintette a könyv átadásakor a kezét. Az ezt követő elégedettségi vizsgálaton kivétel nélkül kiválónak tartották a szolgáltatást azok a személyek, akiket megérintett, szemben azokkal, akiket nem érintett meg a könyvtáros. Mindez bizonyította, bizonyítja azóta is, milyen rendkívüli jelentőséggel bír az emberi kapcsolatokban az érintés.

A *segítés* az ötödik kulcsfogalom, ami a boldogságunk fenntartásában szerepet játszik, de hangsúlyozottan csak - az altruizmushoz kapcsolható - az önzetlen, önkéntes és szolgálaton alapuló segítség. Kizárólag az Eric Fromm által *intrinsic lelkiismeretnek* nevezett, lelki altruizmusból kiinduló késztetésnek eleget tevő, gyakran nem is átgondolt, spontán segítségnyújtás tartozik ide. Kant ezt a lelkiismeretünk kategorikus imperatívuszaként határozta meg: a *nem tehetsz mást!* - felszólítással.

A fenti *kacagás, kocogás, lazítás, érintés és segítség* kulcsszavak tehát hozzásegíthetnek bennünket a boldogság megéléséhez, fenntartásához. A belső harmónia kialakítása és fenntartása – azt gondolom – egyéni. A perfekcionista szemlélet igen gyakran szinte mindennel szembeni elégedetlenséget eredményez. Talán érdemes lenne gyakrabban megelégedni a *jó, elég jó* fokozattal, és elfogadni, hogy nincs tökéletes élet, mert mindenki számára mást jelent a tökéletesség.

Az egyéni boldogságunk építésében is könnyen eltévedünk, ha megpróbáljuk kritika nélkül alkalmazni a megértett elméleteket. Minden viszonylagos és összehasonlíthatatlan. Ha *saját magunkhoz mérten merünk élni*, és ezzel együtt merünk hibákat elkövetni, majd nevetni rajtuk, és lehetőség szerint kijavítani azokat, akkor teremthető meg leginkább az egyéni boldogságunk.

Irodalom

- Bagdy Emőke (2010): *Hogyan lehetnénk boldogabbak?* Budapest, KULCSLYUK KIADÓ
- Csikszentmihályi Mihály (2013): *A fejlődés útjai. A Flow folytatása*, Budapest, NYITOTT KÖNYVMŰHELY KFT.
- Csikszentmihályi Mihály (2010): *Flow - Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*, Budapest, AKADÉMIAI KIADÓ
- Ekman, Paul (2011): *Leleplezett érzelmek. Az arckifejezések és az érzelmek felismerése a kommunikáció és az érzelmi élet fejlesztéséhez*, Budapest, KELLY KFT.
- http://hvg.hu/tudomany/20110201_mero_laszlo_hat_alap_erzelem/ utolsó letöltés: 2014. január 5.
- Lyubomirsky, S. (2013): *Boldogságmítoszok - Tények és tévhitek*, Budapest, URSUS LIBRIS
- Lyubomirsky, S. (2008): *Hogyan legyünk boldogok?* Budapest: URSUS LIBRIS
- Mérei Ferenc (1947): *Az együttes élmény*, Budapest, OFFICINA NYOMDA ÉS KIADÓVÁLLALAT
- Mérő László (2007): *Mindenki másképp egyforma*, Budapest, TERICUM KIADÓ
- Morris, D. (2005): *A boldogság természete*, Budapest, PARTVONAL KIADÓ
- Rogers, C. (2014): *Valakivé válni. A személyiség születése*, Budapest, EDGE KFT. 2000.
- Seligman, Martin. E. P. (2011): *Amin változtathatsz... és amin nem*, Budapest, AKADÉMIAI KIADÓ
- Seligman, Martin. E. P. (2008): *Autentikus életöröm - A teljes élet titka*, Budapest, LAURUS KIADÓ
- Seligman, Martin. E. P. (2011): *Flourish - Éljen boldogan!* Budapest, AKADÉMIAI KIADÓ
- Snyder, C. R. – Lopez, S. J. (2002): *Handbook of positive psychology*, Oxford, UNIVERSITY PRESS

Urbán Anna

A diverzitás és a munkahelyi egészségfejlesztés szerepe az integrációban

I. Bevezetés

Egy hazánkban is jelen levő nemzetközi cég álláshirdetésében ez áll: „Előnyünk a diverzitás. A vegyes összetételű munkacsoportok jobb termékeket állítanak elő és jobb szolgáltatást nyújtanak... a diverzitás... cégünknel mindennaposan megélt tapasztalat.”

A multikulturalitás és a diverzitás fogalmát gyakran a nemzeti kultúrákkal kapcsolatban szoktuk említeni. Jelen esetben ez a fogalom sokkal tágabb értemben alkalmazandó: a munkahelyi, szervezeti kontextusban jelen levő kultúrák szakmai, generációs, osztály, hierarchia és egyéb másfajta sokszínűsége értendő alatta.

A munkahelyi diverzitásra számos definíciót találhatunk a szakirodalomban, melyek közül is a leghangsúlyosabb, hogy eltérő kulturális, demográfiai háttérrel rendelkező egyének dolgoznak együtt, akiknek eltér a társas identitásuk. Minden egyes individuum minden tekintetben, így *korban, nemben, végzettségben, személyiségben különbözik egymástól. Itt minden egyén különböző, de egyformán értékes*. Ennek a definíciónak azonban az a gyengesége, hogy minden különbséget egyenlő módon kezel, miközben a tapasztalatok azt mutatják a rassz vagy etnikum sokkal nagyobb jelentőséggel bír az emberek között, mint például a kor. Így a diverzitás fogalma ebben a cikkben is inkább ezen tényező korrigálásával jelenik meg. (Wynne 2012.)

A diverzitás fogalmára a legelfogadhatóbb definíció a következő: „eltérő társas identitással rendelkező egyének sokasága egy adott szervezetben, ahol a társas identitások forrását a rendszeresen diszkriminált csoportok jelentik”. (Toarniczky 2011.)

A társadalmunkban végbemenő demográfiai változások és a munkaerőpiac globalizálódása felerősíti azt az igényt, hogy a diverzitás kérdésével kiemelten foglalkozzunk. A diverzitás kezelése nálunk is és az

Európai Unióban is kulcsfontosságú kérdés. Az EU az egyenlő bánásmód elvének megvalósítását törvényi és nem jogalkotási, pénzügyi és intézményi eszközökkel is támogatja. (Ilyen pl. a Diversity Training 2008, az Oktatás és Tréning 2010 vagy az Európa 2020 stratégiák).

Hubbard szerint a diverzitás tehát úgy értékelhető, mint a szervezet céljai érdekében alkalmazott fontos különbségek és hasonlóságok kollektív keveréke.

II. A diverzitás elsődleges és másodlagos dimenziói

Hierarchia*	Munkahelyi háttér	Kommunikációs stílus
Dohányzó/ Nem dohányzó		
		Kor
Oktatás		Társadalmi-gazdasági helyzet
Szexuális orientáció		Családi állapot
Szülők		Faji hovatartozás
Mentális és	Etnikai	“Bennszülött/nem
fizikális képességek	hovatartozás	bennszülött”
Földrajzi helyzet		
		Társadalmi nem
Gondolkodás/	Vallás/	Ingázó
tanulási stílus	hit	Egyéb tapasztalat

1. ábra (Hajós alapján 2012.)

* Hajós megjegyzi a *hierarchia* dimenziójával kapcsolatban, hogy a közös munkahelyen dolgozók helyzetétől függetlenül mindenkit be kellene vonni a közös munkával kapcsolatos döntéshozatalba. A napi munkával kapcsolatosan szándékosan visszatartott információ sebezhetővé teszi az alkalmazottakat és megteremti a *mobbing* (munkahelyi pszichoterror) talaját. A hierarchiában elfoglalt hely hatalmi eszközként való felhasználása a hatékony működés gátjává válik, és szembe megy az új menedzsment módszerekkel (pl. átalakító vezetés).

Az *átalakító vezetés* (transformational leadership) egy olyan módszer, ami motiválja a beosztottakat, hogy többet tegyenek meg, mint amit elvárnak tőlük. Ehhez szükség van ahhoz, hogy a vezető figyelembe vegye a beosztottak szükségleteit, szerepet kapnak az érzelmi elemek és a vezető karizmája (szükséges, de nem elégséges feltétel), fontos a folytonos fejlesztésre és együttműködésre való törekvés, a bizalom, a bátorítás, és eredményre törekvés. Ezt a vezető inspiráló motivációval, szellemi stimulációval és egyénre szabott figyelemmel érheti el.

II.1. Hierarchia és mobbing

A mobbing jelentős népgazdasági és üzemgazdasági, valamint munka és társadalom egészségügyi relevanciája ma már aligha kérdéses. Az utóbbi években a hang durvább lett. Sok munkáltatónál a munka sűrűsödése, az értékváltozás, a konkurencianyomás és a munkanélküliségtől való félelem határozza meg a légkört

Az EU államaiban 2-15 százalék között van, Németországban újabb reprezentatív adatok szerint a munkavállalók kb. 3 százalékát érinti. (Schwickerath 2014.) A jelenség legmagasabb előfordulási aránya a szolgáltató szektorban, az egészségügyben, valamint a szociális és az oktatásügyben van. A háttérben nem megoldott konfliktusok és/vagy üzemi változások állnak leggyakrabban. A mobbingból levezethető egészségügyi következmények társadalomegészségügyileg egyre jelentősebbek. A pszichoterror okozta egészségi zavarok sem foglalkozási betegséggént, sem munkabalesetként nem értékelhetők, de mégis egy komoly pszichoszociális egészségügyi veszélyt jelent.

Kutatások igazolták, hogy bizonyos feltételek mellett bárki lehet áldozat. A folyamatos stressz, az állandó félelem és gyomorgörcs hosszú távon beszűkíti az ember figyelmét, szétszórtabbá válik, hibázni kezd és beindul az ördögi kör: hibái miatt egyre jobban kritizálják, ami miatt ő egyre intenzívebben szorong és újra csak elront valamit.

Bizonyos emberek mégis könnyebben válnak áldozattá: ilyenek a kisebbségi csoportok tagjai (*nők, fogyatékkal élők, stb.*), illetve a hátrányos helyzetű vagy gyengébb érdekérvényesítő készséggel rendelkező személyek (*pl. kisgyermekes anyák, romák, stb.*).

A statisztikák szerint nálunk minden tizedik alkalmazott volt már munkahelyi zaklatásnak kitéve, és a magyar munkavállalók 7%-a érintett. Magyarországon a kezelés és megelőzés még gyerekcipőben jár, nem

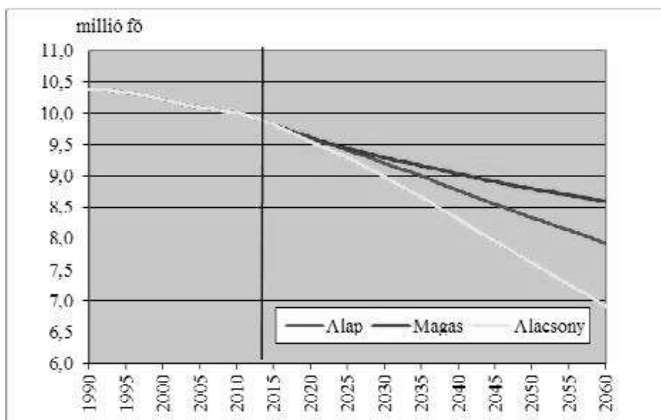
igazán alakult még ki az intézményrendszer és a szakember ellátás. A munkavállalók jogi szabályozása is kevésbé kidolgozott, jelenleg a a munkavédelmi törvényen kívül az egyenlő bánásmód követelményéről szóló 2003. évi CXXV. törvény tartalmaz a munkahelyi mobbinggal kapcsolatos meghatározásokat. (<http://jogszerviz.hu/hirek/terror-munkhelyen>)

A mobbing eltérően érinti a munka világának különböző ágazatait. Ezek közül is jelentősebb arányban fordul elő a közigazgatásban, bankszférában, iskolarendszerben, egészségügyben, sőt még a tűzoltók között is. Jóval ritkábban fordul elő a közlekedés és kereskedelem, a vendéglátás, az építőipar, az energia- és vízszolgáltatás, valamint a mezőgazdaság ágazataiban. (<http://www.z-press.hu/mobbing-a-munkahelyi-pszichoterror>)

II.2. Kor, mentális és fizikális képességek

A kor dimenziója a munkahelyi diverzitás szempontjából kiemelt tényező nálunk is és a többi európai országban is a régóta csökkenő születési ráta miatt. Nálunk a Ratkó korszak gyerekeinek, európai szinten a *baby boom* generáció tagjainak, folyamatban levő nyugdíjba vonulása vészjósló árnyékot vet a munkaerő piacra.

*Magyarország népességének alakulása 1990-2060 között
a népesség-előreszámítás alap-, alacsony és magas változata szerint*

Forrás: <http://demografia.hu/index.php/kutatasok/nepelo>

2030-ra a 65 év felettiek száma jelenlegi tendenciákból kiindulva megközelíti majd a lakosság 50 %-át. A következő 15 év periódusában nyugdíjba vonulók olyan képzettségekkel rendelkeznek, amelyeknek a munka világában tartására szüksége van a gazdaságnak és a társadalomnak ahhoz, hogy a világgazdaság színpadán versenyképesek maradhassunk. Amennyiben ez a demográfiai csökkenés nem állítható és fordítható meg a közeljövőben, akkor mind a munkahelyek, mind a munkavállalók egy jelentős kulturális változáson kell, hogy átmenjenek.

Ennek az átmeneti időszaknak az egyik áthidaló megoldása lehet annak a szemléletnek az elfogadása, hogy a manapság növekvő élettartamra és a nagy eséllyel hosszabb egészségben töltött életszakaszra számító a Ratkó generáció tagjai tovább maradnak a munka világában. Ez mind a munkáltató, mind az ő számukra hasznos, mert a megbecsült munka örömet és önbecsülést nyújt az egyén számára és a mentális egészség hozzájárulhat az egészséges fizikai állapot megőrzéséhez és meghosszabbításához. Jelenleg azonban ez a szemlélet nem jellemző a magyar munkahelyek többségénél. Ezzel is összefogható az a szomorú tény, hogy Magyarországon az egészséges élettartam kilátásai rosszabbak, mint a várható élettartam alakulása. Az egészséges élettartam a nőknél mintegy 20, a férfiaknál pedig körülbelül 14 évvel rövidebb a várható élettartamnál. Fontos lenne kidolgozni egy olyan prevenciós stratégiát, amelynek a segítségével az egészségben eltöltött idő meghosszabbítható.

Kopp Mária *Magyar lelkiállapot* (2008) címmel megjelent, több éves kutatásáról szóló könyvében felhívja a figyelmet arra, hogy a lelki egészségmegőrzésnek meghatározó szerepe van a társadalmi-gazdasági helyzettel kapcsolatos kiszolgáltatottság csökkentésében. Ennek a hiánya nem csak az idősebb korosztályba tartozó dolgozók egészségére van hatással, hanem a munkába álló fiatalokéra is.

Az egyén gyermekkori, családi háttere, megbirkózási képességei, szociális kompetenciája és az életeseemények meghatározó szerepet játszanak a lelki egészség meglétében vagy hiányában. A modern életfeltételekhez való alkalmazkodás kudarca, elsősorban a lemaradó rétegekben az életminőség olyan fokú tartós romlásával jár együtt, amely alapvető szerepet játszik a korai egészségromlásban és ezáltal a munkaerő piacon való sikeres jelenlétben. 2002-ben a felnőtt magyar népesség 13%-a szenvedett súlyos depressziós tünet együttestől, amely már betegségnek tekinthető és alapvetően akadályozza a munkavégzést, és 2006-ra, a négy évig tartó követéses vizsgálat végére több mint 4%-kal ez 18 %-ra emelkedett. (http://www.tavlatok.hu/86/86kopp_skrabski.pdf) A diverzitás dimenzióinak

további teljes körű elemzésére terjedelmi korlátok miatt itt nem térünk ki, azonban érdemesnek tartjuk felvázolni néhány munkahelyi interjú alapján azokat a megoldási lehetőségeket, vagy azok hiányát, amelyek segítségével a sokszínű munkavállaló közösséget integrálni lehet.

III. Megoldási lehetőségek

Egy HR szakértő meghatározása szerint “a munkahelyi egészségfejlesztés a munkáltatók, a munkavállalók és a társadalom közös erőfeszítése az dolgozó emberek egészségének és jólétének fejlesztésére. Ez a következők kombinációjával érhető el: a munkaszervezés és a munkavédelem fejlesztése, a munkavállalóknak a teljes egészségvédelem fejlesztési folyamatban való részvételének ösztönzése, egészséges döntések lehetővé tétele és a személyes fejlődés ösztönzése.”

Ez célt az alábbi programban vázolta fel:

Munkahelyi egészségfejlesztés

- Munkahelyi egészségvédelem (hagyományos)
- Gyógyultak visszavezetése (újra beillesztése, esetleg rehabilitációs folyamatban) a munkakörbe
- Munkahelyi egészségfejlesztés (a gondolkör modern irányban megjelenő bővülése)

Egészségfejlesztési megoldások

- Egészségtudatosítási kampány, képzés, rendezvénynap
- Az egészségi állapot nyomon követése, szűrések
- Munkahelyi testgyakorlás, mozgási lehetőséget biztosító szünetek
- Tanácsadás (étkezés, lakókörülmények)
- Főzési tanfolyamok
- Csoportos sportolás
- Munkahelyi masszázs
- Fitness studio belépők

Egyéb lehetőségek:

- Dohányzási figyelemfelhívás, leszoktató programok
- Stresszkezelési, együttműködési, időkezelési tréningek
- Mentális egészség fejlesztése, anonim pszichológiai segítségnyújtás
- Coaching lehetőségek (azok egészségi és lelki egészségi vonatkozásai)

Rugalmas munkaidő

Otthonról való munkavégzés

A munkaközösség/ alkalmazottak bevonása

- A munkaszervezés-munkafolyamatok javításában
- A munkakörnyezetük fejlesztésében
- Az egészségüket érintő munkahelyi juttatások, programok kialakításában
- A munkahelyi légkör alakításában
- A fentiekkel kapcsolatos döntések meghozatalában

IV.Összegzés

Az interjúk folyamán a következő kérdésekre kerestünk választ különböző szakterületeken dolgozó munkavállalóktól (egészségügy, oktatás, kormányhivatal, multinaconális cég):

1. Milyen a vezetők hozzáállása a dolgozók testi-lelki egészségéhez?
2. Milyen a vezetési stílus? (autokratikus, demokratikus, szabadon engedő)
(transformational leadership)
3. Hogyan hathat ez közvetve vagy közvetetten az alkalmazottak egészségére?

Az első kérdésre a felsőoktatási intézményi vezető és az egészségügy vezető válasza egybehangzó volt: "Gyakorlatilag egyenlő a nullával".

A multinacionális vállalatok vezető és középvezető, professzionális beosztású válaszadói sokkal optimistább és részletesebb leírást adtak a cégükönél érvényben lévő egészségfejlesztési stratégiáról. Úgy értékelték, hogy munkahelyeik számára „fontos az alkalmazott”, nagy hangsúlyt fektetnek erre a kérdésre, tisztában vannak azzal, hogy érdemes befektetni az alkalmazott megtartásába és egészségének megőrzésébe, vagy annak minél rövidebb időn belüli helyreállításába.

A második, vezetési stílusra vonatkozó kérdésnél a multinacionális cégeknél alkalmazottak demokratikus, úgy nevezett lapos típusú szervezeti kultúrát és vázoltak fel, míg a többi munkáltatónál inkább az autokratikus, kevésbé kiszámítható vezetés volt jellemző.

A második kérdésekre adott válaszokból következően a nyílt, lapos típusú szervezeti kultúrával rendelkező munkáltatónál kevesebb volt a tartós stresszből adódó egészségügyi probléma, míg az állami alkalmazottaknál (egészségügy, oktatás) a stresszből adódó tényezők csökkentésének hiánya (pl. érdektelen vezetés, értelmetlen, szigorú munkahelyi szabályok, egyenlő bánásmód hiánya, mobbing, gyenge minőségű egészségvédelmi intézkedések) sokkal gyakrabban vezetett súlyos betegségekhez. A szűkös pénzügyi háttérrel ezeken a munkahelyeken csak elenyésző mértékben említették a fennálló viszonyok okaként. Azt viszont többen is megjegyezték, hogy a stresszből adódó tényezők csökkentésének hiánya, illetve az azok csökkentésére való törekvés hiánya pedig nem segít az integráció megteremtésében.

Irodalom

- Hablicsek L. (2005): *A területi munkaerő-kínálat előrebecslése 2021-ig*. Budapest, OFA
- Hajós L. - Czeglédi Cs. - Cseh Papp I (2012): *The main elements of diversity in Hungary*, In: PETRYL J (szerk.) *Diversity management: Comparison, the best practice of Visegrad countries*, Plzen, NAVA PUBLISHING HOUSE
- Schwickerath J. - HOLZ M. (2014): *MOBBING - a munkahelyi pszichoterror*, Z-PRESS KIADÓ
- Hubbard, E. (2004): *Diversity management*, Amherst, HRD PRESS, ISBN 0-87425-761-1
- Kopp M. (2008): *Magyar lelkiállapot* (Simmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió) – a lelki egészségmegőrzés meghatározó szerepe, a társadalmi-gazdasági helyzettel kapcsolatos kiszolgáltatottság csökkentésének lehetőségei
- Schwickerath, J. (2012): *Mobbing am Arbeitsplatz*, HEYNE VERLAG
- Wynne, R. (2012): *Defining Diversity BizED*; Jan/Feb, Vol. 11 Issue 1. p. 32–34
http://phd.lib.uni-corvinus.hu/624/1/Toarniczky_Andrea.pdf
<http://jogszerviz.hu/hirek/terror--munkhelyen>
<http://www.z-press.hu/mobbing-a-munkahelyi-pszichoterror>

Farkas Zoltán

A hatalom elfogadottsága és legitimitása

A hatalom elfogadottsága és legitimitása cím alatt azzal a kérdéssel foglalkozunk, amit a szociológiai irodalomban általában a legitimitás kérdéseként tárgyalnak. Indokoltnak tartjuk azonban, hogy különbséget tegyünk a hatalom elfogadottsága és a hatalom legitimitása között. E tanulmány első részében röviden utalunk a legitimitás fogalmának főbb értelmezéseire, és különbséget teszünk a legitimitás fogalmának legtágabb, viszonylag tágabb és szűkebb értelmezése között. A tanulmány második részében azt hangsúlyozzuk, hogy az egyének mások társadalmi erejét és különösen hatalmát racionálisan fogadják el, racionálisan alkalmazkodnak a társadalmi erőhöz és a hatalomhoz. A tanulmány harmadik részében megkülönböztetjük a hatalom elfogadottságának, illetve a hatalomhoz való alkalmazkodás meghatározottságának három szintjét: (1) a hatalmi viszonyok általi tényszerű meghatározottság szintje, (2) a társadalmi-kulturális meghatározottság szintje a másodlagos társadalmi kultúra által, és (3) a közösségi-kulturális meghatározottság szintje a közösségi kultúra által. A hatalom legitimitását mi majd a harmadik szinten és szűkebben értelmezzük.

A hatalom elfogadottságára és legitimitására vonatkozó felfogásunk egy átfogó társadalomelméletbe, az általunk kidolgozott, illetve – utolsó, negyedik részét tekintve – még átdolgozás alatt álló *intézményes szociológia elméletébe* illeszkedik.¹ Ezért alkalmanként majd hivatkoznunk kell *Társadalomelmélet* c. munkánk egyes fejezeteire; és a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell e tanulmány megfelelő értelmezéséhez. Az ismertnek tekintett fogalmak főleg a következők: szükségletkielégítés összetevői, szükségletkielégítés eszköze és feltétele; beleélő alkalmazkodás és racionális alkalmazkodás; intézmény, külső fedezetű intézmény és belső fedezetű intézmény; érték, személyes érték és instrumentális érték,

¹ Ez a tanulmány egy könyv egyik alfejezetét tartalmazza, néhol átfogalmazva arra való tekintettel, hogy az adott könyvből kiemelve is megfelelően értelmezhető legyen. (Farkas 2011a: 254-298. old.)

közösségi érték és társadalmi érték; életszférák, közösségi élet szférája és társadalmi élet szférája; érdek és társadalmi kényszer; társadalmi képességek, társadalmi erő, hatalom és uralom, külsőleges hatalom és belsőleges hatalom; az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintje.

Kulcsszavak: hatalom, hatalom elfogadottsága, legitimitás, hatalom legitimitása

I. A legitimitás fogalmának értelmezéseiről

Ebben a tanulmányban érdeemben nem foglalkozunk a legitimitás fogalmának különböző értelmezéseivel (ehhez lásd: Bayer 1997; Farkas 2011a: 261-279.; Farkas 2014.), csak röviden utalunk a társadalomtudományi irodalomban kialakult jellemző értelmezésekre. A társadalomtudományi irodalomban, illetve szűkebben a szociológiai irodalomban a hatalom legitimitásának a fogalma annak a magyarázatára szolgál, hogy a hatalom hatókörébe eső egyének miért fogadják el a hatalmat, miért alkalmazkodnak a hatalomhoz. Ebből a szempontból különbséget tehetünk a hatalom legitimitásának legtágabb, viszonylag tágabb és szűkebb értelmezése között.

Legtágabb értelemben a hatalom legitimitása az egyének általános hajlandósága a hatalom elfogadására, a hatalomhoz való alkalmazkodásra. Viszonylag tágabb értelemben a legitim hatalom a kulturálisan és adott kulturális értékek alapján elfogadott hatalom. Szűkebb értelemben a legitim hatalom a kulturálisan és a foglaimk szerinti személyes és közösségi értékek alapján elfogadott hatalom.

Legtágabb értelemben a legitimitás magában foglalja mindazokat az elképzeléseket, amelyek a hatalomra vonatkozóan kialakultak a hatalmi függésben lévő egyes egyének tudatában, és amelyek tudati szinten meghatározzák az egyes egyének részéről a hatalom elfogadását, a hozzá való alkalmazkodást. A szóban forgó fogalom viszonylag tágabb értelmezése szerint különbséget tehetünk egyrészt csupán az érdekmotiváltan vagy kénysERMotiváltan elfogadott hatalom, másrészt az egyének adott körében kulturálisan is elfogadott hatalom között, és a legitim hatalom a kulturálisan is elfogadott hatalom. Azonban e felfogás képviselői nem tesznek különbséget a hatalom kulturális elfogadottságán

belül abból a szempontból, hogy ezek a kulturális értékek fogalmaink szerint közösségi értékek vagy társadalmi értékek, illetve az egyének szintjén személyes értékek vagy instrumentális értékek. A *Társadalomelmélet* negyedik fejezetében foglalkoztunk a közösségi és a társadalmi értékekkel, amelyek az egyének szintjén a személyes és az instrumentális értékeknek felelnek meg (Farkas 2010b: 102-108.). Láttuk, hogy a közösségi érték lelki szükségletet tükröző személyes és kulturális érték, a társadalmi érték instrumentális és kulturális érték.

Szűkebb értelemben a legitim hatalom a hatalmi függésben lévő egyének körében a fogalmaink szerinti személyes és közösségi értékek alapján elfogadott hatalom. A legitimitás szűkebb értelmezése szerint a hatalom értékelésének a vonatkoztatási pontját végső soron olyan értékek képezik, amelyeket mi közösségi értékeknek, illetve az egyének szintjén személyes értékeknek nevezünk. A szűkebb értelmezés szerint a legitimitás fogalma magában foglalja azt a gondolatot is, hogy – az általunk bevezetett fogalmakat használva – a legitim hatalomhoz az egyének beleélően alkalmazkodnak, és az egyéneket közvetlenül szükségleteik, illetve személyes motívumaik készítetik a legitim hatalom elfogadására, a legitim hatalomhoz való alkalmazkodásra. A szóban forgó felfogás így magában foglalja azt a gondolatot is, hogy a hatalommal rendelkező egyént vagy egyéneket bizonyos jogosultságokkal felruházó szabályok, illetve intézmények normatív funkcióik révén érvényesülnek. A *Társadalomelmélet* negyedik fejezetében az intézmények normatív funkcióján – röviden fogalmazva – azt értettük, hogy az egyének személyes motívumaik által készítette, az intézményes szabályokhoz beleélően alkalmazkodva és a szabályoknak megfelelően cselekszenek. (Farkas 2010b: 53-57.)

A fentebb hivatkozott helyen utaltunk arra, hogy azon értékek megkülönböztetése, amelyeket mi a személyes értékek és az instrumentális értékek, valamint a közösségi értékek és a társadalmi értékek kifejezésekkel jelölünk, nem egyértelmű, illetve meglehetősen homályos a szociológiai irodalomban, és ezen értékek a valóságban részben áthatják egymást. Így a legitimitás viszonylag tágabb és szűkebb felfogásai általában nem különböztethetők meg egyértelműen egymástól. Azonban egyes szerzők felfogását a hatalom legitimitására vonatkozóan elég egyértelműen tekinthetjük a legitimitás szűkebb értelmezésének. E felfogás egyik fő képviselőjeként Jürgen Habermasra hivatkozunk, azonban e cikkben nem foglalkozunk az említett szerző legitimitáselméletének az ismertetésével és kritikájával.

(ehhez lásd: Farkas 2011a: 267-279.; Farkas 2014.) Itt csak azt jegyezzük meg, hogy bizonyos értelemben mi elfogadjuk a legitimitás Habermas által kifejtett szűkebb fogalmát; de nem fogadjuk el a szóban forgó szerző kommunikatív etikai elméletét és demokráciaelméletét az ideális diskurzus kialakítására, és diskurzus révén legitim intézmények és legitim hatalom létrehozására vonatkozóan.

Fentebb már utaltunk arra, hogy a hatalom legitimitása fogalmának a szociológiai irodalomban azt a magyarázó funkciót szánják, hogy a hatalom elvileg vagy bizonyos mértékben legitimitásánál fogva határozza meg a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást. Előre bocsátjuk, hogy az intézményes szociológia elméletének az elvont szintjén nincs szükség a legitimitás fogalmára a hatalom elfogadásának a magyarázatában. Az elmélet engedményes szintjén viszont majd nem a legitimitás kifejezést használjuk a viszonylag tágabb értelemben vett legitimitás fogalmához hasonló fogalom jelölésére. Majd látjuk, hogy mi a legitimitás szűkebb felfogását fogadjuk el, de csak az elmélet eklektikus szintjén vesszük figyelembe a hatalom legitimitását és a legitimitás említett funkcióját.

II. A hatalom racionális elfogadása

Mielőtt elkezdjük a hatalom elfogadottságának és legitimitásának a tárgyalását, röviden utalunk arra, hogy ebben a tanulmányban milyen értelemben beszélünk hatalomról. Mi bizonyos értelemben különbséget teszünk a társadalmi erő (social power), a hatalom (authority) és az uralom (domination) között. A szóban forgó fogalmak a társadalomtudományi irodalomban meglehetősen sokértelműek, és e fogalmak különböző értelmezései közötti eligazodást a különböző értelemben használatos kifejezések is nehezítik. Mi a hatalom kifejezést olyan értelemben használjuk, amilyen értelemben a hatalom fogalmát máshol meghatároztuk. (lásd: Farkas 2011a: 224-235.; Farkas 2011b.) Eszerint a *hatalom* az adott egyén (vagy csoport) nagymértékű társadalmi erejéből és a nagymértékben egyenlőtlen társadalmi erőviszonyokból eredő társadalmi erőfölénye a társadalmi élet adott területén, az egyének (vagy csoportok) adott körében.

Először a *Társadalomelmélet* második fejezetében tettünk különbséget a beleélő alkalmazkodás és a racionális alkalmazkodás között, és előfeltételeztük, hogy az egyének a szükségletek tárgyaihoz elsődlegesen beleélően, a szükségletek negatív tárgyaihoz részben beleélően, részben racionálisan, a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez egyértelműen racionálisan alkalmazkodnak. (Farkas 2011a: 205., 208-213.) Úgy gondoljuk, hogy ez az előfeltételezés tulajdonképpen megfelel a valóságnak, és megfelelő kiindulópontul szolgál a valóságnak megfelelő összetettebb fogalmak és összefüggések levezetéséhez. Az említett megkülönböztetéshez kapcsolódva, a negyedik fejezetben különbséget tettünk az intézmények beleélő elfogadása és racionális elfogadása között, valamint ezzel a megkülönböztetéssel összefüggésben az intézmények normatív funkciói és tényleges funkciói között. Rámutattunk arra, hogy az egyének bizonyos intézményeket beleélően fogadnak el, és az ilyen intézmények normatív funkciója érvényesül; más intézményeket racionálisan fogadnak el, és az ilyen intézmények tényleges funkciója érvényesül. (Farkas 2010b: 40-42., 53-62.)

Minket itt a társadalmi élet szférájában érvényesnek tekinthető társadalmi intézmények, és a társadalmi intézmények által létrehozott hatalom elfogadása érdekel. A *Társadalomelmélet* negyedik fejezetében láttuk és a hatodik fejezetben is hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi intézmények, illetve a társadalmi intézmények funkciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének számára. Tehát a társadalmi intézményekhez az egyének racionálisan alkalmazkodnak, az ilyen intézményeket racionálisan fogadják el, és az ilyen intézmények tényleges funkciója érvényesül. (Farkas 2010b: 86-87., 241-242.) A társadalmi erő és a hatalom természete mellett ezekre az összefüggésekre is tekintettel kell lennünk a hatalom elfogadásának a magyarázatában.

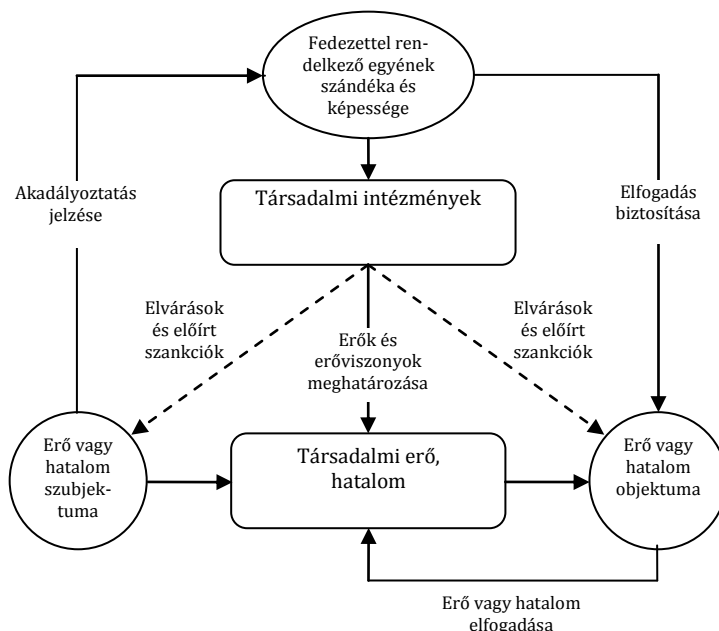
A hatalom elfogadásán azt értjük, hogy az egyén a másik fél hatalmát a szükségletkielégítés eszközeként vagy feltételeként tényszerűen adottnak tekinti, és szándékai a másik fél hatalmához való alkalmazkodásra irányulnak. Az egyének mások társadalmi erejét és különösen hatalmát racionálisan fogadják el, racionálisan alkalmazkodnak a társadalmi erőhöz és a hatalomhoz.

A *Társadalomelmélet* nyolcadik fejezetében (Farkas 2011a: 185-196.) a társadalmi erő létrehozásának az elemzéséhez és a kilencedik fejezetben (i. m.: 228-231.) a hatalom fogalmának a meghatározásához

kapcsolódva a következőkben arra világítunk rá, mit értünk azon, hogy a hatalmi függésben lévő egyének racionálisan fogadják el a társadalmi erőt és különösen a hatalmat. A hatalom hatókörébe eső egyének részéről a hatalom racionális elfogadása lényegében véve annak az elfogadását jelenti, hogy a hatalommal rendelkező fél meghatározott módon felhasználhatja azokat a társadalmi képességeit, amelyek adott módon való felhasználását az intézmények fedezetével rendelkező egyének biztosítják, illetve aktuálisan lehetővé teszik a számára.

A hatalom fogalmának a meghatározásánál említettük, hogy a valóságban általában a társadalmi jogosultságok (és a társadalmi kapcsolatok mint vegyes társadalmi képességek is) eredményezhetnek hatalmat. Azt is említettük, hogy a nemzeti, illetve az állami társadalom szintjén eleve azok az egyének rendelkeznek hatalommal, akik kiemelkedően jelentős tulajdonnal és/vagy hatáskörrel és jelentős kapcsolatokkal rendelkeznek. (Farkas 2011a: 229-230.) A nyolcadik fejezetben láttuk, hogy azokat a cselekvési lehetőségeket, illetve a cselekvési lehetőségek azon részeit vagy vonatkozásait, amelyekhez társadalmi jogosultságok kapcsolódnak, a szubjektum szándéka szerint eleve megvalósíthatja. Az ilyen cselekvési lehetőségek, illetve a cselekvési lehetőségek ilyen részei vagy vonatkozásai aktualitásának, megvalósíthatóságának a biztosításában ugyanis a szubjektum rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos cselekvési képességeivel, támogatásával. (I. m.: 189-190.)

A társadalmi jogosultságok vonatkozásában a hatalom (és általában a társadalmi erő) racionális elfogadását az 1. ábrán szemléltetjük, amely a társadalmi jogosultságok létrehozását szemléltető ábra (Farkas 2011a: 142.) módosított változata. Az előbb hivatkozott helyen tárgyalt összefüggések szerint az intézmények fedezetével rendelkező egyének által kialakított és fenntartott intézmények a hatalom szubjektuma számára meghatároznak bizonyos cselekvési lehetőségeket, amelyek más egyén vagy egyének mint objektumok számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének az adott cselekvési lehetőségek megvalósíthatóságát eleve biztosítják a hatalom szubjektuma számára azáltal, hogy – meghatározott negatív szankciók előírásával és szükség szerinti alkalmazásával – az objektumot vagy más egyéneket eltérítene az attól, hogy a szubjektumot akadályozzák az adott cselekvési lehetőségek megvalósításában.

1. ábra. A társadalmi erő és a hatalom elfogadása a társadalmi jogosultságok vonatkozásában

Ha a hatalom hatókörébe eső egyének szándékosan akadályoznák a hatalommal rendelkező felet azoknak a cselekvési lehetőségeknek, illetve a cselekvési lehetőségek azon részeinek vagy vonatkozásainak a megvalósításában, amelyekhez társadalmi jogosultságok kapcsolódnak, ezzel kiváltanák az intézmények fedezetével rendelkező egyének jelentős negatív szankcióit. Ezek a várható negatív szankciók a hatalom elfogadásához viszonyítva jóval kedvezőtlenebbé teszik a hatalom hatókörébe eső egyének olyan cselekvési lehetőségeinek a várható hozadékát, amelyek megvalósításával az adott egyének akadályoznák a hatalommal rendelkező felet a hatalom tényleges érvényesítésében. Tehát a társadalmi jogosultságok vonatkozásában az egyének azért fogadják el a hatalmat, a hatalom tényleges érvényesítését, mert ez felel meg érdekeiknek vagy társadalmi kényszereiknek.

A várható negatív szankciók általában közvetlenül olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés negatív feltételeit

képezik a hatalom hatókörébe eső egyének számára (pl. lefokozás, pénzbüntetés, elbocsátás). Külsőleges hatalom esetében azonban a végső negatív szankció az intézmények fedezetével rendelkező egyének mint az uralommal rendelkező egyének részéről a testi erőszak alkalmazása. E végső szankció tényleges alkalmazására azonban elvileg nem kerül sor, mivel az egyének érdekeiknek (vagy társadalmi kényszereiknek) megfelelően cselekszenek, és elfogadják a hatalom tényleges érvényesítését. Jellemzően a társadalmi élet szférájába sorolható tevékenységi területekhez (a szervezett munkavégzéshez, a szervezett oktatáshoz és tanuláshoz, a közigazgatáshoz stb.) kapcsolódóan a valóságban is igen ritkát kerül sor a testi erőszak mint végső szankció alkalmazására, amennyiben az uralom valóban létezik és az uralom tényleges érvényesítése következetes.

A hatalommal rendelkező fél a társadalmi jogosultságokon túl rendelkezhet vegyes társadalmi képességekkel és személyes társadalmi képességekkel (például szakmai képesítéssel, kizárólagos információkkal, szaktudással) is. A vegyes és a személyes társadalmi képességek hatalommal rendelkező fél általi felhasználhatóságát az intézmények fedezetével rendelkező egyének egyrészt a társadalmi jogosultságokhoz kapcsolódóan biztosítják, ha a vegyes és a személyes társadalmi képességek olyan cselekvési lehetőségekhez kapcsolódva meghatározottak, amelyekhez jogosultságok is kapcsolódnak. Másrészt oly módon, hogy az uralommal rendelkező egyének eltérítik a hatalom hatókörébe eső egyéneket attól, hogy testi erőszak alkalmazásával akadályozzák a hatalommal rendelkező felet társadalmi képességei felhasználásában. Amennyiben a hatalom szubjektuma rendelkezik bizonyos vegyes és személyes társadalmi képességekkel adott más egyén vagy más egyének vonatkozásában, ezek (a társadalmi jogosultságokkal együtt) tényszerű társadalmi erőt képeznek, és a hatalom hatókörébe eső egyének érdekeinek (vagy társadalmi kényszereinek) e vonatkozásban is a hatalom elfogadása felel meg.

A hatalom elfogadásának a magyarázatában eleve feltételezzük, hogy a hatalom hatókörébe eső egyének – a gyakorlati racionalitás szintjén – megfelelően tájékozottak a valóságos körülményekről. Előzetes ismereteik, illetve tapasztalataik alapján tisztában vannak azzal, hogy a hatalommal rendelkező fél az adott intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségek, illetve a cselekvési lehetőségek bizonyos részei vagy vonatkozásai megvalósításának és társadalmi képességei felhasználhatóságának a biztosításában rendelkezik az intézmények

fedezetével rendelkező egyének cselekvési képességeivel, illetve támogatásával.

Tehát röviden fogalmazva, az egyének azért fogadják el a hatalmat és azért alkalmazkodnak a hatalomhoz, mert a hatalom tényszerűen létezik, és a hatalom elfogadása felel meg érdekeiknek vagy társadalmi kényszereiknek. A hatalom elfogadásának a magyarázatában tehát elvileg nincs szükség másra, mint a hatalom természetére, a hatalom tényszerűségére hivatkozni. A hatalom elfogadását, a hozzá való alkalmazkodást végül is az határozza meg, hogy a hatalmat és a hatalmi viszonyt létrehozó társadalmi intézmények érvényesek és megfelelő fedezettel rendelkeznek.

A *Társadalomelmélet* nyolcadik fejezetében hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi erő közvetlenül a társadalmi befolyásban nyilvánul meg, de ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a társadalmi erő objektuma az erővel rendelkező fél elvárásainak megfelelően cselekszik. (Farkas 2011a: 197-201.) Ezzel összefüggésben, a hatalom racionális elfogadása nem azt jelenti, hogy a hatalmi függésben lévő egyén feltétlenül a hatalommal rendelkező fél elvárásainak megfelelően cselekszik. Hanem – mint már említettük – azt, hogy a hatalmi függésben lévő fél nem akadályozza a hatalommal rendelkező felet abban, hogy meghatározott módon felhasználja azokat a társadalmi képességeit, amelyek adott módon való felhasználását az intézmények fedezetével rendelkező egyének biztosítják, illetve aktuálisan lehetővé teszik a számára. A hatalmi függésben lévő fél különösen testi erőszak kilátásba helyezésével és/vagy testi erőszakkal nem akadályozza a hatalommal rendelkező felet az említett társadalmi képességek felhasználásában.

Például a beosztott elfogadja a vezető hatalmát akkor is, ha a vezető elvárásával ellentétben adott alkalommal szándékosan késve érkezik a munkahelyére, de tudomásul veszi, hogy a kieső időnek megfelelő összeget a vezető levonja a fizetéséből. Vagy a hallgató elfogadja az oktató hatalmát akkor is, ha az oktató elvárásával ellentétben felkészületlenül megy el a vizsgára, de az oktató felszólítására átadja az indexét és tudomásul veszi, hogy feleletére elégtelen osztályzatot kapott.

A hatalom hatókörébe eső egyének részéről a hatalom elfogadása nem jelent különösebb problémát abban az esetben, ha a hatalom szubjektuma a másik fél érdekeinek megfelelően szándékozik cselekedni, illetve a másik fél érdekeinek megfelelően cselekszik. A hatalom elfogadásának a problémája különösen akkor merül fel, ha a hatalom

szubjektuma a hatalom objektumának az érdekeivel ellentétesen szándékozik cselekedni, illetve ellentétesen cselekszik. Felfogásunk szerint a hatalom objektuma azért fogadja el ebben az esetben is a másik fél hatalmát, mert az elfogadás felel meg aktuális érdekének vagy társadalmi kényszerének, illetve a racionális döntésnek. Ha ebből a szempontból a hatalmi függésben lévő fél részéről csak két cselekvési alternatívát veszünk figyelembe, az egyik alternatíva a másik fél hatalmának figyelmen kívül hagyása vagy a hatalom megsemmisítésére irányuló kísérlet, a másik a hatalom elfogadása, az egyének érdekeinek vagy társadalmi kényszereinek az elfogadás felel meg.

A *Társadalomelmélet* kilencedik fejezetében különbséget tettünk a külsőleges hatalom és a belsőleges hatalom között. (Farkas 2011a: 242-253.) A külsőleges hatalom racionális elfogadását alapvetően az határozza meg, hogy az egyének eleve nem képesek az adott erőviszonyokat és a hatalmat létrehozó intézmények megváltoztatására vagy érvénytelenítésére, függetlenül attól, hogy a hatalom alkalmazása – az adott alkalommal vagy általában véve – kedvező vagy kedvezőtlen a számukra. A külsőleges hatalom elfogadását végső soron az átfogó intézmények fedezetével rendelkező egyének uralma, és az uralommal rendelkező egyének részéről a testi erőszak szükség szerinti alkalmazása biztosítja. A racionális elfogadás a külsőleges hatalom esetében lehet egyetértő elfogadás vagy belenyugvó elfogadás, tehát a racionális elfogadás jelentheti az adott hatalom létezésével való egyetértést, de elvileg éppúgy jelentheti csupán a belenyugvást abba, hogy az adott hatalom tényszerűen létezik.

A belsőleges hatalom racionális elfogadása eleve egyetértő elfogadás, és azon alapszik, hogy az egyének maguk alakították ki a hatalmi viszonyt létrehozó intézmény szabályait, e szabályokat együttes ellenőrzés révén maguk tartják érvényben, és ennek révén maguk hozták létre és tartják fenn a hatalmat. Ezért úgy gondolják, hogy az adott hatalom alkalmazása hosszú távon megfelel érdekeiknek, még akkor is, ha annak alkalmazása bizonyos vonatkozásokban ugyanakkor korlátozza is őket érdekeik érvényesítésében. A belsőleges hatalom esetében a hatalom elfogadását biztosító negatív szankciók eleve csak (a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező) társadalmi szankciók lehetnek; és a végső szankció az adott belső fedezetű intézmények érvényességi köréből és a hatalom hatóköréből annak az egyénnek a kizárása, aki nem fogadja el a hatalmat.

A hatalom legitimitására vonatkozó egyes felfogások szerint a hatalom eleve szabályosan gyakorolt hatalom. (Parsons 1967: 318-319.; ford. 1988: 57.) E felfogásoktól eltérően hangsúlyoztuk a hatalom következményeinek a tárgyalásánál, hogy a (külsőleges) hatalom funkciója, illetve következménye elvileg csak esetlegesen felel meg a társadalmi erőviszonyokat, és e viszonyokban a hatalmat meghatározó intézmények szabályainak, és az intézményes szabályokkal ellentétes is lehet. (Farkas 2011a: 234-235.) Tehát az általunk külsőleges hatalomnak nevezett hatalom esetében a hatalmi függésben lévő egyéneknek aktuális érdekeiket szemmel tartva esetleg el kell fogadniuk a másik fél hatalmát akkor is, ha a hatalom alkalmazása ellentmond az intézményes szabályoknak.

A *Társadalomelmélet* nyolcadik fejezetében, a normatív és a tényleges képességek tárgyalásánál volt szó arról, hogy a tényleges képességek oly módon is eltérhetnek az intézményes szabályoktól, hogy a szabályoktól való eltérést az intézmények fedezetével rendelkező egyének biztosítják. (Farkas 2011a: 154.) Ebben az esetben, ha a hatalmi függésben lévő egyén nem fogadja el a hatalom kifejezett szabályokkal ellentétes alkalmazását, hasonló mértékben ki lehet téve az intézmények fedezetével rendelkező egyének negatív szankcióinak, mintha a hatalommal rendelkező fél a hatalmát létrehozó intézményes szabályoknak megfelelően élne a hatalmával. Például, ha a pénzügyi előadó azzal a panasszal fordul a vállalat felső vezetőihez, hogy közvetlen vezetője esetenként a pénzügyi nyilvántartás adatainak a meghamisítására kötelezi, esetleg azt a választ kapja, hogy ne áskálódjon a vezetője ellen és végezze a munkáját, mert különben alkalmatlannak bizonyulhat az adott állás betöltésére.

Ha a hatalommal rendelkező fél az intézményes szabályoknak ellenmondó cselekvéseihez esetleg nem rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének támogatásával, és az intézményes szabályoktól való eltérés ellentétes a hatalmi függésben lévő egyének érdekeivel, az utóbbiak aktuális érdekeinek vagy társadalmi kényszereinek esetleg nagyrészt akkor is a hatalom szabálytalan alkalmazásának az elfogadása felel meg. Ugyanis egyrészt a hatalommal rendelkező fél a hatalom hatókörébe eső egyéneket meghatározott negatív következmények kilátásban helyezésével eltérítheti attól, hogy a szóban forgó eltérést jelezzék az intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek. Például, ha a munkaadó külön ellenszolgáltatás nélkül dolgoztatja túlórában a munkavállalót, a munkavállaló tartózkodni fog attól, hogy

bírósághoz forduljon jogorvoslatért, ha ezzel valószínűleg az állását is veszélyeztetné. A bíróság esetleg eltiltaná a munkaadót attól, hogy külön ellenszolgáltatás nélkül dolgoztassa túlórában az adott munkavállalót, és kötelezné a munkaadót az elmaradt bér kifizetésére. A munkaadó ezt követően valószínűleg nem dolgoztatná túlórában az adott munkavállalót, de az első adandó alkalommal látszólag szabályosan elbocsátaná. Másrészt, a hatalmi függésben lévő fél az adott hatalmi viszony által meghatározottan gyakran nem tudja bizonyítani a hatalommal rendelkező fél részéről a szabályoktól való eltérést. A szabályoktól való eltérés bizonyítása általában dokumentumok és/vagy tanúvallomások révén lehetséges, és a hatalommal rendelkező fél hatalma nagyrészt aktuálisan lehetővé teheti számára mind a dokumentumok, mind a tanúvallomások meghamisítását, illetve eltorzítását.

A hatalommal rendelkező egyén cselekvéseinek a nyilvánvaló elutasítása elvileg annyiban felel meg a hatalmi függésben lévő egyén vagy egyének érdekeinek, amennyiben a hatalom szubjektuma az adott cselekvési lehetőségek megvalósításához már nem rendelkezik az intézmények fedezetével rendelkező egyének támogatásával, viszont a hatalmi függésben lévő egyének rendelkeznek az intézmények fedezetével rendelkező egyének hatékony támogatásával ahhoz, hogy elkerüljék a hatalommal rendelkező fél várható megtorló cselekvéseit.

Azt viszont már csak az elemzés eklektikus szintjén vehetjük figyelembe, hogy a valóságban az egyéneket érdekeikkel szemben közvetlenül személyes értékeik és érzelmeik is motiválhatják a hatalom elutasítására. A hatalmi függésben lévő egyének személyes értékeik alapján találhatják nagyrészt igazságtalannak, méltánytalannak a hatalommal rendelkező fél cselekvéseit, és egy bizonyos határon túl már találhatják túlságosan megalázónak a hatalomhoz való racionális alkalmazkodást. A hatalom (és az uralom) alkalmazása elleni nyilvánvaló fellépés, esetleg lázadás általában nem érdekmotivált cselekvésként, hanem épp ellenkezőleg, a racionális alkalmazkodás tudatos feladásaként, személyes értékek és érzelmeik által motivált cselekvésként értelmezhető. Ennek figyelembevételével azonban már kilépünk a társadalmi élet szférájára érvényesnek tekinthető fogalmak érvényességi köréből. A szóban forgó jelenséget a társadalmi élet szférájában csak az intézményes szociológia elméletének az eklektikus szintjén vehetjük figyelembe.

A hatalom személyes értékek és/vagy érzelmeik által motivált elutasítását az intézményes szociológia elméletének az elvont szintjén

következéseten oly módon vehetjük figyelembe, ha úgy értelmezzük, hogy a racionális alkalmazkodás feladásával a cselekvő egyén kilépett, illetve a cselekvő egyének kiléptek a társadalmi élet szférájából. Egyúttal azonban mintegy kiléptek az adott elmélet elvont szintű érvényességi köréből is, és beléptek az eklektikus elmélet érdeklődési körébe.

III. A hatalom elfogadottságának szintjei és legitimitása

A 2. számú ábrán a hatalom elfogadásának, a hatalomhoz való alkalmazkodásnak a meghatározottságát szemléltetjük. Megkülönböztetjük a meghatározottság három szintjét: (1) a hatalmi viszonyok általi tényszerű meghatározottság szintje, (2) a társadalmi-kulturális meghatározottság szintje a másodlagos társadalmi kultúra által, és (3) a közösségi-kulturális meghatározottság szintje a közösségi kultúra által. A hatalom legitimitását majd a harmadik szinten értelmezzük, amelyet azonban – mint már említettük – csak az elmélet eklektikus szintjén vehetünk és veszünk figyelembe.

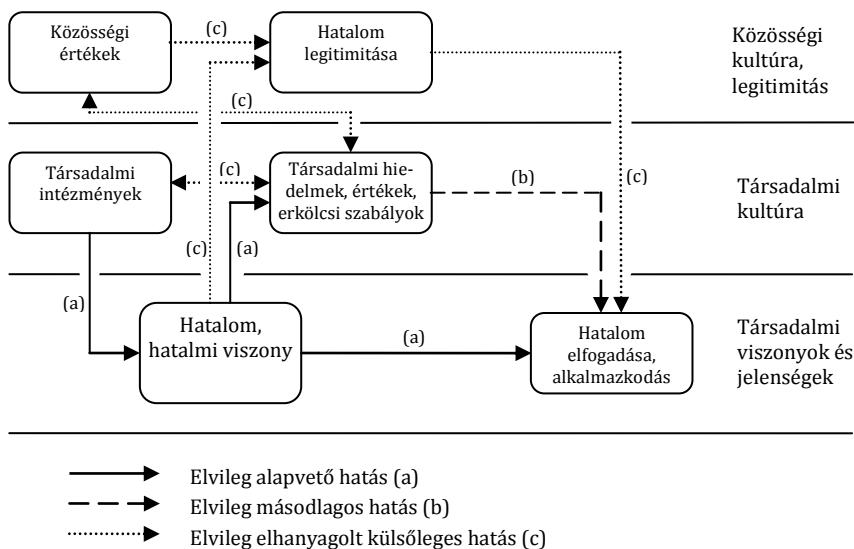
III.1. A tényszerű meghatározottság szintje

A tanulmány előző részében, a hatalom racionális elfogadását tárgyalva hangsúlyoztuk, hogy az egyének elvileg azért fogadják el a hatalmat és azért alkalmazkodnak a hatalomhoz, mert a hatalom tényszerűen létezik, és a hatalom elfogadása felel meg érdekeiknek vagy társadalmi kényszereiknek.

A hatalom elfogadása meghatározottságának a tényszerű szintjén a tényszerű társadalmi viszonyokon belüli hatalmi viszonyok – a hatalmi függésben lévő egyének által megfelelően értelmezve – meghatározzák a hatalom racionális elfogadását, a hatalomhoz való racionális alkalmazkodást.

A hatalom elvileg magában rejt az okát és az indokát a hatalom hatókörébe eső egyének részéről a hatalom elfogadásának és a hozzá való alkalmazkodásnak. A hatalom elfogadásának a magyarázatában tehát elvileg nincs szükség másra, mint a hatalom természetére, a hatalom

tényszerűségére hivatkozni. A hatalom elfogadását, a hozzá való alkalmazkodást végül is az határozza meg, hogy a hatalmat és a hatalmi viszonyt létrehozó társadalmi intézmények érvényesek és megfelelő fedezettel rendelkeznek. A hatalom elfogadásának, a hozzá való racionális alkalmazkodásnak a magyarázatában tehát elvileg nincs szükség a hatalom valamiféle legitimitására hivatkozni.

2. ábra. A hatalom elfogadottságának szintjei

Az elméleti fogalmakat mi (a kutatók) alkotjuk, és adott fogalmak jelölésére használt kifejezéseket is – főleg az érthetőségre való tekintettel – megválaszthatjuk. Tehát ha mégis a legitimitás kifejezéssel szeretnénk jelölni a hatalom előbb említett természetét, és főleg a legitimitás fogalmával, illetve a legitimitás kifejezést használva szeretnénk magyarázni a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást, a legitimitást értelmezhetnénk ennek megfelelően is. Közel áll a legitimitás ilyen értelmezéséhez Stinchcombe meghatározása az erőre vonatkozóan. Felfogása szerint az erő (power) annyiban legitim, amennyiben azon tantételek és szabályok alapján, amelyekkel indokolják, az erő hordozója szükség esetén az erő elégséges más központjaihoz fordulhat, mint tartalékokhoz, hogy erejét hatékonyra tegyék (Stinchcombe 1968: 162.).

Vagy ilyen tág értelemben a hatalom legitimitását meghatározhatnánk úgy is, hogy a hatalom annyiban legitim, amennyiben a hatalmi függésben lévő egyének úgy gondolják, aktuális érdekeiknek és/vagy társadalmi kényszereiknek hosszú távon a hatalom elfogadása, a hatalomhoz való alkalmazkodás felel meg. Azonban ilyen értelemben feleslegesnek tartjuk a legitimitás fogalmának a bevezetését és a legitimitás kifejezés használatát, mivel – mint említettük – a hatalom fogalma eleve magában foglalja az ilyen értelemben vett „legitimitást”.

Beetham bírálja az erő, illetve a hatalom „realista” felfogását, amely szerint a hatalomhoz való alkalmazkodást csak a hatalommal rendelkező fél erőforrásai határozzák meg, és a hatalom legitimitásának nincs jelentősége. (Beetham 1991: 26-27., 29., 38.)² Felfogása szerint a hatalommal rendelkező félnek való engedelmesség a különböző indítékok összességével magyarázható: érdekekkel éppúgy, mint erkölcsi indítékokkal; és az erkölcsi indítékokba valószínűleg beleérti a fogalmaink szerinti személyes motívumokat is. (i. m.: 26-27.) A szóban forgó szerző azt láthatóan nem tekinti problémának, hogy a különböző természetű motívumok – az instrumentális motívumok és a személyes motívumok – egyidejű figyelembevételével az adott hatalomelmélet és/vagy legitimitáselmélet rendszertelenné, eklektikussá válik. Ezt a problémát mi az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjeinek a megkülönböztetésével oldjuk meg, ahogyan azt majd a következőkben látjuk.

III.2. A társadalmi-kulturális meghatározottság szintje

A hatalom elfogadása meghatározottságának a második szintjén az elfogadás, a hatalomhoz való alkalmazkodás kulturális meghatározottságát vesszük figyelembe a másodlagos társadalmi kultúra által. A *Társadalomelmélet* harmadik fejezetében másodlagos társadalmi kultúrának a társadalmi kultúra azon összetevőinek az összességét neveztük, amelyeket elvileg az érdekek, a társadalmi erők és a társadalmi viszonyok határoznak meg. (Farkas 2010a: 246.) Az érdekek és az érdekviszonyok, az erők és az erőviszonyok, valamint az erőviszonyokon belül a hatalmi viszonyok történetileg formálják az egyének adott körében

² Beetham kifejezetten az erő (power) legitimitását tárgyalja, de a felfogása szerinti erő valójában a fogalmaink szerinti hatalomnak felel meg, amennyiben társadalmi erőről, illetve társadalmi erőviszonyról van szó.

a másodlagos társadalmi kultúrát. A hatalmi viszonyok a hatalom hatókörébe eső egyének körében kialakítják az adott viszonyoknak, illetve az adott viszonyokhoz való alkalmazkodásnak megfelelő hiedelmeket, társadalmi értékeket és társadalmi erkölcsi szabályokat. Ezek a hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok alapvetően a hatalmi függésben lévők aktuális érdekeit tükrözik, amelyeknek hosszú távon rendszerint a hatalom elfogadása, a hatalomhoz való alkalmazkodás felel meg. Bizonyos mértékben a másodlagos társadalmi kultúra is befolyásolja a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást; de az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy a másodlagos társadalmi kultúra a társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül a hatalom meghatározó hatását közvetíti.

A hatalom fő típusainak a tárgyalásánál láttuk, hogy a hatalom lehet külsőleges hatalom vagy belsőleges hatalom. (Farkas 2011a: 239-253.) Amennyiben a hatalom külsőleges, a hatalom hatókörébe eső egyének körében nagyrészt instrumentális és társadalmi értéként tudatosodik a feltétlen alkalmazkodás a hatalomhoz, esetleg a hatalom szubjektumával szembeni alázat. Kialakulnak olyan nézetek, amelyek szerint a hatalom kifejezett, nyilvánvaló megkérdőjelezése általában értelmetlen, például a hatalommal rendelkező félnek „mindig igaza van”, illetve célszerű neki igazat adni. Amennyiben a hatalom belsőleges hatalom, a hatalmat meghatározó belső fedezetű intézmények kialakításának, és ezáltal a hatalom létrehozásának a folyamatában nagyrészt eleve kialakulnak az olyan társadalmi értékek és társadalmi erkölcsi szabályok, amelyek a hatalom elfogadására készítetik az egyéneket akkor is, ha esetleg az adott alkalmakkor, rövidtávon nem ez felel meg érdekeiknek.

Fentebb utaltunk arra, hogy viszonylag tágabb értelemben a legitim hatalom a kulturálisan és adott kulturális értékek alapján elfogadott hatalom; és e felfogás képviselői nem tesznek különbséget egyrészt a társadalmi kultúra, másrészt a közösségi kultúra szintjén a hatalom elfogadása között. Mint már említettük, adott fogalmak jelölésére használt kifejezéseket – főleg az érthetőségre való tekintettel – megválaszthatjuk. Tehát mi a legitimitás viszonylag tágabb értelmezésének megfelelő értelemben is használhatnánk a legitimitás kifejezést, a legitimitás kifejezéssel jelölve a hatalom kulturális elfogadottságát. Ebben az esetben azonban különbséget kellene tennünk a hatalom – a társadalmi kultúra szintjén értelmezett – társadalmi legitimitása és a később tárgyalandó értelemben vett közösségi legitimitása között. Mi azonban a

legitimitás kifejezést majd a legitimitás szűkebb fogalmának a jelölésére használjuk, és a hatalom kulturális elfogadottságát a társadalmi kultúra szintjén nem nevezzük a hatalom legitimitásának.

A hatalom társadalmi kulturális elfogadottságának nevezzük a társadalmi kultúra olyan állapotát, amelyre az adott hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást elősegítő hiedelmek, társadalmi értékek és társadalmi erkölcsi szabályok jellemzőek.

A hatalom társadalmi kulturális elfogadottsága lehet *egyetértő elfogadottság* vagy *belenyugvó elfogadottság*, tehát az elfogadottság jelentheti az adott hatalom és hatalmi viszony létezésével való egyetértést, de elvileg éppúgy jelentheti csupán a belenyugvást abba, hogy az adott hatalom és hatalmi viszony létezik. Így a társadalmi-kulturális elfogadottság minimálisan csupán azt jelenti, hogy a kialakult nézetek szerint általában értelmetlen a hatalom kifejezett megkérdőjelezése, a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport érdekeivel szembeni határozott és nyílt fellépés; testi kényszerítés és testi erőszak alkalmazása pedig – a kialakult hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok szerint – teljes mértékben kizárt a hatalommal rendelkező egyénnel szemben.

Tehát az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy a másodlagos társadalmi kultúra a tényszerű társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül a hatalom meghatározó hatását közvetíti. Ez az előfeltételezés többnyire és alapvetően megfelel a valóságnak. Egyes szerzők – a legitimitás fogalmát a legtágabb értelemben vagy viszonylag tágabb értelemben használva, vagy egyáltalán nem használva – rámutatnak arra, hogy a hatalom valójában nagy valószínűséggel kialakítja az adott hatalom tényleges elfogadására irányuló kulturális hiedelmeket, ideológiákat, értékeket és erkölcsi szabályokat. Az alábbi öt bekezdésben erre vonatkozóan utalunk néhány jellemző felfogásra.

Marx és Engels szerint az uralkodó osztály (vagy a hatalmi osztály – F. Z.) gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok; azok, akik az anyagi termelés eszközeit a kezükben tartják, egyszersmind a szellemi termelés eszközei felett is rendelkeznek. A hatalmi függésben lévő egyének, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek, gondolkodásukban is alá vannak vetve a hatalommal rendelkező egyéneknek. (Marx–Engels 1976: 45.) Bourdieu szerint az állam, illetve a hatalmi vagy az uralkodó osztály határozza meg a hatókörén belül érvényben lévő szemléleti és felosztási elveket, amelyeket az egyének természetesnek fogadnak el. A hatalommal rendelkező, illetve az uralkodó

osztály igyekszik kivetni hatalmának és uralmának a legitimitását saját szimbolikus termelése révén vagy konzervatív ideológusok közvetítésével a hatókörébe eső egyénekre. Tehát a hatalommal rendelkező, illetve az uralkodó osztály nézőpontja általánosnak látszik, és az adott társadalom tagjai általános nézőpontnak ismerik el. (Bourdieu 1991: 168.; Bourdieu 2002: 111.)

Az elitelméletek klasszikus képviselői (Gaetano Mosca, Wilfredo Pareto) szerint a hatalmi elit igyekszik megindokolni a hatalmát, igyekszik befolyásolni a tömegek tudatát, hogy ezáltal megszilárdítsa saját hatalmát. A hatalmi elit képes biztosítani saját legitimitását azon folyamatokra való befolyásán keresztül, amelyek az alárendeltek hiedelmeit formálják és újratermelik. (Beetham 1991: 104-105.) A hatalom legitimitására vonatkozó köznapi elképzelések esetében is hivatkozhatunk a kritikai elmélet egyik képviselőjének arra a megállapítására, amely szerint a modern társadalomban ezek az elképzelések olyan tömeghitek, amelyekben senki sem hisz igazán, és amelyeket a gazdasági és a politikai hatalommal rendelkezők alakítanak ki (Horkheimer 1976: 99.).

Lenski szerint miután adott egyének testi erőszak alkalmazása révén megszerezték az erőt (power), és jelentős szervezett ellenállás már nem létezik velük szemben, hasznosnak tartják erejük legitimitásának a kialakítását. A testi erőszakot hatalommá (authority) alakíthatják főleg azáltal, hogy meghatározzák a jogot, amelyhez már az igazság és a jogszerűség képzete kapcsolódik. A jog kialakítható oly módon, hogy valójában a hatalommal rendelkező egyének érdekeinek felel meg, miközben általánosnak, egyetemesnek tűnő formában van megfogalmazva. Tehát így a hatalommal rendelkező egyének már az igazság általános alapelveire, nem pedig sajátos érdekeikre hivatkozva gyakorolhatják a hatalmat. A hatalom legitimálásának további fő eszközeit a közvélemény befolyásolását lehetővé tevő eszközök jelentik: az oktatási és a vallási szervezetek, valamint a tömegközlési eszközök. (Lenski 1966: 50-51.)

Barnes felfogása szerint egy új rezsim erejének (illetve uralmának vagy hatalmának – F. Z.) a megszilárdulása tulajdonképpen a tudás új eloszlásának az érvényesülése. Ha az új rezsim sikeresen elfojt minden ellenállást, ez végül is jelezni fogja mindenki számára, hogy a rezsimmel szembeni szervezett ellenállás nem lehet sikeres, elszigetelt ellenállás pedig értelmetlen. A korábbi ellenállók is alkalmazkodni fognak a megváltozott körülményekhez, és az új rend támogatóivá válnak. Végül is a tudás olyan tartós eloszlása alakulhat ki, amelyben mindenki tudja, hogy mindenki más belenyugszik a rezsimbe, és ez mindenki számára tudott; és

amelyben a belenyugvás általános szintjének az általános tudása az, ami fenntartja ezt a belenyugvást. (Barnes 1988: 122-123.)

Beetham felfogása szerint az erő, illetve a hatalom (viszonylag tágabb értelemben vett) legitimitása nagyrészt magának az erőnek, illetve a hatalomnak a következménye. Az erőviszonyok, illetve a hatalmi viszonyok jelentős vonása, hogy önmagukban képesek kialakítani azokat a bizonyosságokat, amelyek (a viszonylag tágabb értelemben vett) legitimitásukhoz szükségesek. (Beetham 1991: 60., 64.) Azok az egyének, akik hatalommal rendelkeznek, nagyrészt képesek annak bizonyítására is, hogy hatalmukat személyes alkalmasságuknak köszönhetik. A hatalmi függésben lévőket viszont kizárják a hatalomhoz szükséges erőforrások (társadalmi képességek – F. Z.) birtoklásából; eleve megtagadják tőlük annak a lehetőségét, hogy megszerezzék vagy kimutassák olyan képességeiket és tulajdonságaikat, amelyek szükségesek a hatalom megszerzéséhez. A hatalommal rendelkező egyének részben az általános érdekekre hivatkozva láttatják hatalmuk (viszonylag tágabb értelemben vett) legitimitását. Beetham szerint azonban ha a szükséges társadalmi erőforrások vagy aktivitások a hatalommal rendelkező egyének befolyása alatt állnak, a társadalom mint egész érdekei is csak az adott egyének érdekeinek a megvalósítása révén valósíthatók meg. Akik hatalommal rendelkeznek, meghatározzák azt is, hogy a jólétre, a foglalkoztatásra vagy a biztonságra irányuló általános érdekek annyiban érvényesíthetők, amennyiben megfelelnek a hatalommal rendelkezők saját érdekeinek. (I. m.: 60-61.)

Mint láttuk, az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy a másodlagos társadalmi kultúra a társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül a hatalom meghatározó hatását közvetíti. A másodlagos társadalmi kultúra azonban a valóságban többé vagy kevésbé eltérhet az adott érdekeknek és érdekviszonyoknak, erőknek és erőviszonyoknak megfelelő kultúrától. A hatalom hatókörébe eső egyének körében bizonyos mértékben esetleg nem alakultak ki olyan hiedelmek, társadalmi értékek és társadalmi erkölcsi szabályok, amelyek elősegítik a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást. Például olyan egyének körében, akiket igyekeznek tartósan kirekeszteni a társadalmi élet bizonyos területeiről (pl. az oktatás vagy a foglalkoztatás területéről), idővel kialakulhat olyan szubkultúra, amely – ha adott egyének mégis bejutnak az adott területekre – akadályozza az adott területeken a hatalomhoz, a hatalmi viszonyokhoz való alkalmazkodást. Vagy ha a népesség azon körében (pl. adott nemzetiségi csoportban), amelyből kikerülnek a hatalom hatókörébe eső

egyének, ellenséges hiedelmek alakultak ki a népesség másik köréről (pl. egy másik nemzetiségi csoportról), amelyből rendszerint kikerülnek a hatalommal rendelkező egyének, ez akadályozhatja a hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást.

Az intézményes szociológia elméletének engedményes szintjén vehetjük figyelembe a másodlagos társadalmi kultúra viszonylag önálló, az adott társadalmi viszonyoktól – mint érdekvizonyoktól és erőviszonyoktól – részben független hatását. A *Társadalomelmélet* első fejezetében az elmélet engedményes szintjének az elmélet azon részét neveztük, amelyben kifejezetten feloldunk bizonyos előfeltételezéseket, és ily módon – amennyiben ezt az alapfogalmak lehetővé teszik – az elmélet rendszeres részéhez kiegészítő fogalmak és kiegészítő összefüggések formájában következetesen kapcsolhatunk olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek nem vezethetők le az eredeti előfeltételezésekből. (Farkas 2010a: 84-85.)

Az elmélet engedményes szintjén – más előfeltételezések mellett – továbbra is feltételezzük, hogy az egyének cselekvései társadalmi cselekvések, valamint a társadalmi kultúra és a közösségi kultúra érvényességi körei egyértelműen elválnak egymástól; és az adott hatalom elfogadását, a hatalomhoz való alkalmazkodást kulturális szinten csak a társadalmi kultúra befolyásolja. Viszont feloldjuk azt az előfeltételezést, hogy a másodlagos társadalmi kultúra teljes mértékben a társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül a hatalom meghatározó hatását közvetíti. Figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban a másodlagos társadalmi kultúra többé vagy kevésbé eltérhet az adott érdekeknek és érdekvizonyoknak, erőknél és erőviszonyoknak megfelelő kultúrától; és kiegészítő összefüggésként figyelembe vesszük a másodlagos társadalmi kultúra viszonylag önálló hatását. Ennek eredményeként azonban már csak valószínűségi összefüggéseket fogalmazhatunk meg az adott társadalmi viszonyok, illetve e viszonyokon belül a hatalom és a hatalom következményeiként értelmezhető jelenségek között.

III.3. A közösségi-kulturális meghatározottság szintje

Eddig a hatalom elfogadása meghatározottságának az első és a második szintjével foglalkoztunk. A hatalom elfogadása meghatározottságának a harmadik szintjén az elfogadás, a hatalomhoz való alkalmazkodás kulturális meghatározottságát vesszük figyelembe a közösségi kultúra, végső soron a közösségi értékek által. A legitimitás

fogalmának szűkebb felfogásai fogalmaink szerint a szóban forgó harmadik szinten értelmezhetők; és mi e felfogásoknak megfelelően értelmezzük a legitimitást és különösen a hatalom legitimitását az általunk úgynevezett közösségi kultúra szintjén. A legitimitás ilyen értelmezése szerint a hatalom értékelésének vonatkoztatási pontját végső soron olyan értékek képezik, amelyeket mi közösségi értékeknek, illetve az egyének szintjén személyes értékeknek nevezünk.

A közösségi értékek figyelembevételével már komoly elméleti ellentmondásokba bonyolódunk. Ugyanis a társadalmi jelenségek értelmezésében a közösségi kultúrát, illetve a közösségi értékeket csak olyan előfeltételezések feloldásával vehetjük figyelembe, amelyek feloldásának az eredményeként lényegesen és alapvetően megváltozik az adott jelenség feltételezett természete. A hatalom hatókörébe eső egyének cselekvései a hatalom elfogadására, a hatalomhoz való alkalmazkodásra vonatkozóan elvileg – érdekmotivált vagy társadalmi kényszmotivált – társadalmi cselekvések, és a társadalmi cselekvésekre személyes és közösségi értékek elvileg nincsenek hatással. Tehát ha figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az emberi életnek azokon a területein is hatással lehetnek az egyének cselekvéseire a közösségi értékek, amelyeket mi a társadalmi élet szférájába sorolunk, e cselekvéseket már nem tisztán társadalmi cselekvéseknek tekintjük, hanem bizonyos mértékben korlátozott társadalmi cselekvéseknek vagy vegyes társadalmi és közösségi cselekvéseknek. Látnunk kell azt, hogy ily módon már az elmélet eklektikus szintjére jutunk, amely szinten egymáshoz képest idegen fogalmakat és következtetlen összefüggéseket fogalmazhatunk meg. (Farkas 2010a: 85-86.) Tehát a hatalom – szűkebben értelmezett – legitimitását, illetve bármilyen társadalmi létező (pl. társadalmi intézmény, társadalmi szervezet, társadalmi magatartás) legitimitását csak az – intézményes szemléletmódot képviselő – elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe. Ezen a szinten esetleg és bizonyos vonatkozásokban a hatalom elfogadásának, a hatalomhoz való alkalmazkodásnak a pontosabb megismeréséhez juthatunk, de annak árán, hogy a részletesebb leírást szolgáló fogalmak csak a jelenségek ellentmondásos, illetve látszólagos magyarázatára lehetnek alkalmasak.

A hatalom tehát annyiban legitim, amennyiben az egyének személyes és közösségi értékeik alapján az adott hatalmat igazságosnak, méltányosnak, az emberek boldogulását szolgálónak stb. ítélik meg. Azonban ha ezt állapíthatjuk meg az adott hatalomról, e megállapítás vonatkozásában már nem hatalomról, hanem tekintélyről van szó.

A *Társadalomelmélet* nyolcadik fejezetében adott meghatározásunk szerint a *tekintély* az adott egyén közösségi erőfölénye az egyének adott körében, a nagymértékben egyenlőtlen közösségi erőviszonyokban. (Farkas 2011a: 177.) Tehát a következőképpen is fogalmazhatunk:

A legitim hatalom a valóságban az olyan hatalom, amelynek a hatóköre vonatkozásában az adott egyén (vagy csoport) hatalma és tekintélye egybeesik, azaz a hatalom megfelel a hatókörébe eső egyének személyes és közösségi értékeinek. A hatalom legitimitása külsőleges szempont, a legitimitásnak a társadalmi életben elvileg nincs jelentősége.

A hatalom legitimitása arra vonatkozik, hogy az egyének hogyan ítélik meg az adott hatalmat személyes és közösségi értékeik alapján. A hatalomhoz viszont az egyének elvileg racionálisan alkalmazkodnak, és a racionális alkalmazkodás a személyes motívumok, tehát ezen belül a személyes értékek felfüggesztését vagy háttérbe szorítását jelenti. A hatalom esetében tehát a legitimitás kérdése külsőleges szempont, elvileg a hatalom legitimitása nem befolyásolja a hatalom elfogadását és a hozzá való alkalmazkodást.

Mint már említettük, megítélésünk szerint az intézményes szociológia elméletének az előfeltételezései tulajdonképpen megfelelnek a valóságnak, és hatékony kiindulópontul szolgálnak a valóságnak megfelelő összetettebb fogalmak és összefüggések levezetéséhez. Tehát az elmélet elvont szintjén levonható azon következtetés, hogy a hatalom legitimitása nem befolyásolja a hatalom elfogadását és a hozzá való alkalmazkodást, megítélésünk szerint tulajdonképpen megfelel a valóságnak. A hatalom – szűkebb értelemben vett – legitimitása általában a valóságban is kevés hatással van a hatalom elfogadására, a hatalomhoz való alkalmazkodásra.

Egy más természetű példával megvilágítva a legitimitás jelentőségét, illetve csekély jelentőségét: a hatalommal rendelkező fél a maga nemében – mint férfi vagy nő – lehet nagyon szép vagy kevésbé szép, miközben ennek többnyire nincs semmi jelentősége vagy alig van valami jelentősége az adott egyén hatalmához való alkalmazkodás szempontjából. Ehhez hasonlóan, az egyének tarthatják a közösségi értékek szempontjából megfelelőnek vagy nem megfelelőnek a hatalmat, tehát a hatalom lehet legitim vagy nem legitim, miközben ennek többnyire nincs semmi jelentősége vagy alig van valami jelentősége a hatalomhoz való alkalmazkodás szempontjából.

Elvileg a közösségi kultúra érvényessége a közösségi élet szférájára korlátozódik, de a valóságban bizonyos mértékben és bizonyos

vonatkozásokban kiterjedhet a társadalmi élet szférájára is. A hatalomhoz való alkalmazkodás meghatározottságában a közösségi értékeket háttérbe szorító egyik fő tényező az, hogy a közösségi értékek nemcsak eredeti előfeltételezésünk szerint nem érvényesek a társadalmi élet szférájában; az egyének általában a valóságban sem tekintik érvényeseknek, illetve csak csekély mértékben tekintik érvényeseknek. A társadalmi értékek és a közösségi értékek a valóságban részben egymással összefonódva léteznek, de a közösségi értékek általában annyiban érvényesülnek a társadalmi élet szférájában, amennyiben egybeesnek a társadalmi értékekkel. Másrészt az adott hatalom hatókörébe eső egyének általában nem alkotnak közösséget, azaz nincsenek, illetve csak igen esetlegesen lehetnek közös személyes értékeik, azaz közösségi értékeik. Az adott hatalom hatókörébe eső egyéneknek nagyon különböző elképzeléseik lehetnek az igazságosságról, a méltányosságról, a tisztességről stb., és ezen értékek mint személyes értékek jelentőségéről. Tehát a valóságban inkább a személyes értékek összességéhez vagy átlagához viszonyíthatjuk a hatalmat, mint a valóban létező közösségi értékekhez.

Tehát mi szűkebben értelmezzük a legitimitást, és ilyen értelemben a legitimitás fogalmaink szerint a közösségi kulturális elfogadottságot jelenti. John Rawls igazságosságelmélete jól rávilágít az így értelmezett legitimitásra; Rawls elméletét ugyanis – amely bár kifejezetten nem a legitimitásról szól – tekinthetjük a legitimitás filozófiai elméletének is, ha az igazságosságot emeljük ki a legfőbb személyes és közösségi értéként. Az említett szerző felfogása szerint „a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye”. (Rawls 1997: 21.)³ Eszerint a társadalom akkor jól berendezett (és akkor legitim – F. Z.), ha megfelel az igazságosság közös felfogásának. Azaz, ha (1) az igazságosság bizonyos elveit mindenki elfogadja, és ezt mindenki feltételezi másokról; valamint (2) az alapvető társadalmi intézmények általában megfelelnek az igazságosság elveinek, és ezt mindenki tudja. (I. m.: 23.)

Rawls „méltányosságként felfogott igazságosságnak” nevezi az igazságosság általa képviselt felfogását, amely szerint azokat az elveket tekinthetjük az igazságosság (és a legitimitás – F. Z.) elveinek, „amelyeket szabad és ésszerűen gondolkodó, saját érdekeik előmozdítására törekvő személyek az egyenlőség kiinduló helyzetében jóváhagynának egyesülésük

³ Rawls nagyrészt hasonló értelemben használja a társadalmi intézmény kifejezést, amilyen értelemben e kifejezést mi is használjuk. (Vö.: Rawls 1997: 80.)

alapvető feltételeinek meghatározásaként”. (Rawls 1997: 30-31.) Az igazságosság (és a legitimitás – F. Z.) elveinek a megállapításához feltételezzük az egyének kiinduló helyzetét, amelynek a legfőbb jellemzői: (1) Az egyének nem ismerik az általuk kialakítandó társadalmon belüli társadalmi helyzetüket. Az egyes egyének egyenlő eséllyel kerülhetnek a különböző társadalmi helyzetekbe, tehát senki sem képes a maga sajátos érdekeire tekintettel kedvező elvek kialakítására. (2) Az egyének egyenlő jogokkal rendelkeznek az elvek kialakításának az eljárásában, mindenki szabadon tehet javaslatokat és szabadon fogalmazhat meg érveket e javaslatok mellett. Rawls felfogása szerint ilyen körülmények között méltányos megegyezés alakulhat ki az egyének között az együttélés legfőbb elveiben. Tehát egy adott intézmény, hatalom, társadalmi helyzet, társadalom stb. annyiban igazságos (és annyiban legitim – F. Z.), amennyiben megfelel az ily módon kialakítható elveknek és értékeknek. (I. m.: 31-34.; 39-40., 173.)

A kiinduló helyzetre vonatkozó fent említett feltételezés nem az előfeltételezett valóság, hanem pusztán elgondolás; amely arra szolgál, hogy a kutató megfogalmazza a maga elképzelését arra vonatkozóan, hogy valószínűleg milyen elvek és értékek felelnek meg az egyének valóságos igazságérzetének, az egyének igazságosságra (és a legitimitásra – F. Z.) vonatkozó elképzeléseinek. (Rawls 1997: 154-155.) Fogalmaink szerint a szóban forgó feltételezés révén a kutató képzeletében a társadalmi élet szféráján kívülre szeretné helyezni az egyének adott körét, akik a közösségi élet szférájában alakítják ki az ideális társadalmi életszférára vonatkozó elképzeléseiket. Rawls szerint a legfőbb két elv, amely kifejezi a méltányosságként felfogott igazságosságot (és a legitimitást – F. Z.): egyrészt az alapvető jogokkal és kötelességekkel mindenki egyenlő mértékben rendelkezik; másrészt társadalmi egyenlőtlenségek csak annyiban jöhetnek létre, amennyiben egyeseknek nyújtott előnyök közvetve kedvező következményekkel járnak mindenki számára, a leghátrányosabb helyzetben lévők számára is; és az előnyösebb helyzetek elérésére a méltányos esélyegyenlőség jellemző. (I. m.: 34-36., 87., 112., 158.)

Tehát az egyének általában és bizonyos mértékben kialakítanak elképzeléseket az eszményi együttélési formákra vonatkozóan, és ezekhez az eszményekhez képest kialakíthatják véleményüket a hatalomról is. A hatalom legitimitása a valóságban adott esetekben bizonyos mértékben hatással lehet a hatalomhoz való alkalmazkodásra. Például egy vezető által kiadott feladatot a beosztottak esetleg olyan vonatkozásokban is

megfelelően elvégzik, amely vonatkozásokban cselekvéseik igen kevésbé ellenőrizhetők, ha a vezető hatalma megfelel személyes és közösségi értékeiknek is. Vagy az állampolgár esetleg befizeti olyan jövedelme után is a jövedelemadót, amelynek eltitkolása csekély kockázattal járna, ha legitimnek tartja az állam és az adóhatóság hatalmát.

A hatalom legitimitása esetleg hatással lehet az adott egyén vagy csoport hatalmának a hosszabb távú fenntartására is, különösen olyan körülmények között, amikor az intézményrendszer egészének az érvényessége megrendül, és ezáltal nagyrészt meghatározatlanná, bizonytalaná válik a hatalom. Főleg ezzel függ össze az, hogy az ideológiákban jelentős hangsúlyt fektetnek arra, hogy a modern társadalom intézményeit (szűkebb értelemben is) legitim intézményekként, az adott intézmények által létrehozott hatalmat (szűkebb értelemben is) legitim hatalomként láttassák. Ettől az ideológiai hangsúlytól nem független a normativista szemléletmódban a legitimitásra helyezett hangsúly, bár képviselőik szándéka valószínűleg nem az, hogy maguk is szolgálják az átfogó legitimitás látszatának a keltését.

Felmerül az a kérdés, ha felfogásunk szerint a szűkebb értelemben vett legitimitásnak elvileg nincs jelentősége a társadalmi életben, és általában a valóságos társadalmi életben is kevés jelentősége van, mi indokolja e fogalom bevezetését és használatát? Egyrészt az, hogy a valóságban általában van némi jelentősége a legitimitásnak, és adott esetben több vagy kevesebb jelentősége lehet, amit az elmélet eklektikus szintjén (emellett az empirikus kutatásban és a valóság köznapi értelmezésében) figyelembe vehetünk. Másrészt és főleg az indokolja a legitimitás szűkebb fogalmának a bevezetését és használatát, hogy az intézményes szociológia elméletében – mint szemléletmódjánál fogva kritikai elméletben – előfeltételeznünk kell bizonyos értékeket mint az adott társadalomtól független értékelési szempontokat; amelyekre tekintettel – a társadalom értékmentes elemzésére alapozva – végül értékelhetjük az adott társadalmat, és amelyekre tekintettel kialakíthatjuk elképzelésünket a társadalom jobbítására vonatkozóan. A közösségi természetű létezőként értelmezett legitimitás elvileg független – és döntően a valóságban is független – mutatója az adott társadalom és az adott hatalom jószágának, általában az emberek jólétére és az igazságosságra tekintettel.

Már említettük, hogy bizonyos értelemben mi elfogadjuk a legitimitás Habermas által kifejtett szűkebb fogalmát; de nem fogadjuk el a szóban forgó szerző kommunikatív etikai elméletét és

demokráciaelméletét az ideális diskurzus kialakítására, és diskurzus révén legitim intézmények és legitim hatalom létrehozására vonatkozóan. A társadalom felfogásunk szerint is javítható személyes és közösségi értékekre tekintettel, de nem mint közösség, hanem mint társadalom javítható, a társadalmiságnak megfelelő módon. Személyes és közösségi értékeik alapján az egyes egyének, illetve az egyének kisebb körökben – mintegy kívülállók, közvetlenül nem érintettek – kialakíthatnak elképzeléseket, javaslatokat az ideális társadalomra vonatkozóan, felvázolhatnak utópiákat. Azonban ezeknek az elképzeléseknek, javaslatoknak a részletesebb megfogalmazása és megvalósítása alapvetően oly módon lehetséges, hogy az érdekeikben érintett egyének és csoportok érdekmotivált cselekvései révén alakulnak ki és valósulnak meg.

Irodalom

- Barnes, Barry (1988): *The Nature of Power*, Cambridge, POLITY PRESS
- Bayer József (1997): *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról*, Budapest, NAPVILÁG KIADÓ – SCIENTIA HUMANA
- Beetham, David (1991): *The Legitimation of Power*, London, MACMILLAN
- Bourdieu, Pierre (1991): *Language and Symbolic Power*, Cambridge, POLITY PRESS
- Bourdieu, Pierre (2002): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*, Budapest, NAPVILÁG KIADÓ
- Farkas Zoltán (2010a): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*, Miskolc, BÍBOR KIADÓ
- Farkas Zoltán (2010b): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második köte*, Miskolc, BÍBOR KIADÓ
- Farkas Zoltán (2011a): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*, Miskolc, BÍBOR KIADÓ
- Farkas Zoltán (2011b): A hatalom és az uralom fogalma, *POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE*, 20 (2): 31-49. old.
- Farkas Zoltán (2014): *A hatalom legitimitásának értelmezései*, MIDRA Miskolci Egyetem Digitális Raktár és Adattár; <http://midra.uni-miskolc.hu:80/?docId=18379>
- Horkheimer, Max (1976): Hagyományos és kritikai elmélet, In: PAPP Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*, Budapest, GONDOLAT KIADÓ, 43-116. old.
- Lenski, Gerhard E. (1966): *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*, New York, MCGRAW-HILL BOOK COMPANY
- Marx, Karl – Friedrich Engels (1976): *A német ideológia*, Budapest, MEM 3. kötet

- Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*, Budapest, GONDOLAT KIADÓ
- Parsons, Talcott (1967): *Sociological Theory and Modern Society*, New York, The Free Press; London, COLLIER-MACMILLAN LIMITED
- Parsons, Talcott (1988): „A politikai hatalom fogalmáról, In: NÉMEDI Dénes (szerk.): Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás), Budapest, *SZOCIOLÓGIAI FÜZETEK* (45), 38-83. old.
- Némedi Dénes (szerk.): Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás), Budapest, *SZOCIOLÓGIAI FÜZETEK* (45)
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*, Budapest, OSIRIS KIADÓ
- Stinchcombe, Arthur L. (1968): *Constructing Social Theories*, Chicago, UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

Szerzőink

- CSEPELI György (Budapest, 1946): 1971 óta tanít az ELTE-n. Közel 15 éve a Miskolci Egyetemen másodállású egyetemi tanár. Több neves külföldi egyetem vendégprofesszoraként tartja számon. Rangos tudományos folyóiratok szerkesztőbizottsági tagja, a magyar Szociológiai Társaság elnöke. Érdeklődési területe a szociálpszichológia, a többség-kisebbség viszonyának vizsgálata és az információs társadalom.
- FARKAS Zoltán (Sály, 1952): Szociológus, habilitált doktor, a Miskolci Egyetem Szociológiai Intézetének egyetemi docense, a Szociológiai Intézet igazgatója. Fő kutatási területe az általános szociológiaelmélet, illetve a szociológiai társadalomelmélet.
- GORONDY-NOVÁK Márton (Budapest, 1990): a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2014-ben szerzett alapszakos oklevelet filozófia-modern magyar irodalom szakirányon. Jelenleg szintén Szegeden ötödéves joghallgató. Fő érdeklődési területe: a történelemlfilozófia, valamint az élet- és egzisztenciál- filozófiák.
- GYUKITS György (Budapest, 1961): Szociológus, 20 éve a Miskolci Egyetem Szociológiai Intézetének oktatója. Kutatási területe: egészségpszichológia, szociálpolitika, romológia.
- HAVASI Virág (Budapest, 1973): Szociológus, közgazdász, jogász. 2009-ben szerezte doktori fokozatát a DE-en közgazdaságtudományból: az értékrend és életminőség összefüggéseit vizsgálta dolgozatában. Egyetemi oktatói munkája mellett közösségfejlesztőként is aktív szerepet vállal. Kutatási területe: érték- és attitűdkutatás, fenntartható fejlődés, környezetszociológia.
- JAVOREK Liána (Miskolc, 1990): A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2012-ben alapszakos oklevelet szerzett szociológia szakon, azt követően pedig 2014-ben szintén Miskolcon szociológia mesterképzését zárta le kommunikáció- és médiaszociológia szakirányon. Jelenleg egy civil szervezetnél foglalkozási tanácsadóként dolgozik. Fő érdeklődési területe a szociológiatörténet, tudománytörténet, történelemlfilozófia.
- MIHÁLYI Helga (Miskolc, 1975): Szociológus, középiskolai tanár, európai uniós szakközgazdász. 14 éve a Miskolci Egyetem Szociológiai Intézetének oktatója. Érdeklődési és kutatási területei: demográfiai folyamatok, európai uniós intézmények, gazdaságszociológia, területfejlesztés.
- PANKUCSI Márta (Miskolc, 1953): Jogász, filozófia szakos előadó és szociológus végzettségű. Közel harminc éve tanít a felsőoktatásban, jelenleg főiskolai docensként dolgozik a ME BTK Szociológiai Intézetében. Kutatási területei: helyi erőforrások, kisebbség és többség viszonyrendszere, jogszociológia, információs társadalom.
- OSVÁTH Andrea (Ózd, 1969): A Miskolci Egyetem Szociológiai Intézetének adjunktusa. Korábban újságíróként, trénerként, jelenleg - oktatói munkája mellett - EU-s projektek kommunikációs vezetőjeként (is) tevékenykedik.
- SZABÓ-TÓTH Kinga (Miskolc, 1974): 1998 óta tanít a Miskolci Egyetemen. 2005-ben szerezte doktori fokozatát a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai Doktori Iskolájában. 2008 júliusától (féléves kihagyással) vezeti a Miskolci Egyetem Szociológiai Intézetét. Kutatási területe a családpszichológia és a kisebbségpszichológia.
- SZEPESY Péter (Gödöllő, 1960): 11 éve tanít a Miskolci Egyetemen, jelenleg adjunktus a Szociológiai Intézetben. 2009-ben szerezte doktori fokozatát tudásszociológiai témában írt dolgozatával. A Szociológiai Intézetben főképp szociológiatörténeti kurzusokat vezet. Érdeklődési területe: kultúraszociológia, modernitás-elméletek, filmszociológia és eszmélettörténet.
- URBÁN Anna (Miskolc, 1954): Történész, nyelvész, kultúra-kutató, 30 éve tanít a Miskolci Egyetemen. Jelenleg a Szociológiai Intézet docense, a Kommunikáció és médiaszociológiai Intézeti Tanszék vezetője. Kutatási területei: interkulturális kommunikáció, kulturális identitás, modern brit történelem.